Consulted editions:

1. Rāmānuja Granthamālā, edited by Annangaracharya Swamy, Kanchipuram, 1956.
2. Vedānta-dīpa, edited by Acharya Bhattanatha Swamy, Benares Sanskrit Series, 1902.

Version 1.0

śrī-rāmānujācārya-racitaḥ

vedānta-dīpaḥ

||atha prathamādhyāye prathamaḥ pādaḥ||

śriyaḥ kānto'nanto vara-guṇa-gaṇaikāspada-vapuḥ

hatāśeṣāvadyaḥ parama-khapado vāṅ-manasayoḥ|

abhūmir bhūmir yo nata-jana-dṛśām ādi-puruṣo

manas tat-pādābje paricaraṇa-saktaṁ bhavatu me||

praṇamya śirasācāryāṁs tad-ādiṣṭena vartmanā|

brahmasūtra-padānta-stha-vedāntārthaḥ prakāśyate||

atreyam eva hi veda-vidāṁ prakriyā acid-vastunaḥ svarūpataḥ svabhāvataś cātyanta-vilakṣaṇaḥ tad-ātma-bhūtaḥ cetanaḥ pratyagātmā| tasmād baddhān muktān nityāc ca nikhila-heya-pratyanīkatayā, kalyāṇa-guṇaikatānatayā ca, sarvāvastha-cid-acid-vyāpakatayā dhārakatayā niyantṛtayā śeṣitayā cātyanta-vilakṣaṇaḥ paramātmā| yathoktaṁ bhagavatā— dvāv imau puruṣau loke kṣaraś cākṣara eva ca| kṣaraḥ sarvāṇi bhūtāni kūṭastho'kṣara ucyate| uttamaḥ puruṣas tv anyaḥ paramātmety udāhṛtaḥ| yo loka-trayam āviśya bibharty avyaya īśvaraḥ| yasmāt kṣaram atīto'ham akṣarād api cottamaḥ| ato'smi loke vede ca prathitaḥ puruṣottama iti|

śrutiś ca— pradhāna-kṣetrajña-patir guṇeśaḥ, patiṁ viśvasyātmeśvaram, antar bahiś ca tat sarvaṁ vyāpya nārāyaṇaḥ sthitaḥ ity ādikā| kūṭasthaḥ— mukta-svarūpam| ye tv akṣaram anirdeśyam avyaktaṁ paryupāsate| sarvatragam acintyaṁ ca kūṭastham acalaṁ dhruvam ity ādi vyapadeśāt| sūtra-kāraś caivam eva vadati netaro'nupapatteḥ, bhedavyapadeśāt| anupapattes tu na śārīraḥ, karma-kartṛ-vyapadeśāc ca, śabda-viśeṣāt, sambhoga-prāptir iti cen na vaiśeṣyāt, na ca smārta-mata-dharmābhilāpāc chārīraś ca, ubhaye'pi hi bhedenainam adhīyate, viśeṣaṇa-bheda-vyapadeśābhyāṁ ca netarau, muktopasṛpyavyapadeśāc ca, sthity-adanābhyāṁ ca, itara-parāmarśāt sa iti cen nāsambhavāt, uttarāc ced āvirbhūta-svarūpas tu, suṣupty utkrāntyor

bhedena, paty-ādi-śabdebhyaḥ| adhikaṁ tu bheda-nirdeśāt| adhikopadeśāt tu bādarāyaṇasyaiva tad-darśanāt| jagad-vyāpāra-varjaṁ prakaraṇād asannihitatvāc ca, bhoga-mātra-sāmya-liṅgāc ca ity ādibhiḥ| na cāvidyā-kṛtam upādhikṛtaṁ vā bhedam āśrityaite nirdeśāḥ| idaṁ jñānam upāśritya mama sādharmyam āgatāḥ sarge'pi nopajāyante pralaye na vyathanti ca, tadā vidvān puṇya-pāpe vidhūya nirañjanaḥ paramaṁ sāmyam upaiti, muktopasṛpya vyapadāśāc ca, uttarāc ced āvirbhūta-svarūpas tu, sampadyāvirbhāvaḥ svena-śabdāt, jagad-vyāpāra-varjaṁ prakaraṇād asannihitatvāc ca, bhoga-mātra-sāmya-liṅgāc ca, iti sarvāvidyopādhi-vinirmuktam adhikṛtyaiva bhedopapādanāt| śruti-smṛti-sūtreṣu sarvatra bhede nirdiṣṭe cid-acid-īśvara-svarūpa-bhedaḥ svābhāviko vivakṣita iti niścīyate| sarvaṁ khalv idaṁ brahma taj jalān iti śānta upāsīta, vācārambhaṇaṁ vikāro nāmadheyaṁ mṛttikety eva satyam, sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyaṁ tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeyeti tat tejo'sṛjata, san-mūlāḥ somyemāḥ sarvāḥ prajāḥ sad-āyatanāḥ sat-pratiṣṭhāḥ, aitadātmyam idaṁ sarvaṁ tat satyaṁ sa ātmā tat tvam asi śvetaketo, kṣetrajñaṁ cāpi māṁ viddhi, tad-ananyatvam ārambhaṇa-śabdādibhya iti parasya brahmaṇaḥ kāraṇatvaṁ, kṛtsnasya cid-acid-ātmaka-prapañcasya kāryatvaṁ, kāraṇāt kāryasyānanyatvaṁ cocyamānam evam evopapadyate| sarvāvasthasya cid-acid-vastunaḥ paramātma-śarīratvaṁ, paramātmanaś cātmatvaṁ, yaḥ pṛthivyāṁ tiṣṭhan yasya pṛthivī śarīraṁ, ya ātmani tiṣṭhan yasyātmā śarīraṁ ya ātmānam antaro yamayati, yasyāvyaktaṁ śarīraṁ yasyākṣaraṁ śarīraṁ yasya mṛtyuḥ śarīram, eṣa sarva-bhūtāntarātmāpahata-pāpmā divyo deva eko nārāyaṇaḥ, antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānāṁ sarvātmā ity ādi śrutyaivopadiṣṭam iti sūkṣma-cid-acid-vastu-viśiṣṭaḥ paramātmā kāraṇam, sa eva paramātmā sthūla-cid-acid-vastu-śarīraḥ kāryam iti, kāraṇāvasthāyāṁ kāryāvasthāyāṁ ca cid-acid-vastu-śarīrakatayā tat-prakāraḥ paramātmaiva sarva-śabda-vācya iti paramātma-śabdena sarva-śabda-sāmānādhikaraṇyaṁ mukhyam evopapannataram| anena jīvenātmanānupraviśya nāma-rūpe vyākaravāṇi, tat sṛṣṭvā tad evānuprāviśat tad anupraviśya sac ca tyac cābhavat ity ādi śrutir evemam artham upapādayati| sarvam ātmatayānupraviśya tac-charīratvena sarva-prakāratayā sa eva sarva-śabda-vācyo bhavatīty arthaḥ| bahu syām iti bahu-bhavana-saṅkalpo'pi nāma-rūpa-vibhāgānarhātisūkṣma-cid-acid-vastu-śarīrakatayaikadhāvasthitasya vibhakta-nāma-rūpa-cid-acit śarīrakatayā bahu-prakāratā-viṣayaḥ, iti vedavit-prakriyā|

ye punar nirviśeṣa-kūṭastha-sva-prakāśa-nitya-caitanya-mātraṁ brahma jñāta-vyatayoktam iti vadanti, teṣām, janmādyasya yataḥ, śāstra-yonitvāt, tat tu samanvayāt, īkṣater nāśabdam ity ādeḥ— jagad-vyāpāra-varjaṁ, prakaraṇād asanannihitatvāc ca, bhoga-mātra-sāmya-liṅgāc ca, anāvṛttiḥ śabdād anāvṛttiḥ śabdāt ity antasya sūtra-gaṇasya brahmaṇo jagat-kāraṇatva-bahu-bhavana-saṅkalpa-rūpekṣaṇādy-ananta-viśeṣa-pratipādana-paratvātsarvaṁ sūtra-jātaṁ, sūtra-kārodāhṛtāḥ, yato vā imāni bhūtāni jāyante, tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeyeti ity ādyāḥ sarva-śrutayaś ca na saṅgacchante| athocyeta yenāśrutaṁ śrutam ity eka-vijñānena sarva-vijñānaṁ pratijñāya, yathā somyaikena mṛt-piṇḍena ity eka-mṛt-piṇḍārabdha-ghaṭa-śarāvādīnāṁ tan-mṛt-piṇḍād ananya-dravyatayā taj-jñānena teṣāṁ jñātateva, brahma-jñānena tad-ārabdhasya kṛtsnasya cid-acid-ātmakasya jagatas tasmād anatirikta-vastutayā jñātatā sambhavatīty upapādya, sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam itīdaṁ śabda-vācyasya cid-acid-ātmaka-prapañcasya sṛṣṭeḥ prāṅ-nikhila-bheda-prahāṇena sac-chabda-vācyenaikatāpattiṁ ghaṭa-śarāvādy-utpatteḥ prāg-utpādaka-mṛt-piṇḍaikatāpattivat abhidhāya, tad aikṣata bahu

syām iti tad eva sac-chabda-vācyaṁ brahma cid-acid-ātmaka-prapañca-rūpeṇātmano bahu-bhavanam eka-mṛt-piṇḍasya ghaṭa-śarāvādi-rūpeṇa bahu-bhavanavat saṅkalpya ātmānam eva tejaḥ prabhṛti-jagad-ākāreṇa asṛjateti cābhidhāya, aitadātmyam idaṁ sarvaṁ tat satyaṁ sa ātmā tat tvam asi ity abhidhānāt brahmaivāvidyākṛtena pāramārthikena vopādhinā sambaddhaṁ devādi-rūpeṇa bahu-bhūtam iti vedavidbhir abhyupagantavyam iti| tad ayuktam, jñājñau dvāv ajāv īśanīśau, nityo nityānāṁ cetanaś cetanānām eko bahūnāṁ yo vidadhāti kāmān ity ādi śrutibhir jīvānām ajatva-nityatva-bahutva-vacanāt| yadi ghaṭa-śarāvāder utpatteḥ prāg ekībhūtasya mṛd-dravyasya utpatty-uttara-kāla-bhāvi-bahutvavat sṛṣṭeḥ prāg ekībhūtasyaiva brahmaṇaḥ sṛṣṭy-uttara-kālīnaṁ nānā-vidha-jīva-rūpeṇa bahutvam ucyate, tadā jīvānām ajatva-nityatva-bahutvādi virudhyeta| sūtra-virodhaś ca itara-vyapadeśād hitākaraṇādi-doṣa-prasaktiḥ iti brahmaiva deva-manuṣyādi-jīva-svarūpeṇa bahu-bhūtaṁ ced ātmano hitākaraṇādi-doṣa-prasaktir ity uktvā, adhikaṁ tu bheda-nirdeśād iti jīvād brahmaṇo'rthāntaratvam uktam| tathā ca vaiṣamya-nairghṛṇye na sāpekṣatvād iti devādi-viṣama-sṛṣṭi-prayukta-pakṣa-pāta-nairghṛṇye, jīvānāṁ pūrva-pūrva-karmāpekṣatvād viṣama-sṛṣṭeḥ iti parihṛte| tathā na karmāvibhāgād iti cen nānāditvād upapadyate cāpyupalabhyate ca iti, sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam iti sṛṣṭeḥ prāg-avibhāga-vacanāt sṛṣṭeḥ prāg jīvānām abhāvāt tat-karma na sambhavatīti paricodya, jīvānāṁ tat-karma-pravāhāṇāṁ cānāditvād iti parihṛtam| nātmā śruter nityatvāc ca tābhyaḥ ity ātmana utpatty-abhāvaś cokto nityatvaṁ ca svābhyupagama-virodhaśca| āmokṣāj jīva-bhedasyānāditvaṁ sarvair eva hi vedāntibhir abhyupagamyate| ataḥ śruti-virodhāt sūtra-virodhāt svābhyupaga-virodhāc ca sṛṣṭeḥ prāg ekatvāvadhāraṇaṁ nāma-rūpa-vibhāgābhāvābhiprāyaṁ, nāma-rūpa-vibhāgānarhāsūkṣma-cid-acid-vastu-śakti-bheda-sahaṁ ceti sarvair abhyupagamyate| iyāṁs tu viśeṣaḥ— avidyā-parikalpane'py upādhipari-kalpane'pi brahma-vyatiriktasyāvidyā-sambandhinaś copādhisambandhinaḥ cetanasyābhāvād avidyopādhi-sambandhau tat-kṛtāś ca doṣā brahmaṇa eva bhaveyur iti|

san-mātra-brahma-vāde'pi prāksṛṣṭeḥ san-mātraṁ brahmaikam eva sṛṣṭy-uttara-kālaṁ bhoktṛ-bhogya-niyantṛ-rūpeṇa tridhā-bhūtaṁ ced ghaṭa-śarāva-maṇikavaj jīveśvarayor utpattimattvam anityatvaṁ ca syāt| athaikatvāpatti-velāyām api bhoktṛ-bhogya-niyantṛ-śakti-trayam avasthitam iti cet, kim idaṁ śakti-traya-śabda-vācyam iti vivecanīyam| yadi san-mātrasyaikasyaiva bhoktṛ-bhogya-niyantṛ-rūpeṇa pariṇāma-sāmarthyaṁ śakti-traya-śabda-vācyam, evaṁ tarhi mṛt-piṇḍasya ghaṭa-śarāvādi-pariṇāma-samarthasya tad-utpādakatvam iva brahmaṇa īśvarādīnām utpādakatvam iti teṣām anityatvam eva| atheśvarādīnāṁ sūkṣma-rūpeṇāvasthitir eva śaktir ity ucyeta, tarhi tad-atiriktasya san-mātrasya brahmaṇaḥ pramāṇābhāvāt tad-abhyupagame ca tad-utpādyatayeśvarādīnām anityatva-prasaṅgāc ca trayāṇāṁ nāma-rūpa-vibhāgānarha-sūkṣma-daśāpattir eva prāksṛṣṭer ekatvāvadhāraṇāvaseyeti vaktavyam| na tadā teṣāṁ brahmātmakatvāvadhāraṇaṁ virudhyate| ataḥ sarvāvasthāvasthitasya cid-acid-vastunaḥ brahma-śarīratva-śruteḥ sarvadā sarva-śabdair brahmaiva tat-tac-charīrakatayā tat-tad-viśiṣṭam evābhidhīyata iti sthūla-cid-acid-vastu-viśiṣṭaṁ brahmaiva kārya-bhūtaṁ jagat, nāma-rūpa-vibhāgānarha-sūkṣma-cid-acid-vastu-viśiṣṭaṁ brahma-kāraṇam iti tad eva mṛt-piṇḍa-sthānīyam, sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam ity ucyate, tad eva vibhakta-nāma-rūpa-cid-acid-vastu-viśiṣṭaṁ brahma kāryam iti sarvaṁ

samañjasam| śruti-nyāya-virodhas tu teṣāṁ bhāṣye prapañcita iti neha pratanyate| bhāṣyoditaḥ adhikaraṇārthaḥ sasūtrārtha-vivaraṇaḥ sukha-grahaṇāya saṅkṣepeṇopanyasyate|

śārīrakādhyāya-pādārtha-saṅgrahaḥ

tatra prathame pāde pradhāna-puruṣāv eva jagat-kāraṇatayā vedāntāḥ pratipādayantīty āśaṅkya sarvajñaṁ satya-saṅkalpaṁ niravadyaṁ samasta-kalyāṇa-guṇākaraṁ brahmaiva jagat-kāraṇatayā pratipādayantīty uktam| dvitīya-tṛtīya-caturtha-pādeṣu kānicid vedānta-vākyāni pradhānādi-pratipādana-parāṇīti tan-mukhena sarvākṣepam āśaṅkya tāny api brahma-parāṇīty uktam| tatrāspaṣṭa-jīvādi-liṅgakāni vākyāni dvitīye nirūpitāni, spaṣṭa-liṅgakāni tṛtīye| caturthe tu pradhānādi-pratipādana-cchāyānusārīṇīti viśeṣaḥ| ataḥ prathame'dhyāye sarvaṁ vedānta-vākya-jātaṁ sārvajñya-satya-saṅkalpatvādi-yuktaṁ brahmaiva jagat-kāraṇatayā pratipādayatīti sthāpitam| dvitīye'dhyāye tasyārthasya durdharṣaṇatva-pratipādanena draḍhimocyate| tatra prathame pāde sāṅkhyādi-smṛti-virodhān nyāya-virodhāc ca prasakto doṣaḥ parihṛtaḥ| dvitīye tu sāṅkhyādi-veda-bāhya-pakṣa-pratikṣepa-mukhena tasyaivādaraṇīyatā sthirīkṛtā| tṛtīya-caturthayor vedānta-vākyānām anyonya-vipratiṣedhādi-doṣa-gandhābhāva-khyāpanāya viyad-ādīnāṁ brahma-kāryatā-prakāro viśodhyate| tatra tṛtīye pāde ca cid-acit-prapañcasya brahma-kāryatve saty apy acid aṁśasya svarūpāny athābhāvena kāryatvaṁ, cid-aṁśasya svabhāvān yathābhāvena jñāna-saṅkoca-vikāsa-rūpeṇa kāryatoditā| caturthe tu jīvopakaraṇānām indriyādīnām utpatti-prakāraḥ iti prathamenādhyāya-dvayena mumukṣubhir upāsyaṁ nirasta-nikhila-doṣa-gandha-manavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇaṁ nikhila-jagad-eka-kāraṇaṁ brahmeti pratipāditam| uttareṇa dvayena brahmopāsana-prakāras tat-phala-bhūta-mokṣa-svarūpaṁ ca cintyate| tatra tṛtīyasya prathame pāde brahmopāsisiṣotpattaye jīvasya saṁsarato doṣāḥ kīrtitāḥ| dvitīye copāsisiṣotpattaya eva brahmaṇo nirasta-nikhila-doṣatā-kalyāṇa-guṇākaratā-rūpobhaya-liṅgatā pratipādyate| tṛtīye tu brahmopāsanaikatva-nānātva-vicāra-pūrvakam upāsaneṣu upasaṁhāryānupasaṁhārya-guṇa-viśeṣāḥ prapañcitāḥ| caturthe tu upāsanasya varṇāśrama-dharmeti-kartavyatākatvam uktam| caturthe'dhyāye brahmopāsana-phala-cintā kriyate| tatra prathame pāde brahmopāsana-phalaṁ vaktum upāsana-svarūpa-pūrvakopāsanānuṣṭhāna-prakāro vidyā-māhātmyaṁ cocyate| dvitīye tu brahmopāsīnānāṁ brahma-prāpti-gaty-upakrama-prakāraś cintitaḥ| tṛtīye tv arcirādi-gati-svarūpam arcirādinaiva brahma-prāptir iti ca pratipādyate| caturthe tu muktasya brahmānubhava-prakāraś cintyate| ato mumukṣubhir jñātavyaṁ nirasta-nikhila-doṣa-gandham anavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaraṁ nikhila-jagad-eka-kāraṇaṁ paraṁ brahma, taj-jñānaṁ ca mokṣa-sādhanam asakṛd-āvṛtta-smṛti-santāna-rūpam upāsanātmakam, upāsana-phalaṁ cārcirādinā paraṁ brahmopasampadya sva-svarūpa-bhūta-jñānādi-guṇāvirbhāva-pūrvakānanta-mahā-vibhūty-anavadhikātiśayānanda-brahmānubhavo'punar-āvṛtti-rūpa iti śārīraka-śāstreṇoktaṁ bhavati|

1.1.1

1 om athāto brahma-jijñāsā||1|1|1||

brahma-mīmāṁsā-viṣayaḥ| sā kim ārambhaṇīyā, uta anārambhaṇīyeti saṁśayaḥ| tad-arthaṁ parīkṣyate— vedāntāḥ kiṁ brahmaṇi pramāṇam uta neti| tad-arthaṁ pariniṣpanne'rthe śabdasya bodhana-sāmarthyāvadhāraṇaṁ sambhavati, neti| na sambhavati iti pūrva-pakṣaḥ|

sambhavatīti rāddhāntaḥ| yadā na sambhavati tadā pariniṣpanne'rthe śabdasya bodhana-sāmarthyābhāvāt siddha-rūpe brahmaṇi na vedāntāḥ pramāṇam iti tad-vicārākārā brahma-mīmāṁsā nārambhaṇīyā| yadā sambhavati tadā siddhye'py arthe śabdasya bodhana-sāmarthya-sambhavād vedāntāḥ brahmaṇi pramāṇam iti sā cārambhaṇīyā syāt| atra pūrva-pakṣa-vādī manyate— vṛddha-vyavahārād anyatra vyutpatty-asambhavād vyavahārasya ca kārya-buddhi-pūrvakatvena kārya evārthe śabda-śakty-adhāraṇāt pariniṣpanne'rthe brahmaṇi na vedāntāḥ pramāṇam iti tad-vicāra-rūpā brahma-mīmāṁsā nārambhaṇīyeti| siddhāntas tu— bālānāṁ mātā-pitṛ-prabhṛtibhir ambā-tāta-mātula-śiśu-paśu-pakṣi-mṛgādiṣv aṅgulyā nirdiśya tat-tad-abhidhāyinaḥ śabdān prayuñjānaiḥ krameṇa bahuśaḥ śikṣitānāṁ tat-tac-chabda-śravaṇa-samanantaraṁ svātmanām eva tad-artha-buddhy-utpatti-darśanāt, śabdārthayoḥ sambandhāntarādarśanāt saṅketayitṛ-puruṣājñānāc ca bodhya-bodhaka-bhāva eva śabdārthayoḥ sambandha iti niścinvānānāṁ pariniṣpanne'rthe śabdasya bodhakatvāvadhāraṇaṁ sambhavatīti brahmaṇi vedānta-vākyānāṁ prāmāṇyāt tad-artha-vicārākārā brahma-mīmāṁsā ārambhaṇīyeti| sūtrārthas tu— athāto brahma-jijñāsā— atha ity ānantarye| ata iti ca vṛttasya hetu-bhāve| brahmaṇo jijñāsā brahma-jijñāsā, jñātum icchā jijñāsā| icchāyā iṣyamāṇa-pradhānatvād iṣyamāṇaṁ jñānam ihābhipretam| pūrva-vṛttād alpāsthira-phala-kevala-karmādhigamād anantaraṁ tata eva hetor ananta-sthira-phala-brahmādhigamaḥ kartavyaḥ||1||iti jijñāsādhikaraṇam||1||

1.1.2

2 janmādy asya yataḥ||1|1|2||

taittarīyake— yato vā imāni bhūtāni jāyante yena jātāni jīvanti yat prayanty abhisaṁviśanti tad vijijñāsasva tad brahma ity etad vākyaṁ viṣayaḥ| kim etaj-jijñāsyatayā pratijñātaṁ brahma jagaj-janmādi-kāraṇatayā lakṣaṇataḥ pratipādayituṁ śaknoti na veti saṁśayaḥ| na śaknotīti pūrva-pakṣaḥ| kutaḥ| jagaj-janmādīnām upalakṣaṇatayā viśeṣaṇatayā vā brahma-lakṣaṇatvāsambhavāt| upalakṣaṇatve hy upalakṣyasyākārāntara-yogo'pekṣitaḥ| na ceha tad asti| ata upalakṣaṇatvaṁ na sambhavati| viśeṣaṇatve'py aneka-viśeṣaṇa-viśiṣṭatayāpūrvasyaikasya pratipādakatvaṁ na sambhavati, viśeṣaṇānāṁ vyāvartakatvena viśeṣaṇa-bahutve brahma-bahutva-prasakteḥ| rāddhāntas tu— ekasminn aviruddhānāṁ viśeṣaṇānām anekatve'pi śyāmatva-yuvatvādi-viśiṣṭa-devadattavaj jagaj-janmādi-viśiṣṭaṁ brahmaikam eva viśeṣyaṁ bhavati| upalakṣaṇatve janmādibhir upalakṣyasya brahma-śabdāvagata-bṛhattvādy-ākārāś ca santīti jagaj-janmādi-kāraṇaṁ brahmeti lakṣaṇataḥ pratipādayituṁ śaknotīti| sūtrārthaḥ— asya vividha-vicitra-bhoktṛ-bhogya-pūrṇasya jagato yato janmādi, tad brahmeti pratipādayituṁ śaknoty etad vākyam iti||2||iti janmādy-adhikaraṇam||2||

1.1.3

3 śāstra-yonitvāt||1|1|3||

yato vā imāni ity ādi vākyam eva viṣayaḥ| tat kiṁ jagat-kāraṇe brahmaṇi pramāṇam uta neti saṁśayaḥ| naitat pramāṇam iti pūrva-pakṣaḥ, anumāna-siddha-brahma-viṣayatvāt| pramāṇāntarāviṣaye hi śāstraṁ pramāṇam| jagataḥ sāvayavatvena kāryatvāt| kāryasya

svopādānopakaraṇa-sampradāna-prayojanādy-abhijña-kartṛkatvāt, jagan-nirmāṇa-kārya-caturaḥ karma-paravaśa-parimita-śakty-ādi-kṣetrajña-vilakṣaṇaḥ sarvajñaḥ sarva-śaktaḥ sarveśvaraḥ anumāna-siddha iti tasmin yato vā imāni bhūtāni ity ādi vākyaṁ pramāṇam iti| rāddhāntas tu— jagataḥ kāryatve'py ekadaivaikenaiva kṛtsnaṁ jagan nirmitam ity atra pramāṇābhāvāt| kṣetrajñānām eva vilakṣaṇa-puṇyānāṁ jñāna-śakti-vaicitrya-sambhāvanayā kadācit kasyacij jagad-ekadeśa-nirmāṇa-sāmarthya-sambhavāt tad-atirikta-puruṣānumānaṁ na sambhavatīti śāstraika-pramāṇakatvād brahmaṇas tat-pratipādakatvena tasmin, yato vā imāni bhūtāni ity ādi vākyaṁ pramāṇam iti| śāstraṁ yoniḥ yasya kāraṇam| pramāṇaṁ tad brahma śāstra-yoni; pramāṇāntarāviṣayatvena śāstraika-pramāṇakatvād brahmaṇas tasmin, yato vā imāni ity ādi vākyaṁ pramāṇam iti sūtrārthaḥ||3||iti śāstra-yonitvādhikaraṇam||3||

1.1.4

4 tat tu samanvayāt||1|1|4||

brahmaṇaḥ śāstra-pramāṇakatvaṁ sambhavati, neti vicāryate| na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ| kutaḥ pravṛtti-nivṛtty-anvaya-virahiṇo brahmaṇaḥ svarūpeṇā puruṣārthatvāt, puruṣārthāvabodhakatvena ca śāstrasya prāmāṇyāt, mokṣa-sādhana-brahma-dhyāna-vidhi-paratve'py asaty api brahmaṇi tad-dhyāna-vidhāna-sambhavāt, na brahma-sad-bhāve tātparyam iti brahmaṇaḥ śāstra-pramāṇakatvaṁ na sambhavati| rāddhāntas tv atiśayita-guṇa-pitṛ putrādi-jīvana-jñānavad-anavadhikātiśayānanda-svarūpa-brahma-jñānasya niratiśaya-puruṣārthatvāt tasya śāstra-pramāṇakatvaṁ sambhavati, ānando brahma, yad eṣa ākāśa ānando na syāt, yato vāco nivartante aprāpya manasā saha, ānandaṁ brahmaṇo vidvān ity ādibhir anavadhikātiśayānanda-svarūpaṁ brahmeti hi pratipādyate| ato brahma svena pareṇa vāpy anubhūyamānaṁ niratiśayānanda-svarūpam eveti tat-pratipādana-parasyaiva sākṣāt puruṣārthānvayaḥ| pravṛtti-nivṛtti-parasya tu tat-sādhya-phala-sambandhāt puruṣārthānvaya iti| sūtrārthaḥ— tu-śabdaḥ prasaktāśaṅkā-nivṛtty-arthaḥ| tat— pūrvas-ūtroditaṁ brahmaṇaḥ śāstra-yonitvaṁ samanvayāt siddhyati| samyak puruṣārthatayā anvayaḥ samanvayaḥ| veditur niratiśayānanda-svarūpatvena parama-puruṣārtha-rūpe pare brahmaṇi vedakatayā śāstrasyānvayād brahmaṇaḥ śāstra-pramāṇakatvaṁ siddhyaty eveti||4|| iti samanvayādhikaraṇam||4||

1.1.5

5 īkṣater nāśabdam||1|1|5||

yenāśrutaṁ śrutaṁ bhavati ity ādi jagat-kāraṇa-vādi-vedānta-vedyaṁ viṣayaḥ| tat kiṁ sāṅkhyoktaṁ pradhānam uta anavatikātiśayānandaṁ brahmeti saṁśayaḥ| pradhānam iti pūrva-pakṣaḥ| kutaḥ pratijñā-dṛṣṭāntānvayenānumānākāra-vākya-vedyatvāt| yenāśrutaṁ śrutaṁ bhavati ity ādinā eka-vijñānena sarva-vijñānaṁ pratijñāya, yathā somyaikena mṛt-piṇḍena iti dṛṣṭāntena hy upapādyate| evam ānumānikam eva etad-vākya-vedyam iti niścīyate| sad eva somyedam iti sac-chabdaḥ pradhāna-viṣayaḥ| tad aikṣata bahu syām iti ca gauṇam īkṣaṇaṁ bhavitum arhati; tat teja aikṣata ity ādi gauṇekṣaṇa-sāhacaryāc ca| rāddhāntas tu— tad aikṣata bahu syām iti bahu-bhavana-saṅkalpa-rūpekṣaṇānvayāt, sad eva somya iti kāraṇa-vāci-

sac-chabda-viṣayo nācetanaṁ pradhānam api tu sārvajñya-satya-saṅkalpādi-yuktaṁ parabrahmaiveti niścīyate| na cānumānākāram etad vākyam, hetv-anupādānāt| anya-jñānenānya-jñānāsambhava-parijihīrṣayā tu dṛṣṭāntopapādānam| na ca mukhyekṣaṇa-sambhave gauṇa-parigraha-sambhavaḥ| tejaḥ prabhṛti-śarīrakasyāntaryāmiṇo vācakatvād iti param eva brahma jagat-kāraṇa-vādi-vedānta-vedyam iti| sūtrārthaś ca— īkṣater iti īkṣati-dhātv-arthaḥ īkṣaṇam| śabdaḥ pramāṇaṁ yasya na bhavati tad aśabdaṁ— paroktam ānumānikaṁ pradhānam| sad eva somyedam iti jagat-kāraṇatayā pratipāditānvayinaḥ īkṣaṇa-vyāpārān nācetanam aśabdaṁ tad api tu sarvajñaṁ satya-saṅkalpaṁ brahmaiva jagat-kāraṇam iti niścīyate iti||5||

6 gauṇaś cen nātma-śabdāt||1|1|6||

tat teja aikṣata ity acetana-gata-gauṇekṣaṇa-sāhacaryāt, tad aikṣata ity atra īkṣatir gauṇa iti cen na, ātma-śabdāt| sac-chabdābhihite īkṣitari, aitadātmyam idaṁ sarvaṁ tat satyaṁ sa ātmā iti śrūyamāṇāc cetana-vācinaḥ ātma-śabdād ayam īkṣatir mukhya eveti pratīyate| aitadātmyam idaṁ sarvam iti tejaḥ-prabhṛtīnām api tad-ātmakatvāvagamāt tejaḥ-prabhṛtīkṣaṇam api mukhyam evety abhiprāyaḥ||6||

7 tan-niṣṭhasya mokṣopadeśāt||1|1|7||

itaś ca sac-chabdābhihitaṁ na pradhānam api tu param eva brahma| tat tvam asi iti sad-ātmakatayā pratyag-ātmānusandhāna-niṣṭhasya, tasya tāvad eva ciraṁ yāvan na vimokṣye atha sampatsya iti mokṣopadeśāt tat-kāraṇaṁ param eva brahma||7||

8 heyatvāvacanāc ca||1|1|8||

yadi pradhānam iha kāraṇatayā vivakṣitam, tadā tasya mokṣa-virodhitvād dheyatvam ucyeta| na cocyate| ataś ca na pradhānam||8||

9 pratijñā-virodhāt||1|1|9||

pradhāna-vāde pratijñā ca virudhyate, yenāśrutaṁ śrutam iti vakṣyamāṇa-kāraṇa-vijñānena cetanācetana-miśra-kṛtsna-prapañca-jñānaṁ hi pratijñātam| cetanāṁśaṁ prati pradhānasyākāraṇatvāt, taj-jñānena cetanāṁśo na jñāyata iti na pradhānaṁ kāraṇam||9||

10 svāpyayāt||1|1|10||

svam apīto bhavati| satā somya tadā sampanno bhavati iti jīvasya suṣuptasya svāpyayaḥ śrūyate| sva-kāraṇe hy apyayaḥ svāpyayaḥ| jīvaṁ prati pradhānasyākāraṇatvāt svāpyaya-śrutiḥ virudhyate| ataś ca na pradhānam api tu brahmaiva||10||

11 gati-sāmānyāt||1|1|11||

itaropaniṣad-gati-sāmānyād asyāṁ copaniṣadi na pradhānaṁ kāraṇaṁ vivakṣitam| itarāsu copaniṣatsu, yaḥ sarvajñaḥ sarvavit| tasmād etad brahma nāma-rūpam annaṁ ca jāyate, parāsya śaktir vividhaiva śrūyate svābhāvikī jñāna-bala-kriyā ca, sa kāraṇaṁ karaṇādhipādhipaḥ, ātmani khalv are vidite sarvam idaṁ viditaṁ, tasya ha vā etasya mahato bhūtasya viśvasitam

etad yad ṛg-vedaḥ, puruṣa evedaṁ sarvaṁ yad bhūtaṁ yac ca bhavyam, tasmād virāḍ ajāyata, ātmā vā idam eka evāgra āsīt| sa imān lokān asṛjata, tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ, eko ha vai nārāyaṇa āsīt| sa ekākī na rameta iti sarvajñaḥ puruṣottama eva kāraṇatayā pratipādyate| asyāś ca tad-gati-sāmānyād atrāpi sa eva kāraṇatayā pratipādanam arhatīti na pradhānam||11||

12 śrutatvāś ca||1|1|12||

śrutam evāsyām upaniṣady ātmata evedaṁ sarvam iti| ataś ca sad eva somya ity ādi jagat-kāraṇa-vādi-vedānta-vedyaṁ na pradhānam| sarvajñaṁ satya-saṅkalpaṁ param eva brahma iti sthitam||12||iti īkṣaty-adhikaraṇam||5||

1.1.6

13 ānanda-mayo'bhyāsāt||1|1|13||

taittirīyake — tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ iti prakṛtya, tasmād vā etasmād vijñāna-mayāt| anyo'ntara ātmānanda-maya ity atra jagat-kāraṇatayāvagataḥ ānanda-mayaḥ kiṁ pratyag-ātmā, uta paramātmeti saṁśayaḥ| pratyag-ātmeti pūrvaḥ pakṣaḥ| kutaḥ| tasyaiṣa eva śārīra ātmā ity ānanda-mayasya śārīratva-śravaṇāt| śārīro hi śarīra-sambandhī| sa ca pratyag-ātmaiva| tasya cetanatvenekṣā-pūrvikā sṛṣṭir upapadyata iti| rāddhāntas tu — saiṣānandasya mīmāṁsā bhavati ity ārabhya, yato vāco nivartante, aprāpya manasā saha, ānandaṁ brahmaṇo vidvān iti niratiśaya-daśāśirasko'bhyasyamāna ānandaḥ pratyag-ātmano'rthāntara-bhūtasya parasyaiva brahmaṇa iti niścīyate| śārīrātmatvaṁ ca paramātmana eva, tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ ity ākāśādi-jagat-kāraṇatayāvagata evānna-mayasya śārīra ātmeti pratīyate, ātmāntarānirdeśāt| śruty-antareṣu pṛthivy-akṣarādīnāṁ śarīratvaṁ, paramātmana ātmatvaṁ ca śrūyate yasya pṛthivī śarīram ity ārabhya, eṣa sarva-bhūtāntarātmāpahata-pāpmā divyo deva eko nārāyaṇa iti| anna-mayasyātmaiva prāṇa-mayādiṣu, tasyaiṣa eva śārīra ātmā yaḥ pūrvasya ity anukṛṣyata iti pratyag-ātmano vijñāna-mayasya ca sa eva śārīra ātmā| ānanda-maye tu, tasyaiṣa eva śārīra ātmā yaḥ pūrvasya iti nirdeśaḥ ānanda-mayasyānanyātmatva-pradarśanārthaḥ| ato jagat-kāraṇatayā nirdiṣṭam ānanda-mayaḥ paramātmaiveti| sūtrārthas tu ānanda-maya-śabda-nirdiṣṭaḥ ākāśādi-jagat-kāraṇa-bhūtaḥ pratyag-ātmano'rthāntara-bhūtaḥ paramātmā| kutaḥ| tasyānandasya niratiśaya-pratīti-balāt| sa eko mānuṣa ānandaḥ| te ye śatam ity ādy abhyāsāt, tasya ca pratyag-ātmany asambhāvitasya tad-atirikte paramātmany eva sambhavāt||13||

14 vikāra-śabdān neti cen na prācuryāt||1|1|14||

ānanda-mayaḥ iti vikārārthān mayaṭ-chabdān nāyam avikṛtaḥ paramātmā| asya ca vikārārthatvam eva yuktam, anna-mayaḥ iti vikāropakramād iti cen na, pratyag-ātmano'pi, na jāyate mriyate vā ity ādi vikāra-pratiṣedhāt prācuryārtha evāyaṁ mayaḍ iti niścayāt| asmiṁś cānande, yato vāco nivartante ity ādi vakṣyamāṇāt prācuryād ayam ānanda-pracuraḥ paramātmaiva| na hy anavadhikātiśaya-rūpaḥ prabhūtānandaḥ pratyag-ātmani sambhavati||14||

15 tad dhetu-vyapadeśāc ca||1|1|15||

eṣa hy evānandayāti iti jīvān praty ānandayitṛtva-vyapadeśād ayaṁ paramātmaiva||15||

16 māntra-varṇikam eva ca gīyate||1|1|16||

satyaṁ jñānam anantaṁ brahma iti mantra-varṇoditaṁ brahmaiva, tasmād vā etasmād ātmana ity ārabhya, ānanda-mayaḥ iti ca gīyate| tataś cānanda-mayo brahma||16||

pratyag-ātmanaḥ pariśuddhaṁ svarūpaṁ mantra-varṇoditam ity āśaṅkyāha—

17 netaro'nupapatteḥ||1|1|17||

parasmād brahmaṇaḥ itaraḥ pratyag-ātmā na mantra-varṇoditaḥ, tasya, vipaścitā brahmaṇā iti vipaścittvānupapatteḥ| vividhaṁ paśyac cittvaṁ hi vipaścittvam| tac ca, so'kāmayata bahu syāṁ prajāyeya ity ādi vākyodita-nirupādhika-bahu-bhavana-saṅkalpa-rūpaṁ sarvajñatvam| tat tu pratyag-ātmanaḥ pariśuddhasyāpi na sambhavati, jagad-vyāpāra-varjaṁ prakaraṇād asannihitatvāc ca iti vakṣyamāṇatvāt| ataḥ paraṁ brahmaiva māntra-varṇikam||17||

18 bheda-vyapadeśāś ca||1|1|18||

bhīṣāsmād vātaḥ pavate ity ādinā agni-vāyu-sūryādi-jīva-vargasya ānanda-mayāt praśāsituḥ praśāsitavyatvena bhedo vyapadiśyate| ataś cānanda-mayaḥ paramātmeti| yojanāntaram—tasmād vā etasmād vijñāna-mayāt| anyo'ntara ātmānanda-maya iti vijñāna-mayāj jīvād ānanda-mayasya bhedo vyapadiśyati| vijñāna-mayo hi jīva eva na buddhi-mātram, mayaṭ-cchruteḥ| ataś cānanda-mayaḥ paramātmā||18||

19 kāmāc ca nānumānāpekṣā||1|1|19||

so'kāmayata ity ārabhya, idaṁ sarvam asṛjata iti kāmād eva jagat-sarga-śravaṇād asyānanda-mayasya jagat-sarge nānumāna-gamya-prakṛty-apekṣā pratīyate| pratyag-ātmano yasya kasyacid api sarge prakṛty-apekṣāsti| ataś cāyaṁ pratyag-ātmano'nyaḥ paramātmā||19||

20 asminn asya ca tad yogaṁ śāsti||1|1|20||

raso vai saḥ| rasaṁ hy evāyaṁ labdhvānandī bhavati ity asmin— ānanda-maye rasa-śabda-nirdiṣṭe, asya ayaṁ-śabda-nirdiṣṭasya, jīvasya tal-labdhādānanda-yogaṁ śāsti śāstram| pratyag-ātmano yal-labdhādānanda-yogaḥ, sa tasmād anyaḥ paramātmaivety ānanda-mayaḥ paraṁ brahma||20||ity ānanda-mayādhikaraṇam||6||

1.1.7

21 antas tad-dharmopadeśāt||1|1|21||

chāndogye ya eṣo'ntar āditye hiraṇmayaḥ puruṣo dṛśyate, ya eṣo'ntar-akṣiṇi puruṣo dṛśyate ity akṣyādityādhāratayā śrūyamāṇaḥ puruṣaḥ kiṁ jīva-viśeṣaḥ, uta parama-puruṣa iti saṁśayaḥ| jīva-viśeṣa iti pūrva-pakṣaḥ| kutaḥ| saśarīratvāt| śarīra-saṁyogo hi karma-vaśyasya jīvasya sva-karma-phala-bhogāyeti| rāddhāntas tu— sa eṣa sarvebhyaḥ pāpmabhya uditaḥ ity ādinā apahata-pāpmatva-pūrvaka-sarva-loka-kāmeśatvopadeśāt, teṣāṁ ca jīveṣv asambhavāt, ayam akṣyādityādhāraḥ puruṣottama eva| svāsādhāraṇa-vilakṣaṇa-rūpavattvaṁ ca jñāna-balaiśvary-

ādi-kalyāṇa-guṇavattasya sambhavati| śrūyate ca tad-rūpasya aprākṛtatvam| āditya-varṇaṁ tamasas tu pāre ity ādau| sūtrārthas tu— ādityādy-antaḥ śrūyamāṇaḥ puruṣaḥ paraṁ brahma| tad-asādhāraṇāpahata-pāpmatvādi-dharmopadeśāt||21||

22 bheda-vyapadeśāc cānyaḥ||1|1|22||

ya āditye tiṣṭhann ādityād antaraḥ, ya ātmani tiṣṭhann ātmano'ntaraḥ ity ādibhiḥ jīvād bheda-vyapadeśāc cāyaṁ jīvād anyaḥ paramātmaiva||22||ity antar-adhikaraṇam||7||

1.1.8

23 ākāśas tal-liṅgāt||1|1|23||

(chāndogye)— asya lokasya kā gatiḥ ity ākāśa iti hovāca sarvāṇi ha vā imāni bhūtāny ākāśād eva samutpadyante ākāśaṁ pratyastaṁ yanti ity atra ākāśa-śabda-nirdiṣṭaṁ jagat-kāraṇaṁ kiṁ prasiddhākāśaḥ uta samasta-cid-acid-vastu-vilakṣaṇaṁ brahmeti saṁśayaḥ| prasiddhākāśaḥ iti pūrva-pakṣaḥ| kutaḥ| ākāśa-śabdasya loke tatraiva vyutpatteḥ, yato vā imāni bhūtāni ity ādi sāmānya-lakṣaṇasya sad-ādi-śabdānām api sādhāraṇatvena, ākāśad eva samutpadyante, iti viśeṣe paryavasānāt| īkṣaṇādayo'py ākāśa eva jagat-kāraṇam iti niścite sati gauṇā varṇanīyā iti| rāddhāntas tu— sarvāṇi ha vā imāni bhūtāni iti prasiddhavan nirdeśāt, prasiddheś cekṣā-pūrvakatvāt cid-acid-vastu-vilakṣaṇaṁ sarvajñaṁ brahmākāśa-śabda-nirdiṣṭam iti| sūtrārthas tu— ākāśa-śabda-nirdiṣṭaṁ param eva brahma, prasiddhavan nirdiśyamānāj jagat-kāraṇatvādi-liṅgāt||23||ity ākāśādhikaraṇam||8||

1.1.9

24 ata eva prāṇaḥ||1|1|24||

chāndogye— prastotaryā devatā prastāvam anvāyattā iti prastutya, katamā sā devateti| prāṇa iti hovāca, sarvāṇi ha vā imāni bhūtāni prāṇam evābhisaṁviśanti; prāṇam abhyujjihate, saiṣā devatā prastāvam anvāyattā ity atra nikhila-jagat-kāraṇatayā prāṇa-śabda-nirdiṣṭaḥ kiṁ prasiddhaḥ prāṇaḥ, utokta-lakṣaṇaṁ brahmeti saṁśayaḥ| prasiddha-prāṇa iti pūrva-pakṣaḥ| kutaḥ sarvasya jagataḥ prāṇāyatta-sthiti-darśanāt, sa eva nikhila-jagad-eka-kāraṇatayā nirdeśam arhatīti| rāddhāntas tu— śilā-kāṣṭādiṣv acetaneṣu cetana-svarūpeṣu ca prāṇāyatta-sthity-abhāvat, sarvāṇi ha vā imāni bhūtāni iti prasiddhavan nirdeśād eva hetoḥ prāṇa-śabda-nirdiṣṭaṁ param eva brahma| sūtram api vyākhyātam||24||iti prāṇādhikaraṇam||9||

1.1.10

25 jyotiś caraṇābhidhānāt||1|1|25||

chāndogye atha yad ataḥ paro divo jyotir dīpyate viśvataḥ pṛṣṭeṣu sarvataḥ pṛṣṭheṣv anuttameṣūttameṣu lokeṣu idaṁ vā va tad yad idam asminn antaḥ puruṣe jyotiḥ ity atra jagat-kāraṇatva-vyāpta-niratiśaya-dīpti-yuktatayā jyotiḥ-śabda-nirdiṣṭaṁ kiṁ prasiddhād ity ādi jyotiḥ, uta param eva brahmeti saṁśayaḥ| prasiddha-jyotir iti pūrva-pakṣaḥ| kutaḥ| idaṁ vāva tad yad idam asminn antaḥ puruṣe jyotiḥ itiraukṣeya-jyotiṣā prasiddhenaikyāvagamāt, sva-vākye tad-atirikta-parabrahmāsādhāraṇa-liṅgādarśanāc ca| rāddhāntas tu— prasiddha-

jyotiṣo'nyad eva paraṁ brahmeha niratiśaya-dīpti-yuktaṁ jyotiḥ-śabda-nirdiṣṭam| kutaḥ| pādo'sya sarvā bhūtāni tri-pādasyāmṛtaṁ divi iti pūrva-vākye dyu-sambandhitayā nirdiṣṭasyaiva catuṣpado brahmaṇaḥ, atha yad ataḥ paro divo jyotiḥ ity atra pratyabhijñānāt| tac ca param eva brahmeti vijñātam, sarveṣāṁ bhūtānāṁ tasya pādatvena vyapadeśāt| evaṁ parabrahmatve niścite kaukṣeya-jyotiṣaḥ tad-ātmakatvānusandhānaṁ phalayopadiśyata iti jñāyate| sūtrārthas tu— jyotiḥ-śabda-nirdiṣṭaṁ paraṁ brahma, asya jyotiṣaḥ pūrva-vākye sarva-bhūta-caraṇatvābhidhānāt| sarva-bhūta-pādatvaṁ ca parasyaiva brahmaṇa upapadyate||25||

26 chando'bhidhānān neti cen na tathā ceto'rpaṇa-nigamāt tathā hi darśanam||1|1|26||

gāyatrī vā idaṁ sarvam iti gāyatry-ākhya-cchandasaḥ prakṛtatvāt sarva-bhūta-pādatvena gāyatryā evābhidhānān na brahmeti cet, naitat| tathā ceto'rpaṇa-nigamāt— gāyatrī yathā bhavati tathā brahmaṇi ceto'rpaṇopadeśāt| gāyatrī-sādṛśyaṁ catuṣpāttvaṁ brahmaṇy anusandheyam ity upadiśyate| gāyatryāḥ sarvātmakatvānupapatter ity arthaḥ| tathā hi darśanaṁ tathā hy anyatrāpy achandasa eva sādṛśyāc chandaḥ-śabdenābhidhānaṁ dṛśyate te vā ete pañcānye pañcānye daśa sampadyanta ity ārabhya saiṣā virāḍ annāt iti||26||

27 bhūtādi-pāda-vyapadeśopapattaiś caivam||1|1|27||

bhūta-pṛthivī-śarīra-hṛdayāni nirdiśya saiṣā catuṣpadā iti bhūtādīnāṁ pādatva-vyapadeśo brahmaṇy evopapadyata iti brahmaiva gāyatrī-śabda-nirdiṣṭam iti gamyate||27||

28 upadeśa-bhedān neti cen nobhayasminn apy avirodhāt||1|1|28||

pādo'sya sarvā bhūtāni tri-pādasyāmṛtaṁ divi iti pūrva-vākyoditaṁ paraṁ brahmaivāstu; tathāpy atha yad ataḥ paro divo jyotiḥ iti dyu-sambandha-mātreṇa neha tat pratyabhijñāyate; tatra cātra copadeśa-prakāra-bhedāt; tatra hi divi iti dyāḥ saptamyā nirdiśyate, iha ca divaḥ paro jyotiḥ iti pañcamyā, tato na pratisandhānam iti cen na, ubhayasminn api vyapadeśa upari-sthiti-rūpārthaikyena pratisandhānāvirodhāt| yathā vṛkṣāgre śyenaḥ, vṛkṣāgrāt parataḥ śyena iti||28||iti jyotir-adhikaraṇam||10||

1.1.11

29 prāṇas tathānugamāt||1|1|29||

kauṣītakī-brāhmaṇe pratardana-vidyāyāṁ tvam eva varaṁ vṛṇīṣva yaṁ tvaṁ manuṣyāya hitatamaṁ manyase iti pratardenokta indraḥ prāṇo'smi prajñātmā taṁ mām āyur amṛtam ity upāssva ity āha| atra hitatamopāsana-karmatayā nirdiṣṭa indra-prāṇa-śabdābhidheyaḥ kiṁ jīvaḥ| uta paramātmeti saṁśayaḥ| jīva iti pūrvaḥ pakṣaḥ| kutaḥ| indra-śabdasya jīva-viśeṣe prasiddheḥ, prāṇa-śabdasyāpi tat-samānādhikaraṇasya sa evārtha iti taṁ mām āyur amṛtam ity upāsva iti tasyaivopāsyatvopadeśād iti| rāddhāntas tu— indra-prāṇa-śabda-nirdiṣṭaṁ jīvād arthāntara-bhūtaṁ paraṁ brahma sa eṣa prāṇa eva prajñātmānando'jaro'mṛta itīndra-prāṇa-śabda-nirdiṣṭasyaiva jīveṣv asambhāvitānandatvājaratvāmṛtatva-śravaṇāt| sūtrārthas tu— upāsyatayopadiṣṭam indra-prāṇa-śabdābhidheyaṁ paraṁ brahma| tatheti prakāra-vacanaḥ parabrahma-prakāra-bhūteṣv ānandādiṣv asyānugamāt||29||

30 na vakturātmopadeśād iti ced adhyātma-sambandha-bhūmā hy asmin||1|1|30||

nāyam upāsyaḥ paramātmā, mām eva vijānīhi taṁ mām āyur amṛtam ity upāsva iti prajñāta-jīvasyendrasya vaktuḥ svātmana upāsyatvopadeśāt, upakrame jīva-bhāva-niścaye saty upasaṁhārasya tad-anuguṇatayā neyatvād iti cen na| adhyātmasambandhabhūmā hyasmin ātmani sambandhaḥ— adhyātmasambandhaḥ tasya bhūmā bahutvam| jīvād arthāntara-bhūtātmāsādhāraṇa-dharma-sambandha-bahutvam asmin prakaraṇe upakrama-prabhṛtyopasaṁhārād upalabhyate| upakrame tāvad yaṁ tvaṁ manuṣyāya hitatamaṁ manyase iti hy anenocyamānam upāsanaṁ paramātmopāsanam eva, tasyaiva hitatamatvāt| tathā eṣa eva sādhu karma kārayati ity ādi sādhv-asādhu-karmaṇoḥ kārayitṛtvaṁ paramātmāna eva dharmaḥ| tady athā rathasyāreṣu nemir arpitā nābhāvarā arpitāḥ evam evaitā bhūta-mātrāḥ prajñā-mātrāsv arpitāḥ prajñāmātrāḥ prāṇe'rpitāḥ iti sarvādhāratvaṁ ca tasyaiva dharmaḥ| ānandādayaś ca| eṣa lokādhipatir eṣa sarveśa iti ca| hīti hetau| ataḥ parabrahmaivāyam ity arthaḥ||30||

paramātmaivopāsyaś cet katham indro mām upāsva ity upādideśety ata āha—

31 śāstra-dṛṣṭyā tūpadeśo vāmadevavat||1|1|31||

indrasya jīvasyaiva sataḥ svātmatvenopāsya-bhūta-paramātmopadeśo'yaṁ śāstra-dṛṣṭyā| antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānāṁ sarvātmā| tat tvam asi| ya ātmani tiṣṭhann ātmano'ntaro yam ātmā na veda yasyātmā śarīraṁ ya ātmānam antaro yamayati sa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ| eṣa sarva-bhūtāntarātmāpahata-pāpmā divyo deva eko nārāyaṇaḥ ity ādīni hi śāstrāṇi paramātmānaṁ jīvātmana ātmatayopadidiśuḥ| ato jīvātma-vācinaḥ śabdāḥ jīvātma-śarīrakaṁ paramātmānam eva vadantīti śāstra-dṛṣṭārthasya tasya mām eva vijānīhi| mām upāssva iti svātma-śabdena paramātmopadeśo'yaṁ na viruddhyate| yathā vāmadevaḥ śāstra-dṛṣṭyā svātma-śarīrakaṁ paramātmānaṁ paśyann aham iti paramātmānam avocat| tad dhaitat paśyann ṛṣir vāmadevaḥ pratipede ahaṁ manur abhavaṁ sūryaś cāhaṁ kakṣīvān ṛṣir asmi vipraḥ iti||31||

32 jīva-mukhya-prāṇa-liṅgān neti cen nopāsā-traividhyād āśritatvād iha tad-yogāt||1|1|32||

triśirṣāṇaṁ tvāṣṭramahanamarunmukhānyatīnsālāvṛkebhyaḥ prāyaccham| yāvad dhy asmiñ śarīre prāṇo vasati tāvad āyuḥ iti jīva-mukhya-prāṇa-liṅgāt nādhyātma-sambandha-bhūmnā paramātmatva-niścaya iti cen na| paramātmana eva svākāreṇa jīva-śarīrakatvena, prāṇa-śarīrakatvena copāsā-traividhyād dhetoḥ tat-tac-chabdenābhidhānam iti niścīyate| anyatrāpi brahmopāsane traividhyasyāśritatvāt satyaṁ jñānam anantaṁ brahma| ānando brahma iti svākāreṇopāsyatvaṁ sac ca tyac cābhavat ity ādinā bhoktṛ-śarīrakatvena bhogya-śarīrakatvena ca| iha pratardana-vidyāyām api tasya traividhyasya sambhavāt| ata indra-prāṇa-śabda-nirdiṣṭaḥ paramātmā||32||iti indra-prāṇādhikaraṇam||11||

iti śrī-rāmānujācārya-racite śrī-vedāntadīpe prathamasyādhyāyasya prathamaḥ pādaḥ||

||atha prathamādhyāye dvitīyaḥ pādaḥ||

1.2.1

33 sarvatra prasiddhopadeśāt||1|2|1||

chāndogye śrūyate sarvaṁ khalv idaṁ brahma taj jalān iti śānta upāsīta, atha khalu kratu-mayo'yaṁ puruṣo yathā kratur asmiṁl loke puruṣo bhavati tathetaḥ pretya bhavati sa kratuṁ kurvīta mano-mayaḥ prāṇa-śarīraḥ iti| atra sarvaṁ khalv idaṁ brahma iti sarvātmakatvena nirdiṣṭaṁ brahma kiṁ pratyag-ātmā, uta paramātmeti saṁśayaḥ| pratyag-ātmeti pūrvaḥ pakṣaḥ| sarvatra tādātmyopadeśo hi tasyaivopapadyate| parasya tu brahmaṇaḥ sakala-heya-pratyanīka-kalyāṇaikatānasya samasta-heyākara-sarva-tādātmyaṁ virodhād eva na sambhavati| pratyag-ātmano hi karma-nimitto brahmādi-stamba-paryanta-sarva-bhāva upapadyate| sṛṣṭy-ādi-hetukatvaṁ ca tat-tat-karma-nimittattvena sṛṣṭy-āder upapadyate| brahma-śabdo'pi bṛhatva-guṇa-yogena tasmād etad brahma nāma-rūpam annaṁ ca jāyate itivat tatraiva vartate| rāddhāntas tu taj jalān iti sarvaṁ khalv idaṁ brahma iti taj-janma-sthitil-aya-hetukaṁ tad-ātmakatvaṁ prasiddhavan nirdiśyamānaṁ parasyaiva brahmaṇa upapadyate| parasmād brahmaṇa eva hi jagaj-janma-sthiti-layāḥ prasiddhāḥ so'kāmayata bahu syāṁ prajāyeyeti, idaṁ sarvam asṛjata ity ādiṣu| tathā sarvātmakatvaṁ ca janmādi-hetukaṁ parasyaiva brahmaṇaḥ prasiddhaṁ san-mūlāḥ somyemāḥ sarvāḥ prajāḥ sad-āyatanāḥ sat-pratiṣṭhāḥ, aitadātmyam idaṁ sarvam iti| heya-pratyanīka-kalyāṇaikatānātmanaś ca parasya heyākara-sarva-bhūtātmatvam aviruddham| yaḥ pṛthivyāṁ tiṣṭhan— yasya pṛthivī-śarīram| ya ātmani tiṣṭhan| yasyātmā śarīraṁ sa ta ātmāntaryāmy amṛta ity ādinā śarīrātma-bhāvena sarvātmatvopapādanāt| śarīrātmanoś ca svabhāva vyavasthāpanāt| sarvaṁ brahmeti sāmānādhikaraṇy anirdeśaś ca sarva-śabdasya sarva-śarīrake brahmaṇy eva pravṛtter upapadyate| śarīra-vācī hi śabdaḥ śarīriṇy ātmany eva paryavasyati| deva-manuṣyādi-śabdavat| sūtrārthas tu— sarvatra sarvaṁ khalv idaṁ brahma iti nirdiṣṭe vastuni sarva-śabda-vācye sāmānādhikaraṇyena tadātmatayā nirdiṣṭaṁ paraṁ brahmaiva| kutaḥ prasiddhopadeśāt| taj jalān iti, sarvam idaṁ brahma khalu iti prasiddhavat tasyopadeśāt| tad eva hi jagaj-janma-sthiti-laya-hetutvena vedānteṣu prasiddham||1||

34 vivakṣita-guṇopapatteś ca||1|2|2||

mano-mayatvādikāḥ satya-saṅkalpatva-miśrā vivakṣitāḥ guṇāḥ parasminn evopapadyante||2||

35 anupapattes tu na śārīraḥ||1|2|3||

eteṣāṁ guṇānām ananta-duḥkha-miśra-parimita-sukha-lava-bhāginy ajñe karma-paravaśe śārīre pratyag-ātmany anupapatteś cāyaṁ na śārīraḥ| api tu param eva brahma||3||

36 karma-kartṛ-vyapadeśāc ca||1|2|4||

etam itaḥ pretyābhisambhavitāsmi iti prāpyatayopāsyo nirdiśyate, prāptṛtayā ca jīvaḥ| ataś ca jīvād anyad evedaṁ paraṁ brahma||4||

37 śabda-viśeṣāt||1|2|5||

eṣa ma ātmāntar-hṛdaya iti śārīraḥ ṣaṣṭyā nirdiṣṭaḥ, upāsyaḥ prathamayā| ataś ca jīvād anyaḥ||5||

38 smṛteś ca||1|2|6||

sarvasya cāhaṁ hṛdi sanniviṣṭo mattaḥ smṛtir jñānam apohanaṁ ca iti smṛteś ca| ataś ca jīvād anya upāsyaḥ paramātmā||6||

39 arbhakaukastvāt tad-vyapadeśāc ca neti cen na nicāyyatvād evaṁ vyomavac ca||1|2|7||

eṣa ma ātmāntar-hṛdaya ity alpa-sthānatvād aṇīyān vrīher vā yavād vā ity alpatva-vyapadeśāc ca na paraṁ brahmeti cen na| nicāyyatvād evam— evam upāsyatvād dhetor alpāyatanatvālpatva-vyapadeśaḥ| na svarūpālpatvena| jyāyān pṛthivyāḥ ity ādinā sarvasmāj jyāyastvopadeśāt| jyāyaso'py asya hṛdayāyatanāvacchedena alpatvānusandhānam upapadyate| vyomavat yathā mahato'pi vyomnaḥ sūci-pathādiṣv alpatvānusandhānam| ca-śabdo'vadhāraṇe tadvad evety arthaḥ| svābhāvikaṁ cāsya mahattvam atrābhidhīyata ity arthaḥ| jyāyān pṛthivyā jyāyān antarikṣāj jyāyān divo jyāyānebhyo lokebhyaḥ iti hy anantaram eva vyapadiśyate||7||

40 sambhoga-prāptir iti cen na vaiśeṣyāt||1|2|8||

yady upāsaka-śarīre hṛdaye'yam api vartate tatas tadvad evāsyāpi śarīra-prayukta-sukha-duḥkha-sambhoga-prāptir iti cen na, hetu-vaiśeṣyāt| na hi śarīrāntarvartitvam eva sukha-duḥkhopa-bhoga-hetuḥ| api tu karma-paravaśatvam| tat tv apahata-pāpmanaḥ paramātmano na sambhavati||8||iti sarvatra prasiddhy-adhikaraṇam||1||

1.2.2

41 attā carācara-grahaṇāt||1|2|9||

kaṭha-vallīṣv āmnāyate yasya brahma ca kṣatraṁ cobhe bhavata odanaḥ mṛtyur yasyopasecanaṁ ka itthā veda yatra sa iti| atrodanopasecana-sūcito'ttā kiṁ jīva uta paramātmeti saṁśayaḥ| jīva iti pūrvaḥ pakṣaḥ| kutaḥ bhoktṛttvasya karma-nimittattvāj jīvasyaiva tat-sambhāvāt| rāddhāntas tu— sarvopasaṁhāre mṛtyūpasecanam adanīyaṁ carācarātmakaṁ kṛtsnaṁ jagad iti tasyaitasyāttā paramātmaiva| na cedaṁ karma-nimittaṁ bhoktṛtvam| api tu jagat-sṛṣṭi-sthiti-laya-līlasya paramātmano jagad-upasaṁhāritva-rūpaṁ bhoktṛtvam| sūtrārthaḥ— brahma-kṣatraudanasyāttā paramātmā| brahma-kṣatra-śabdena carācarasya kṛtsnasya jagato grahaṇāt| mṛtyūpasecano hy odano na brahma-kṣatra-mātram| api tu tad-upalakṣitaṁ carācarātmakaṁ kṛtsnaṁ jagad eva||9||

42 prakaraṇāc ca||1|2|10||

mahāntaṁ vibhum ātmānaṁ matvā dhīro na śocati nāyam ātmā pravacanena labhyo na medhayā iti parasyaiva hīdaṁ prakaraṇam| ataś cāyaṁ paramātmā||10||

nanv anantaram ṛtaṁ pibantau sukṛtasya loke guhāṁ praviṣṭau parame parārdhye iti dvayoḥ karma-phalādanādana-śravaṇāt, paramātmanaś ca karma-phalādanānvayāt, antaḥkaraṇa-dvitīyo jīva eva tatrātteti pratīyate, ato'trāpi sa eva jīvo'ttā bhavitum arhatīty āśaṅkyāha—

43 guhāṁ praviṣṭāv ātmānau hi tad-darśanāt||1|2|11||

guhāṁ praviṣṭau jīvātma-paramātmānau| jīvad vitīyaḥ paramātmaiva tatra pratīyata ity arthaḥ| svayam anaśnato'pi paramātmanaḥ prayojakatayā pāne'nvayo vidyate| jīvad vitīyaḥ paramātmeti katham avagamyataṁ tad-darśanāt— tayor eva hy asmin prakaraṇe guhā-praveśa-vyapadeśo dṛśyate taṁ durdarśaṁ gūḍham anupraviṣṭaṁ guhāhitaṁ gahvareṣṭaṁ purāṇam, adhyātma-yogādhigamena devaṁ matvā dhīro harṣa-śokau jahāti iti paramātmanaḥ yā prāṇena sambhavaty aditir devatā-mayī, guhāṁ praviśya tiṣṭhantī yā bhūtebhir vyajāyata iti jīvasya| karma-phalāny attīty aditir jīvaḥ||11||

44 viśeṣaṇāc ca||1|2|12||

asmin prakaraṇe hy upakrama-prabhṛtyopasaṁhārāj jīva-paramātmānāv evopāsyatvopāsakatva-prāptṛtvādibhir viśiṣyete mahāntaṁ vibhum ātmānaṁ matvā dhīro na śocati| vijñāna-sārathir yas tu manaḥ pragrahavān naraḥ, so'dhvanaḥ pāramāpnoti tad viṣṇoḥ paramaṁ padam ity ādiṣu| ataś cāttā paramātmā||12||ity attradhikaraṇam||2||

1.2.3

45 antara upapatteḥ||1|2|13||

chāndogye ya eṣo'ntarakṣiṇi puruṣo dṛśyate eṣa ātmeti hovācaitad amṛtam abhayam etad brahma ity atrākṣy-ādhāraḥ puruṣaḥ kiṁ pratibimbātma-jīva-devatā-viśeṣānyatamaḥ uta paramātmeti saṁśayaḥ| eṣv anyatama iti pūrva-pakṣaḥ| kutaḥ| ya eṣa dṛśyate iti prasiddhavat sākṣātkāra-nirdeśāt| rāddhāntas tu— paramātmaivāyam akṣy-ādhāraḥ puruṣaḥ akṣi-puruṣa-sambandhitayā śrūyamāṇā nirupādhikātmatvāmṛtatvābhayatva-brahmatva-saṁyad-vāmatvādayaḥ paramātmany evopapadyante| prasiddhavan nirdeśaś ca yaś cakṣuṣi tiṣṭhan ity ādi śruty-antara-prasiddher upapadyate| sākṣātkāraś ca tad-upāsana-niṣṭhānāṁ yoginām| sūtrārthas tu— akṣy-antaraḥ paramātmā| saṁyad-vāmatvādīnāṁ guṇānām atraivopapatteḥ||13||

46 sthānādi-vyapadeśāc ca||1|2|14||

sthānaṁ sthitiḥ| paramātmana eva yaś cakṣuṣi tiṣṭhan ity ādau cakṣuṣi sthiti-niyamanādīnāṁ vyapadeśāc cāyaṁ paramātmā||14||

47 sukha-viśiṣṭābhidhānād eva ca||1|2|15||

prāṇo brahma kaṁ brahma khaṁ brahma iti sukha-viśiṣṭatayā prakṛtasyaiva parasyaiva brahmaṇo'kṣy-ādhāratayā upāsyatvābhidhānāc cāyaṁ paramātmā| evakāro'syaiva hetor nairapekṣyāvagamāya||15||

prāṇo brahma kaṁ brahma khaṁ brahma ity atra sukha-viśiṣṭaṁ param eva brahmābhihitam iti katham idam avagamyate, yāvatā nāmādivat pratīkopāsanam evety āśaṅkyāha—

48 ata eva ca sa brahma||1|2|16||

yatas tatra bhava-bhaya-bhītāyopakosalāya brahma-svarūpa-jijñāsave kaṁ ca tu khaṁ ca na vijānāmi iti pṛcchate yad eva kaṁ tad eva khaṁ tad eva khaṁ yad eva kam ity anyonya-

vyavacchedakatayā aparichinna-sukha-svarūpaṁ brahmety abhidhāya prāṇaṁ ca hāsmai tad-ākāśaṁ cocuḥ ity uktam| ata eva kha-śabdābhidheyaḥ sa ākāśo'parichinna-sukha-viśiṣṭaṁ paraṁ brahmaiva||16||

49 śrutopaniṣatka-gaty-abhidhānāc ca||1|2|17||

śrutopaniṣatkaiḥ— adhigata-brahma-yāthātmyair brahma-prāptaye yā gatir arcirādir adhigantavyatayāvagatā śruty-antare tasyāś cehākṣi-puruṣaṁ śrutavato'dhigantavyatayā te'rciṣam evābhisambhavanti ity ādinābhidhānād akṣi-puruṣaḥ paramātmā||17||

50 anavasthiter asambhavāc ca netaraḥ||1|2|18||

paramātmana itaraḥ jīvādikaḥ, tasyākṣṇi niyamena anavasthiteḥ, amṛtatva-saṁyad-vāmatvādīnāṁ cāsambhavān na so'kṣy-ādhāraḥ||18||ity antarādhikaraṇam||3||

1.2.4

51 antaryāmy-adhidaivādhilokādiṣu tad-dharma-vyapadeśāt||1|2|19||

bṛhadāraṇyake yaḥ pṛthivyāṁ tiṣṭhan pṛthivyā antaro yaṁ pṛthivī na veda yasya pṛthivī śarīraṁ yaḥ pṛthivīm antaro yamayaty eṣa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ ity ādiṣu sarveṣu paryāyeṣu śrūyamāṇo'ntaryāmī kiṁ pratyag-ātmā uta paramātmeti saṁśayaḥ| pratyag-ātmeti pūrva-pakṣaḥ| vākya-śeṣe draṣṭā śrotā mantā iti draṣṭṛtvādi śruteḥ| nānyo'to'sti draṣṭā iti draṣṭrantara-niṣedhāc ca| rāddhāntas tu— pṛthivyādy-ātma-paryanta-sarva-tattvānāṁ sarvais tair adṛṣṭenaikena niyamanaṁ nirupādhikāmṛtatvādikaṁ ca paramātmana eva dharma ity antaryāmī paramātmā| draṣṭṛtvādiś ca rūpādi-sākṣātkāraḥ| sa ca paśyaty acakṣuḥ ity ādinā paramātmāno'py asti| nānyo'to'sti draṣṭā iti ca jīvenādṛṣṭāntaryāmi-draṣṭṛvad antaryāmiṇāpy adṛṣṭa-draṣṭrantara-niṣedha-paraḥ| sūtrārthaḥ— adhidaivādhilokādi-pada-cihniteṣu vākyeṣu śrūyamāṇo'ntaryāmī paramātmā| sarvāntaratva-sarvāviditatva-sarva-śarīrakatva-sarva-niyamana-sarvātmatvāmṛtatvādi-paramātma-dharmāṇāṁ vyapadeśāt||19||

52 na ca smārtam atad-dharmābhilāpāc chārīraś ca||1|2|20||

smārtaṁ pradhānam| śārīraḥ pratyag-ātmā| smārtaṁ ca śārīraś ca nāntaryāmī| tayor asambhāvitokta-dharmābhilāpāt| yathā smārtasyācetanasyāsambhāvanayā nāntaryāmitva-prasaktis tathā pratyag-ātmano'pīty arthaḥ||20||

53 ubhaye'pi hi bhedenainam adhīyate||1|2|21||

ubhaye kāṇvā mādhyandinā api yo vijñāne tiṣṭhan| ya ātmani tiṣṭhan iti yataḥ pratyag-ātmano bhedenainam— antaryāmiṇam adhīyate ato'yaṁ tad-atiriktaḥ paramātmā||21||ity antaryāmy-adhikaraṇam||4||

1.2.5

54 adṛśyatvādi-guṇako dharmokteḥ||1|2|22||

ātharvaṇe atha parā yayā tad akṣaram adhigamyate yat tad adreśyam ity ārabhya yad bhūta-yoniṁ paripaśyanti dhīrāḥ, akṣarāt parataḥ paraḥ ity ādau kiṁ pradhāna-puruṣau pratipādyete uta paramātmaiveti saṁśayaḥ| pradhāna-puruṣāv iti pūrvaḥ pakṣaḥ| pṛthivy-ādy-acetana-gata-dṛśyatvādīnāṁ pratiṣedhāt taj-jātīya-cetanaṁ pradhānam eva bhūta-yony-akṣaram iti pratīyate| tathā akṣarāt parataḥ para iti ca tasyādhiṣṭhātā puruṣa eveti| rāddhāntas tu— uttaratra yaḥ sarvajñaḥ sarvavit iti pradhāna-puruṣayor asambhāvitaṁ sārvajñyam abhidhāya tasmād etad brahma nāma-rūpam annaṁ ca jāyate iti sarvajñāt satya-saṅkalpāj jagad-utpatti-śravaṇāt pūrvoktam adṛśyatvādi-guṇakaṁ bhūta-yony-akṣaram, akṣarāt parataḥ paraḥ iti ca nirdiṣṭaṁ tad akṣaraṁ paraṁ brahmaiveti vijñāyate| sūtrārthas tu— adṛśyatvādi-guṇakaḥ paramātmā| sarvajñatvādi tad-dharmokteḥ||22||

55 viśeṣaṇa-bheda-vyapadeśābhyāṁ ca netarau||1|2|23||

viśinaṣṭi hi prakaraṇaṁ pradhānād bhūta-yony-akṣaram eka-vijñānena sarva-vijñānādinā| tathā akṣarāt parataḥ para iti, akṣarād avyākṛtāt parato'vasthitāt puruṣāt para iti puruṣāc cāsya bhūta-yony-akṣarasya bhedo vyapadiśyate| ataś ca na pradhāna-puruṣau| api tu paramātmaivātra nirdiṣṭaḥ||23||

56 rūpopanyāsāc ca||1|2|24||

agnir mūrdhā ity ādinā samastasya cid-acid-ātmaka-prapañcasya bhūta-yony-akṣara-rūpatvenopanyāsāc cāyam adṛśyatvādi-guṇakaḥ paramātmā||24||ity adṛśyatvādi-guṇakādhikaraṇam||5||

1.2.6

57 vaiśvānaraḥ sādhāraṇa-śabda-viśeṣāt||1|2|25||

chāndogye ātmānam evemaṁ vaiśvānaraṁ sampratyadhyeṣi| tam eva no brūhi ity ārabhya yas tv etam evaṁ prādeśa-mātram abhivimānam ātmānaṁ vaiśvānaram upāste ity atra kim ayaṁ vaiśvānaraḥ paramātmeti śakya-nirṇayaḥ, uta neti saṁśayaḥ| aśakya-nirṇaya iti pūrvaḥ pakṣaḥ| vaiśvānara-śabdasya jāṭharāgnau, bhūta-tṛtīye devatā-viśeṣe paramātmani ca vaidika-prayoga-darśanāt, asmin prakaraṇe sarveṣāṁ liṅgopalabdheś ca| rāddhāntas tu ko na ātmā kiṁ brahma iti sarveṣāṁ jīvānām ātma-bhūtaṁ brahma kim iti prakramāt, uttaratra ca ātmānaṁ vaiśvānaram iti brahma-śabda-sthāne sarvatra vaiśvānara-śabda-prayogāc ca, vaiśvānarātmā sarveṣāṁ jīvānām ātma-bhūtaṁ paraṁ brahmeti vijñāyate| sūtrārthaḥ— vaiśvānara-śabda-nirdiṣṭaḥ paramātmā, vaiśvānara-śabdasyānekārtha-sādhāraṇasyāpy asmin prakaraṇe paramātmāsādhāraṇa-viśeṣaṇaiḥ sarvātmatvādibhiḥ viśeṣyamāṇatvāt| viśeṣyata iti viśeṣaḥ||25||

58 smaryamāṇam anumānaṁ syād iti||1|2|26||

smaryamāṇaṁ— pratyabhijñāyamānam, anumīyate anenety anumānam| iti-śabdaḥ prakāra-vacanaḥ, itthaṁ rūpaṁ smaryamāṇaṁ vaiśvānarasya paramātmatve anumānaṁ syād dyu-prabhṛti-pṛthivy-antam avayava-vibhāgena vaiśvānarasya rūpam ihopadiṣṭam| agnir mūrdhā cakṣuṣī candra-sūryau, dyāṁ mūrdhāṁ yasya viprā vadanti iti śrutis-mṛti-prasiddhaṁ parama-

puruṣa-rūpam iha pratyabhijñāyamānaṁ vaiśvānarasya paramātmatve liṅgaṁ syād ity arthaḥ||26||

59 śabdādibhyo'ntaḥ pratiṣṭhānāc ca neti cen na||1|2|27||

tathā dṛṣṭy-upadeśād asambhavāt puruṣam api cainam adhīyate— anirṇayam āśaṅkya pariharati— śabdādibhyo'ntaḥ pratiṣṭhānāc ceti| śabdas tāvat vājināṁ vaiśvānara-vidyā-prakaraṇe sa eṣo'gnir vaiśvānara iti vaiśvānara-samānādhikaraṇaḥ agni-śabdaḥ| asmin prakaraṇe ca hṛdaye gārhāpatya ity ārabhya vaiśvānarasya hṛdayādi-sthānasyāgni-traya-parikalpanaṁ prāṇāhuty-ādhāratvaṁ ceti pratīyate| vājinām api sa yo ha vai tam evam agniṁ vaiśvānaraṁ puruṣa-vidhaṁ puruṣe'ntaḥ pratiṣṭhitaṁ veda iti vaiśvānarasya śarīrāntaḥ pratiṣṭhitatvaṁ pratīyate| ataḥ etaiḥ liṅgair vaiśvānarasya jāṭharāgnitva-pratīter nāyaṁ paramātmeti śakya-nirṇaya iti cet tan na| tathā dṛṣṭy-upadeśāt| dṛṣṭiḥ— upāsanam, tathopāsanopadeśād ity arthaḥ| jāṭharāgni-śarīratayā vaiśvānarasya paramātmānaḥ upāsanaṁ hy atropadiśyate| ayam agnir vaiśvānaraḥ puruṣe'ntaḥ pratiṣṭhitaḥ ity ādau| katham avagamyata iti cet, asambhavāt— kevala-jāṭharāgnes trailokya-śarīratvādy-asambhavāt| puruṣam api cainam adhīyate— ca-śabdaḥ prasiddhau, vājinas tatraiva sa eṣo'gnir vaiśvānaro yat puruṣaḥ iti, enaṁ vaiśvānaraṁ puruṣam api hy adhīyate| puruṣaś ca paramātmaiva puruṣa evedaṁ sarvaṁ, puruṣān na paraṁ kiñcit ity ādiṣu prasiddheḥ||27||

60 ata eva na devatā bhūtaṁ ca||1|2|28||

yataḥ trailokya śarīraḥ asau vaiśvānaraḥ, yataś ca nirupādhika-puruṣa-śabda-nirdiṣṭaḥ, ata eva nāgny-ākhyā devatā, mahāpuruṣa-tṛtīyaś ca vaiśvānaraḥ śaṅkanīyaḥ||28||

61 sākṣād apy avirodhaṁ jaiminiḥ||1|2|29||

agni-śarīratayā vaiśvānarasya upāsanārtham agni-śabda-sāmānādhikaraṇya-nirdeśa ity uktam| viśveṣāṁ narāṇāṁ netṛtvādinā sambandhena yathā vaiśvānara-śabdaḥ paramātmani vartate, yathaiva agni-śabdasyāpy agranayanādinā yogena sākṣāt paramātmani vṛttau na kaścid virodha iti jaiminirācāryo manyate||29||

yas tv etam evaṁ prādeśa-mātram abhivimānam ātmānaṁ vaiśvānaram iti dyu-prabhṛti-pṛthivy-anta-pradeśa-sambandhinyā mātrayā paricchinnatvam anavacchinnasya paramātmanaḥ vaiśvānarasya katham upapadyata ity atrāha—

62 abhivyakter ity āśmarathyaḥ||1|2|30||

anavacchinnasyaiva paramātmanaḥ upāsanābhivyaktyarthaṁ dyu-prabhṛti-pṛthivy-anta-pradeśa-paricchinnatvam ity āśmarathya ācāryo manyate||30||

dyu-prabhṛti-pradeśāvacchedenābhivyaktasya paramātmanaḥ dyu-bhv-ādityādīnāṁ mūrdhādy-avayava-kalpanaṁ kim artham iti cet tatrāha—

63 anusmṛter bādariḥ||1|2|31||

anusmṛtiḥ upāsanam| brahma-prāptaye vratopāsanārthaṁ mūrdha-prabhṛti-pādānta-deha-parikalpanam iti bādarirācāryo manyate||31||

ayaṁ vaiśvānaraḥ paramātmā| trailokya-śarīraḥ upāsya upadiśyate cet, ura eva vedir lomānibarhir hṛdayaṁ gārhāpatyaḥ ity ādinā upāsaka-śarīrāvayavānāṁ gārhāpatyādi-parikalpanaṁ kim artham ity atrāha—

64 sampatter iti jaiminis tathā hi darśayati||1|2|32||

vaiśvānara-vidyāṅga-bhūtāyāḥ upāsakair ahar ahaḥ kriyamāṇāyāḥ prāṇāhuter agnihotratva-sampādanāya gārhāpatyādi-parikalpanam iti jaiminir ācāryo manyate| tathā hy agnihotra-sampattim eva darśayatīyaṁ śrutiḥ prāṇāhutiṁ vidhāya, atha ya evaṁ vidvān agnihotraṁ juhoti iti| uktānām arthānāṁ pūjitatva-khyāpanāyācārya-grahaṇam||32||

65 āmananti cainam asmin||1|2|33||

enaṁ parama-puruṣaṁ vaiśvānaraṁ dyu-bhv-ādi-deham, asmin— upāsaka-dehe prāṇāgnihotreṇārādhyatvāyāmananti hi— tasya ha vā etasya vaiśvānarasya mūrdhaiva sutejā ity ādinā| upāsaka-mūrdhādi-pādāntā eva dyu-prabhṛtayaḥ parama-puruṣasya mūrdhādaya iti prāṇāgnihotra-velāyām anusandheyā ity arthaḥ||33||iti vaiśvānarādhikaraṇam||6||

iti śrī-rāmānujācārya-racite śrī-vedāntadīpe prathamasyādhyāyasya dvitīyaḥ pādaḥ||

||atha prathamādhyāye tṛtīyaḥ pādaḥ||

1.3.1

66 dyu-bhv-ādy-āyatanaṁ sva-śabdāt||1|3|1||

ātharvaṇe yasmin dyauḥ pṛthivī cāntarikṣam otaṁ manaḥ saha prāṇaiś ca sarvais tam evaikaṁ jānathātmānam anyā vāco vimuñcatha amṛtasyaiṣa setuḥ ity atra dyu-pṛthivy-ādīnām āyatanaṁ kiṁ jīvaḥ, uta paramātmeti saṁśayaḥ| jīva iti pūrvaḥ pakṣaḥ, manaḥ prabhṛtīndriyādhāratva-śruteḥ, uttaratra nāḍī-sambandhāt, jāyamānatva-śruteś ca| rāddhāntas tu nirupādhikātmatvāmṛta-setutvayoḥ paramātma-dharmayoḥ śravaṇāt paramātmaivāyam| sarvaṁ niyantṛtayā āpnotīti hy ātmā| amṛtasya prāpakatayā setuś ca sa eva| nāḍī-sambandhaḥ, bahudhā jāyamānatvaṁ ca| santataṁ sirābhis tu lambatyākośa-sannibham, ajāyamāno bahudhā vijāyate ity ādiṣu sarva-samāśrayaṇīyatvāya ajahat-svabhāvasyaiva paramātmano'pi dṛśyata iti| sūtrārthas tu— dyu-pṛthivy-ādīnām āyatanaṁ paramātmā, sva-śabdāt||1||

67 muktopasṛpya vyapadeśāc ca||1|3|2||

tadā vidvān puṇya-pāpe vidhūya nirañjanaḥ paramaṁ sāmyam upaiti| tathā vidvān nāma-rūpād vimuktaḥ parātparaṁ puruṣam upaiti divyam iti ca bandhān muktasya prāpyatayā vyapadeśāc cāyaṁ paramātmā||2||

68 nānumānam atac-chabdāt prāṇa-bhṛc ca||1|3|3||

ānumānam— anumāna-gamyaṁ pradhānam| yathā tad-vāci-śabdābhāvāt tad iha na gṛhyate| tathā prāṇa-bhṛd apīty arthaḥ| ataś cāyaṁ paramātmā||3||

69 bheda-vyapadeśāt||1|3|4||

anīśayā śocati muhyamānaḥ| juṣṭaṁ yadā paśyaty anyam īśam ity ādinā jīvād bhedena vyapadeśāc cāyaṁ paramātmā||4||

70 prakaraṇāt||1|3|5||

atha parā yayā tad akṣaram adhigamyata ity ādinā paramātmana eva prakṛtatvāt||5||

71 sthity-adanābhyāṁ ca||1|3|6||

tayor anyaḥ pippalaṁ svādv atty anaśnann anyo abhicākaśīti iti karma-phalam anaśnataḥ paramātmano dīpyamānatayā sthiteḥ, jīvasya karma-paravaśatayā tat-phalādanāc ca paramātmano jīvād bhedāvagamād amṛta-setur dyu-bhv-ādy-āyatanaṁ na jīvaḥ| adṛśyatvādi-guṇaka ity anena paramātmatve sthāpite'pi, nāḍī-sambandha-bahudhā-jāyamānatva-liṅgāt, yāvāntara-prakaraṇa-vicchedāśaṅkā, sā nirākṛtā— dyu-bhv-ādy-āyatanam iti| vaiśvānarasya trailokya-śarīratvādinā paramātmatva-nirṇaya iti madhye vaiśvānara-vidyā nirūpitā||6||iti dyu-bhv-ādy-adhikaraṇam||1||

1.3.2

72 bhūmā samprasādād adhyupadeśāt||1|3|7||

chāndogye yatra nānyat paśyati nānyac chṛṇoti nānyad vijānāti sa bhūmā ity atra bhūma-śabda-nirdiṣṭo niratiśaya-vaipulya-viśiṣṭa-sukha-svarūpaḥ kiṁ pratyag-ātmā, uta paramātmeti saṁśayaḥ| pratyag-ātmeti pūrvaḥ pakṣaḥ| tarati śokam ātmavit iti prakramya nāmādi-paramparayottarottara-bhūyastvena praśna-prativacanābhyāṁ pravṛttasyātmopadeśasya prāṇa-śabda-nirdiṣṭe pratyag-ātmani samāpti-darśanāt, pratyag-ātmana eva bhūma-saṁśabdanam iti niścīyate| rāddhāntas tu— yady api praśna-prativacanābhyām uttarottarabhūyastva-vacanaṁ prāṇe paryavasthitaṁ tathāpi prāṇa-vedino'tivāditvam uktvā, eṣa tu vā ativadati yaḥ satyenātivadatīti tu-śabdenopāsaka-bhedaṁ pratipādya, tasya satyopāsakasya pūrvasmād ādhikyopadeśāt, satya-śabdābhidheyaṁ paraṁ brahmaiva bhūma-viśiṣṭam iti| sūtrārthas tu bhūma-guṇa-viśiṣṭaṁ paraṁ brahmaiva, samprasādād adhyupadeśāt— samprasādaḥ— pratyag-ātmā, eṣa samprasādo'smāc charīrāt samutthāya paraṁ jyotir upasampadya ity ādy upaniṣat-prasiddheḥ| eṣa tu vā ativadati iti pratyag-ātmano'dhikatayopadeśāt| ativāditvaṁ hi svopāsyādhikya-vāditvam||7||

73 dharmopapatteś ca||1|3|8||

svābhāvikāmṛtatva-sva-mahima-pratiṣṭhitatva-sarvātmatva-sarvotpatti-hetutvādīnāṁ bhūmni śrūyamāṇānāṁ dharmāṇāṁ parasminn eva brahmaṇy upapatteś ca bhūmā paraṁ brahmaiva||8||iti bhūmādhikaraṇam||2||

1.3.3

74 akṣaram ambarānta-dhṛteḥ||1|3|9||

vājināṁ gārgi-praśne| sa hovācaitad vai tad akṣaraṁ gārgi brāhmaṇā abhivadanty asthūlam anaṇv ahrasvam adīrgham alohitam asneham acchāyam ity atrākṣara-śabda-nirdiṣṭaṁ pradhānaṁ jīvo vā, uta paramātmā iti saṁśayaḥ| pradhānaṁ jīvo vā, na paramātmeti pūrvaḥ pakṣaḥ| kasmin nu khalv ākāśa otaś ca protaś ca ity ukte ākāśādhāratayocyamānam akṣaraṁ pradhānam, jīvo vā, pradhānasya vikārādhāratvāj jīvasyācid-vastv-ādhāratvān na paramātmeti| rāddhantas tu— yad ūrdhvaṁ gārgi diva ity ārabhya, kāla-traya-vartinaḥ kṛtsnasyādhāratayā nirdiṣṭa ākāśo'vyākṛtam eva, na vāyumānākāśaḥ| tataḥ paścāt kasmin nu khalv ākāśa otaś ca protaś ca iti pṛṣṭe tad-ādhāratayocyamānam etad akṣaraṁ na pradhānaṁ bhavitum arhati| nāpi jīvaḥ| etasya vā akṣarasya praśāsane gārgi sūryācandramasau vidhṛtau tiṣṭhata ity ārabhya praśāsanāt sarvādhāratva-śruteḥ| sūtrārthas tu— etad vai tad akṣaraṁ gārgi iti nirdiṣṭam akṣaraṁ paramātmā, ambarānta-dhṛteḥ— ambaraṁ— vāyumānākāśaḥ, ambarāntaḥ— ambara-pārabhūtam, ambara-kāraṇam iti yāvat; kāraṇāpattir eva hi kāryasyāntaḥ| sa cāmbarāntaḥ avyākṛtaṁ pradhānam, tasya dhṛteḥ— dhāraṇāt| avyākṛtasyāpi dhṛter akṣaraṁ paramātmaivety arthaḥ||9||

evaṁ tarhi jīvo bhavitum arhati, tasya pradhāna-dhṛty-upapatter ity āśaṅkyāha—

75 sā ca praśāsanāt||1|3|10||

sā ca ambarānta-dhṛtiḥ| etasya vā akṣarasya praśāsane gārgi sūryācandramasau iti praśāsanāc chrūyate| praśāsanam— prakṛṣṭaṁ śāsanam, apratihatājñā| na cāpratihatājñayā kṛtsnasya cid-acid-ātmakasya jagato dhṛtir jīve upapadyate; ato na jīvaḥ||10||

76 anya-bhāva-vyāvṛtteś ca||1|3|11||

anya-bhāvaḥ— anyatvam| asyākṣarasya parama-puruṣād anyatvaṁ vyāvartayati vākya-śeṣaḥ| adṛṣṭaṁ draṣṭṛ ity ādinā sarvair adṛṣṭam etad akṣaraṁ sarvasya draṣṭṛity ādi pradhāna-jīvāsambhāvanīyārtha-pratipādanāt||11||ity akṣarādhikaraṇam||3||

1.3.4

77 īkṣati-karma-vyapadeśāt saḥ||1|3|12||

ātharvaṇikānāṁ satya-kāma-praśne yaḥ punar etaṁ tri-mātreṇaum ity anenaivākṣareṇa paraṁ puruṣam abhidhyāyīta ity ārabhya| sa sāmabhir unnīyate brahma-lokaṁ, sa etasmāj jīva-ghanāt parātparaṁ puriśayaṁ puruṣam īkṣata ity atra, dhyāyatīkṣati-karmatayā vyapadiṣṭaḥ parama-puruṣaḥ kiṁ hiraṇyagarbhaḥ, uta parabrahma-bhūtaḥ puruṣottama iti saṁśayaḥ| hiraṇyagarbha iti pūrvaḥ pakṣaḥ| pūrvatraika-mātraṁ praṇavam upāsīnasya manuṣya-loka-prāptiṁ phalaṁ, dvi-mātram upāsīnasyāntarikṣa-loka-prāptiṁ ca phalam abhidhāyānantaraṁ yaḥ punar etaṁ tri-mātreṇa iti tri-mātraṁ praṇavam upāsīnasya phalatvenocyamāna-brahma-loka-stha-puruṣekṣaṇa-karma-bhūtaś caturmukha eveti vijñāyate, manuṣya-lokāntarikṣa-loka-sāhacaryāt brahma-loko'pi kṣetrajña-loka iti niścayāt|

rāddhāntas tu— parātparaṁ puriśayaṁ puruṣam īkṣate itīkṣati-karmatayā nirdiṣṭa-puruṣa-viṣaye śloke| tam oṅkāreṇaivāyatanenānveti vidvān yat tac chāntam ajaram amṛtam abhayaṁ paraṁ ca iti nirupādhika-śāntatvāmṛtatvādi-vyapadeśāt paramātmaivāyam iti niścīyate| evaṁ paramātmatve niścite brahma-loka-śabdaś ca tat-sthānam evābhidadhāti ity avagamyate| tad viṣayatayodāhṛte ca śloke yat tat kavayo vedayante| tad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ sadā paśyanti sūrayaḥ| ity evam ādibhiḥ sūribhir dṛśyatva-vacanaṁ tad eva draḍhayati| sūtrārthas tu— īkṣati-karma saḥ— paramātmā, dhyāyatīkṣatyor eka-viṣayatvena dhyāyati-karmāpi sa evety arthaḥ, vyapadeśāt— tad-viṣayakatayā śāntam ajaram amṛtam abhayaṁ paraṁ ceti paramātma-dharmāṇāṁ vyapadeśāt||12||iti īkṣati-karmādhikaraṇam||4||

1.3.5

78 dahara uttarebhyaḥ||1|3|13||

chāndogye atha yad idam asmin brahma-pure daharaṁ puṇḍarīkaṁ veśma daharo'smin antarākāśas tasmin yad antas tad anveṣṭavyaṁ tad vāva vijijñāsitavyam ity atra hṛdaya-puṇḍarīka-madhya-vartī daharākāśaḥ śrūyamāṇaḥ kiṁ bhūtākāśaḥ, uta jīvaḥ, atha paramātmeti saṁśayaḥ| prathamaṁ tāvad bhūtākāśa iti yuktam āśrayitum iti pūrva-pakṣaḥ, ākāśa-śabdasya bhūtākāśe prasiddhi-prācuryāt ākāśāntar-vartino'nyasya anveṣṭavyatā-pratīteś ca| rāddhāntas tu— kiṁ tad atra vidyate yad anveṣṭavyam iti codite yāvān vā ayam ākāśaḥ ity ārabhya etat satyaṁ brahma-puram ity antena daharākāśasyātimahattva-sarvāśrayatvājaratva-satyatvādy abhidhāya asmin kāmāḥ samāhitā ity ākāśāntar-vartino'nveṣṭavyāḥ kāmā iti pratipādya, ko'yaṁ daharākāśa-śabda-nirdiṣṭake tad-āśrayāḥ kāmā ity apekṣāyām eṣa ātmāpahata-pāpmā ity ārabhya, satya-saṅkalpaḥ ity antena ākāśa-śabda-nirdiṣṭaḥ ātmā, kāmāś cāpahata-pāpmatvādayas tad-viśeṣaṇa-bhūtā iti pratipādayad vākyam apahata-pāpmatvādi-viśiṣṭa-paramātmānam āha| upakrame cānveṣṭavyatayā pratijñātaḥ ākāśaḥ ātmā, etad-viśeṣaṇa-bhūtāḥ apahata-pāpmatvādayaḥ kāmā iti vākyaṁ jñāpayad atha ya ihātmānam anuvidya vrajanty etāṁś ca satyān kāmān teṣāṁ sarveṣu lokeṣu kāma-cāro bhavati ity upasaṁharati| ato'yaṁ daharākāśaḥ apahata-pāpmatvādi-viśiṣṭaḥ paramātmeti niścīyate, na bhūtākāśādir iti| evaṁ tarhy asmin vākye, atha ya eṣa samprasādo'smāc charīrāt samutthāya iti pratyag-ātma-pratīteḥ, tasya cottaratra prajāpati-vākye apahata-pāpmatvādi-guṇakatvāvagamāt pratyag-ātmaiva daharākāśa iti pūrva-pakṣī manyate| rāddhāntī tu pratyag-ātmā karma-paravaśatayā jāgarita-svapna-suṣupty-ādy-avasthābhiḥ tirohitāpahata-pāpmatvādikaḥ paramātmānam upasampannaḥ tat-prasādād āvirbhūta-guṇakaḥ prajāpati-vākye pratipāditaḥ| daharākāśas tv atirohita-nirupādhikāpahata-pāpmatvādikaḥ pratyag-ātmany asambhāvanīya-jagad-vidharaṇa-samasta-cid-acid-vastu-niyamanādy-ananta-guṇakaḥ pratipanna iti nāyaṁ pratyag-ātmā daharākāśaḥ, api tu paramātmaiveti manyate| sūtrārthas tu— daharākāśaḥ paraṁ brahma, uttarebhyaḥ— uttara-vākya-gatebhyaḥ apahata-pāpmatvādi-paramātmāsādhāraṇa-dharmebhyo hetubhyaḥ||13||

79 gati-śabdābhyāṁ tathā hi dṛṣṭaṁ liṅgaṁ ca||1|3|14||

asmin daharākāśe sarvāsāṁ prajānām ajānatīnām ahar ahar yā gatiḥ śrūyate, yaś ca daharākāśāvamarśa-rūpaitac-chabda-samānādhikaraṇatayā prayukto brahma-loka-śabdaḥ,

tābhyāṁ daharākāśaḥ paraṁ brahmety avagamyate| tad yathā hiraṇya-nidhiṁ nihitam akṣetrajñā upary upari sañcaranto na vindeyur evam evemāḥ sarvāḥ prajā ahar ahar gacchantya etaṁ brahma-lokaṁ na vindanty anṛtena hi pratyūḍhāḥ iti| tathā hi dṛṣṭam— tathā hy anyatra parasmin brahmaṇy evaṁ rūpaṁ gamanaṁ dṛṣṭam— evam eva khalu somyemāḥ sarvāḥ prajāḥ sati sampadya na viduḥ sati sampatsyāmaha iti| tathā brahma-loka-śabdaś ca parasmin brahmaṇy eva dṛṣṭaḥ— eṣa brahma-lokaḥ samrāḍiti hovāca iti liṅgaṁ ca— mā bhūd anyatra darśanam, asmin prakaraṇe sarvāsāṁ prajānāṁ śrūyamāṇam ahar ahar gamanaṁ, brahma-loka-śabdaś ca daharākāśasya paramātmatve paryāptaṁ liṅgam| ca-śabdo'vadhāraṇe| etad eva paryāptam ity arthaḥ||14||

80 dhṛteś ca mahimno'syāsminn upalabdheḥ||1|3|15||

asya dhṛty-ākhyasya paramātmano mahimno'smin daharākāśe upalabdher ayaṁ paramātmā| dhṛtiḥ— jagad-vidharaṇaṁ paramātmano mahimety anyatrāvagamyate| eṣa sarveśvara eṣa bhūtādhipatir eṣa bhūta-pāla eṣa setur vidharaṇa eṣāṁ lokānām asambhedāya iti| sā ca asmin daharākāśa upalabhyate| atha ya ātmā sa setur vidhṛtir eṣāṁ lokānām asambhedāya iti||15||

81 prasiddheś ca||1|3|16||

ko hy evānyāt kaḥ prāṇyāt yad eṣa ākāśa ānando na syāt, sarvāṇi ha vā imāni bhūtāny ākāśād eva samutpadyante ity ādiṣv ākāśa-śabdasya parasmin brahmaṇi prasiddher ākāśa-śabda eva paramātma-dharma-viśeṣito bhūtākāśa-śaṅkāṁ nivartayatīty arthaḥ||16||

82 itara parāmarśāt sa iti cen nāsambhavāt||1|3|17||

paramātmana itaraḥ jīvaḥ; atha ya eṣa samprasādo'smāc charīrāt samutthāya iti jīvasya parāmarśāt sa eva daharākāśa iti cet tan na, pūrvoktānāṁ guṇānāṁ tasminn asambhavāt||17||

83 uttarāc ced āvirbhūta-svarūpas tu||1|3|18||

uttarāt— prajāpati-vākyād apahata-pāpmatvādi-guṇako jīvo'vagamyata iti cet tan na; jāgaritādy-avasthābhir anādi-kāla-pravṛttābhiḥ puṇya-pāpa-rūpa-karma-mūlābhis tirohita-guṇakaḥ parabrahmopāsana-janita-tad-upasampattyā āvirbhūta-svarūpo'sau jīvas tatra prajāpativākye'pahata— pāpmatvādiguṇakaḥ kīrtitaḥ| daharākāśastvatirohitasvarūpaḥ apahata-pāpmatvādi-guṇaka ity asmin daharākāśe na jīva-śaṅkā||18||

dahara-vākye jīva-parāmarśaḥ kim artham iti cet, tatrāha—

84 anyārthaś ca parāmarśaḥ||1|3|19||

asmāc charīrāt samutthāya paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyata iti parañjyotiḥ-svarūpa-daharākāśopasampattyāsya jīvasyānṛta-tirohita-svarūpasya svarūpāvirbhāvo bhavatīti daharākāśasya jagad-vidharaṇādivaj jīva-svarūpāvirbhāvāpādana-rūpa-sampad-viśeṣa-pratipādanārtho jīva-parāmarśaḥ||19||

85 alpa-śruter iti cet tad uktam||1|3|20||

daharo'sminn ity alpa-parimāṇa-śrutir ārāgropamitasya jīvasyaivopapadyate, na tu sarvasmāj jyāyaso brahmaṇa iti cet, tatra yad uttaraṁ vaktavyam, tat pūrvam evoktam| nicāyyatvād ity anena||20||

86 anukṛtestasya ca||1|3|21||

anukṛtiḥ— anukāraḥ; tasya paramātmano'nukārād dhi jīvasyāvirbhūta-svarūpasyāpahata-pāpmatvādi-guṇakatvam| ato'nukartuḥ jīvād anukāryaḥ parabrahma-bhūto daharākāśaḥ arthāntara-bhūta eva| tad-anukāraś ca tat-sāmyāpattiḥ śrūyate yadā paśyaḥ paśyate rukma-varṇaṁ kartāram īśaṁ puruṣaṁ brahma-yonim| tadā vidvān puṇya-pāpe vidhūya nirañjanaḥ paramaṁ sāmyam upaiti iti||21||

87 api smaryate||1|3|22||

smaryate ca tad-upāsanāt tat-sāmyāpatti-rūpānukṛtir jīvasya, idaṁ jñānam upāśritya mama sādharmyam āgatāḥ| sarge'pi nopajāyante pralaye na vyathanti ca iti||22||iti daharādhikaraṇam||5||

1.3.6

88 śabdād eva pramitaḥ||1|3|23||

kaṭhavallīṣv āmnāyate| aṅguṣṭha-mātraḥ puruṣo madhya ātmani tiṣṭhati| īśāno bhūta-bhavyasya na tato vijugupsate| etad vaitat| uttaratra ca aṅguṣṭha-mātraḥ puruṣo jyotir ivādhūmakaḥ| tathopariṣṭād aṅguṣṭha-mātraḥ puruṣo'ntar-ātmā sadā janānāṁ hṛdaye sanniviṣṭaḥ iti| atrāṅguṣṭha-pramito jīvātmā, uta paramātmeti saṁśayaḥ| jīvātmeti pūrvaḥ pakṣaḥ— anyatra svīkṛta-spaṣṭa-jīva-bhāve puruṣe aṅguṣṭha-pramitatva-śruteḥ prāṇādhipaḥ sañcarati sva-karmabhir aṅguṣṭha-mātro ravi-tulya-rūpaḥ iti| rāddhāntas tu— tatra sva-karmabhir iti jīva-bhāva-niścayavad atrāpi, īśāno bhūta-bhavyasyeti bhūta-bhavyeśitṛtva-darśanāt paramātmaiveti| sūtrārthas tu— śabdād eva pramitaḥ— aṅguṣṭha-pramitaḥ paramātmaiva| īśāno bhūta-bhavyasyeti paramātma-vāci-śabdāt||23||

katham anavacchinnasya paramātmano'ṅguṣṭha-pramitatvam ity āśaṅkyāha—

89 hṛdy apekṣayā tu manuṣyādhikāratvāt||1|3|24||

upāsanārtham upāsaka-hṛdaye vartamānatvāt, upāsaka-hṛdayasyāṅguṣṭha-mātratvāt tad-apekṣayedam aṅguṣṭha-pramitatvam| manuṣyāṇām evopāsakatva-sambhāvanayā manuṣyān adhikṛtya pravṛttatvāc chāstrasya manuṣya-hṛdayāpekṣayedam uktam| sthitaṁ tāvad uttaratra samāpayiṣyate||24||iti pramitādhikaraṇa-pūrva-bhāgaḥ||

1.3.7

90 tad-upary api bādarāyaṇaḥ sambhavāt||1|3|25||

manuṣyādhikāraṁ brahmopāsana-śāstram ity uktam| tat-prasaṅgena devādīnām api brahma-vidyāyām adhikāro'sti naveti cintyate| na devādīnām adhikāraḥ astīti pūrvaḥ pakṣaḥ— pariniṣpanne brahmaṇi śabdasya prāmāṇya-sambhave'pi devādīnāṁ vigrahādimattve

pramāṇābhāvāt, mantrārtha-vādānām api vidhi-śeṣatayā vigrahādi-sad-bhāva-paratvābhāvāt, vigrahavan nirvartyāhar ahar anuṣṭhīyamāna-vivekādi-sādhana-saptaka-saṁskṛta-mano-niṣpādyopāsana-nirvṛttau teṣāṁ sāmarthyābhāvāt|

rāddhāntas tu— jagat-sṛṣṭi-prakaraṇeṣu nāma-rūpa-vyākaraṇa-śrutyaiva devādīnāṁ vigrahādimattvaṁ sidhyati| devādīnāṁ dehendriyādi-karaṇam eva hi nāma-rūpa-vyākaraṇam, mantrārtha-vādayoś ca tad-upalabdheḥ, tayor anuṣṭheya—prakāśana-stuti-paratve'pi tad-upapattaye tat-sad-bhāve pramāṇatvād devādīnāṁ vigrahādimattva-siddhiḥ, na hi vigrahādimattayā stutiḥ prakāśanaṁ ca tad-abhāve sambhavati| ataḥ sāmarthya-sambhavād asty evādhikāraḥ| sūtrārthas tu— tad-upary api tebhyaḥ— manuṣyebhya upari vartamānānāṁ devādīnām apy adhikāro'sti, yadvā, tat— brahmopāsanam upari devādiṣv api sambhavati, teṣām api brahma-svarūpa-tad-upāsana-prakāra-jñāna-tad-arthitva-tad-upādāna-sāmarthya-sambhavāt| pūrvopārjita-jñānāvismaraṇāj jñāna-sambhavaḥ tāpa-trayābhihati-pūrvaka-brahma-guṇa-jñānāc cārthitva-sambhavaḥ; sṛṣṭi-vākya-mantrārtha-vādeṣu vigrahavattvādi-darśanāt sāmarthya-sambhavaś ceti bhagavān bādarāyaṇo manyate||25||

91 virodhaḥ karmaṇīti cen nāneka-pratipatter darśanāt||1|3|26||

karmaṇi— yāgādau, vigrahavattve saty ekasya yugapad-aneka-yāgeṣu sannidhānānupapatter virodhaḥ prasajyata iti cet tan na, śaktimatāṁ saubhari-prabhṛtīnāṁ yugap-adaneka-śarīra-pratipatti-darśanāt||26||

92 śabda iti cen nātaḥ prabhavāt prayakṣānumānābhyām||1|3|27||

virodha iti vartate| mābhūt karmaṇi virodhaḥ, śabde tu vaidike virodhaḥ prasajyate— vigrahavattve hi teṣāṁ sāvayavatvenotpatti-vināśa-yogād utpatteḥ prāgvināśād ūrdhvaṁ ca vaidikānām indrādi-śabdānām artha-śūnyatvam anityatvaṁ vā syād iti cet tan na, ataḥ prabhavāt ataḥ— vaidikād eva śabdād indrādeḥ prabhavāt| pūrva-pūrvendrādau vinaṣṭe vaidikād indrādyākṛti-viśeṣa-vācinaḥ śabdād indrādy-ākṛti-viśeṣaṁ smṛtvā tad-ākāram aparam indrādikaṁ sṛjati prajāpatir iti vaidikasya śabdasya na kaścid virodhaḥ| na hi devadattādi-śabdavad indrādi-śabdā vyakti-viśeṣe saṅketa-pūrvakāḥ pravṛttāḥ; api tu gavādi-śabdavad ākṛti-viśeṣa-vācina iti teṣām api nitya eva vācya-vācaka-bhāvaḥ| vaidikād indrādi-śabdāt tad-artha-viśeṣaṁ smṛtvā kulālādir iva ghaṭādikaṁ prajāpatiḥ sṛjatīti kuto'vagamyateṁ pratyakṣānumānābhyāṁ— śruti-smṛtibhyām ity arthaḥ| śrutis tāvat vedena rūpe vyākarot satā satī prajāpatiḥ, tathā sa bhūr iti vyāharat sa bhūmim asṛjata ity ādikā| smṛtir api sarveṣāṁ ca sa nāmāni karmāṇi ca pṛthak pṛthak| veda-śabdebhya evādau pṛthak saṁsthāś ca nirmame| nāma rūpaṁ ca bhūtānāṁ kṛtyānāṁ ca prapañcanam| veda-śabdebhya evādau devādīnāṁ cakāra saḥ ity ādikā||27||

93 ata eva ca nityatvam||1|3|28||

yataḥ prajāpatiḥ vaidikāc chabdād arthākāraṁ smṛtvā tad-ākāraṁ sarvaṁ sṛjati, ataś ca vasiṣṭha-viśvāmitrādīnāṁ mantra-sūktādi-kṛttve'pi mantrādi-mayasya vedasya nityatvaṁ tiṣṭhaty eva| prajāpatir hi naimittika-pralayānantaraṁ mantra-kṛto vṛṇīte| viśvāmitrasya sūktaṁ bhavatīty ādi veda-śabdebhyo'nadhīta-mantrādi-darśana-śakta-vasiṣṭhādy-ākṛti-viśeṣaṁ

smṛtvā, vasiṣṭhatvādi-pada-prāptaye anuṣṭhita-karma-viśeṣāṁś cānusmṛtya, tad-ākāra-viśeṣān tān vasiṣṭhādīn sṛjati; te cānadhītyaiva vedaika-deśa-bhūta-mantrādīn svarato varṇataś cāskhalitān paṭhanti| tad eṣāṁ mantrādi-kṛtve'pi veda-nityatvam upapadyate||28||

prajāpati-prabhṛtiṣu sarveṣu tattveṣv avyākṛta-paryanteṣu avyākṛta-pariṇāma-rūpeṣu śabda-mayeṣu vedeṣu ca vinaṣṭeṣv avyākṛta-sṛṣṭy-āvṛttau kathaṁ vedasya nityatvam ityata āha—

94 samāna-nāma-rūpatvāc cāvṛttāv apy avirodho darśanāt smṛteś ca||1|3|29||

avyākṛta-sṛṣṭy-āvṛttāv api sṛjyānāṁ samāna-nāma-rūpatvād eva na kaścid virodhaḥ| ādi-sarge'pi hi parama-puruṣaḥ pūrva-saṁsthānaṁ jagat smaran tathaiva sṛjati, vedāṁś ca pūrvānupūrvī-viśiṣṭān āviṣkṛtya hiraṇyagarbhāya dadātīti| pūrva-saṁsthānam eva jagat sṛjatīti katham avagamyate| darśanāt smṛteś ca| darśanaṁ— śrutiḥ| aho-rātrāṇi vidadhad viśvasya miṣato vaśī, sūryācandramasau dhātā yathāpūrvam akalpayat, divaṁ ca pṛthivīṁ cāntarikṣam atho suvar iti, yo brahmāṇaṁ vidadhāti pūrvaṁ yo vai vedāṁś ca prahiṇoti tasmai iti ca, smṛtir api— yathartuṣv ṛtu-liṅgāni nānā-rūpāṇi paryaye| dṛśyante tāni tāny eva tathā bhāvā yugādiṣu| iti| etad eva vedasya nityatvaṁ yat pūrva-pūrvoccāraṇa-krama-viśeṣaṁ smṛtvā tenaiva krameṇoccāryatvam| parama-puruṣo'pi svarūpa-svārādhana-tat-phala-yāthātmyāvabodhi-vedaṁ sva-svarūpavan nityam eva pūrvānupūrvī-viśiṣṭaṁ smṛtvā āviṣkaroti| ato devādīnāṁ brahma-vidyādhikāre na kaścid virodhaḥ||29||iti devatādhikaraṇam||7||

1.3.8

95 madhv-ādiṣv asambhavād anadhikāraṁ jaiminiḥ||1|3|30||

chāndogye asau vā āditya deva-madhu ity upakramya| tad yat prathamam amṛtaṁ tad-vasava upajīvanti ity uktvā, sa ya etad evam amṛtaṁ veda vasūnām evaiko bhūtvāgninaiva mukhenaitad evāmṛtaṁ dṛṣṭvā tṛpyati ity ādinā ṛg-yajuḥ-sāmādi-vedodita-karma sampādya rasādhāratayā madhum ayasyād ity asya pūrva-dakṣiṇa-paścimottarordhvāṁśān vasu-rudrāditya-marut-sādhya-nāmnāṁ deva-gaṇānāṁ bhogyatvenābhidhāya, tair bhujyamānākāreṇādityāṁśānupāsyān upadiśya, tān evādityāṁśāṁs tathā bhūtān prāpyān upadiśati| evam ādiṣūpāsaneṣu vasv-ādityādīnām adhikāro'sti, neti saṁśayaḥ| nāsty adhikāra iti pūrvaḥ pakṣaḥ, vasv-ādīnām upāsyāntar-gatatvena karma-kartṛ-bhāva-virodhāt, prāpyasya vasutvādeḥ prāptatvāc ca| rāddhāntas tu— brahmaṇa eva tad-avasthasyopāsyādīnāṁ satāṁ svāvastha-brahmānusandhānāvirodhāt kalpāntare vasutvādeḥ prāptatvāvirodhāc ca vasv-ādīnām adhikāraḥ sambhavatīti| sūtrārthas tu madhu-vidyādiṣu vasv-ādīnām anadhikāraṁ jaiminir manyate| asambhavāt— vasv-ādīnām eva upāsyānām upāsakatvāsambhavāt, vasutvādeḥ prāptatvād eva prāpyatvāsambhavāc ca||30||

96 jyotiṣi bhāvāc ca||1|3|31||

taṁ devā jyotiṣāṁ jyotir āyur hopāsate'mṛtam iti jyotiṣi— parasmin brahmaṇi deva-manuṣyayor adhikāra-sādhāraṇye saty api, jyotiṣāṁ jyotiḥ— paraṁ brahma devā upāsate iti viśeṣa-vacanaṁ vasvādīnāṁ karmakartṛbhāvavirodhātteṣu teṣāmanadhikāraṁ dyotayati| devā iti sāmānya-vacanaṁ ca vasv-ādi-viśeṣa-viṣayam ity avagamyate, anyeṣām avirodhāt||31||

97 bhāvaṁ tu bādarāyaṇo'sti hi||1|3|32||

tu-śabdaḥ pakṣaṁ vyāvartayati| vasv-ādīnāṁ madhu-vidyādiṣv adhikāra-sad-bhāvaṁ bhagavān bādarāyaṇo manyate| asti hi vasv-ādīnām evopāsyatvaṁ prāpyatvaṁ ca| idānīṁ vasūnām eva satāṁ kalpāntare vasutvasya prāpyatva-sambhavāt prāpyatvaṁ sambhavati| svātmanāṁ brahma-bhāvānusandhāna-sambhavād upāsyatvaṁ ca sambhavati| ya etām evaṁ brahmopaniṣadaṁ veda iti hi kṛtsnāyā madhu-vidyāyāḥ brahma-vidyātvam avagamyate||32||iti madhv-adhikaraṇam||8||

1.3.9

98 śug asya tad-anādara-śravaṇāt tad-ādravaṇāt sūcyate hi||1|3|33||

brahma-vidyāyāṁ śūdrasyāpy adhikāro'sti, neti saṁśayaḥ| astīti pūrvaḥ pakṣaḥ,— arthitva-sāmarthya-sambhavāt| śūdrasyānagni-vidyatve'pi manovṛtti-mātratvāt upāsanasya sambhavati hi sāmarthyam| brahma-svarūpa-tad-upāsana-prakāra-jñānaṁ cetihāsa-purāṇa-śravaṇād eva niṣpadyate| asti hi śūdrasyāpītihāsa-purāṇa-śravaṇānujñā| śrāvayec caturo varṇān kṛtvā brāhmaṇam agrata iti| tathā tatraiva vidurādīnāṁ brahma-niṣṭhatvaṁ dṛśyate| upaniṣatsv api| ājahāremāḥ śūdrānenaiva mukhenālāpayiṣyathā iti śūdra-śabdenāmantrya brahma-vidyopadeśa-darśanāc chūdrasyāpīhādhikāraḥ sūcyate| rāddhāntas tu— upāsanasya manovṛtti-mātratve'py anadhīta-vedasya śūdrasya upāsanopāya-bhūta-jñānāsambhavāt, na sārmathya-sambhavaḥ| karma-vidhivad upāsanā-vidhayo'pi traivarṇika-viṣayādhyayana-gṛhītasvādhyāyotpanna-jñānam eva upāsanopāyatayā svīkurvate| itihāsādayo'pi svādhyāya-siddham eva jñānam upabṛṁhayantīti tato'pi nāsya jñāna-lābhaḥ| śravaṇānujñā tu pāpa-kṣayādi-phalā| vidurādīnāṁ tu bhavāntara-vāsanayā jñāna-lābhād brahma-niṣṭhatvam| śūdrety āmantraṇam api na caturtha-varṇatvena, api tu brahma-vidyā-vaikalyāc chug asya sañjāteti| ato na śūdrasyādhikāraḥ| sūtrārthas tu— brahma-vidyā-vaikalyena haṁsoktānādara-vākya-śravaṇāt tadaivācāryaṁ praty ādravaṇāc cācāryeṇa tasya śuśrūṣor vidyā-lābha-kṛtā śuk sūcyate| hi-śabdo hetau| yasmād asya śuk sūcyate, ataḥ śocanāc chūdra iti kṛtvā, ācāryo raikvo jānaśrutiṁ śūdrety āmantrayate, na jāti-yogenety arthaḥ||33||

99 kṣatriyatva-gateś ca||1|3|34||

asya śuśrūṣoḥ kṣatriyatvāvagateś ca na jāti-yogena śūdrety āmantraṇam| prakaraṇa-prakrame hi bahu-dāyī ity ādinā dāna-patitva-bahutara-pakvānna-dāyitva-kṣattṛ-preṣaṇa-bahu-grāmādi-pradānair asya jānaśruteḥ śuśrūṣoḥ kṣatriyatvaṁ pratītam||34||

100 uttaratra caitrarathena liṅgāt||1|3|35||

upariṣṭāc cāsyāṁ vidyāyāṁ brāhmaṇa-kṣatriyayor evānvayo dṛśyate| atha ha śaunakaṁ ca kāpeyam abhipratāriṇaṁ ca ity ādinā| abhipratārī hi caitrarathaḥ kṣatriyaḥ| abhipratāriṇaś caitrarathatvaṁ kṣatriyatvaṁ ca kāpeya-sāhacaryāl liṅgād avagamyate| prakaraṇāntare hi kāpeya-sahacāriṇaḥ caitrarathatvaṁ kṣatriyatvaṁ cāvagatam| etena vai caitrarathaṁ kāpeyā ayājayan iti, tasmāc caitraratho nāmaikaḥ kṣatra-patir ajāyateti ca| ato'syāṁ vidyāyām anvito brāhmaṇād itaro jānaśrutir api kṣatriyo bhavitum arhati||35||

101 saṁskāra-parāmarśāt tad-abhāvābhilāpāc ca||1|3|36||

vidyopadeśe upa tvā neṣye ity upanayana— saṁskāra-parāmarśāt śūdrasya tad-abhāva-vacanāc cānadhikāraḥ| na śūdre pātakaṁ kiñcin na ca saṁskāram arhati| iti hi niṣidhyate||36||

102 tad-abhāva-nirdhāraṇe ca pravṛtteḥ||1|3|37||

naitad abrāhmaṇo vivaktum arhati samidhaṁ saumyāhara iti śuśrūṣor jābāleḥ śūdratvābhāva-niścaya evopadeśe pravṛtter nādhikāraḥ||37||

103 śravaṇādhyayanārtha-pratiṣedhāt||1|3|38||

śūdrasya śravaṇādhyayanādīni hi pratiṣidhyante| tasmāc chūdra-samīpe nādhyetavyam iti| anupaśṛṇvato'dhyayanādir na sambhavati||38||

104 smṛteś ca||1|3|39||

smaryate ca śūdrasya veda-śravaṇādau daṇḍaḥ| atha hāsya vedam upaśṛṇvataḥ trapu-jatubhyāṁ śrotra-pratipūraṇam udāharaṇe jihvācchedo dhāraṇe śarīra-bheda iti||39||ity apaśūdrādhikaraṇam||9||

[pramitādhikaraṇa-śeṣaḥ]

prāsaṅgikaṁ parisamāpya prakṛtaṁ parisamāpayati—

105 kampanāt||1|3|40||

aṅguṣṭha-pramita-prakaraṇa-madhye| yad idaṁ kiṁ ca jagat sarvaṁ prāṇa ejati niḥsṛtam| mahad bhayaṁ vajram udyataṁ bhayād asyāgnis tapati ity ādau prāṇa-śabda-nirdiṣṭāṅguṣṭha-pramita-janita-bhaya-nimittād agni-vāyu-sūrya-prabhṛti-kṛtsna-jagat-kampanāt śrūyamāṇād aṅguṣṭha-pramitaḥ paramātmaiveti niścīyate||40||

106 jyotir-darśanāt||1|3|41||

asminn eva prakaraṇe tat-sambandhitayā na tatra sūryo bhāti ity ārabhya tasya bhāsā sarvam idaṁ vibhāti iti sarveṣāṁ chādakasyānavadhikātiśayasya bhāḥ-śabdābhihitasya brahma-bhūtasya parasya jyotiṣo darśanāc ca aṅguṣṭha-pramitaḥ paramātmā||41||iti pramitādhikaraṇa-śeṣaḥ||

1.3.10

107 ākāśo'rthāntaratvādi-vyapadeśāt||1|3|42||

chāndogye ākāśo ha vai nāma-rūpayor nirvahitā te yad antarā tad brahma tad amṛtaṁ sa ātmā ity atrākāśa-śabda-nirdiṣṭaḥ kiṁ muktātmā, uta paramātmeti saṁśayaḥ| mukta iti pūrvaḥ pakṣaḥ| dhūtvā śarīram akṛtaṁ kṛtātmā brahma-lokam abhisambhavāmi iti muktasyānantara-prakṛtatvāt| rāddhāntas tu— nāma-rūpayor nirvahitā te yad antarā iti svayam aspṛṣṭa-nāma-rūpatayā nāma-rūpayor nirvoḍhṛtvena śrūyamāṇo'yam ākāśo baddha-muktobhayāvasthāt pratyag-ātmanaḥ arthāntaratvāt paramātmaiva|

sūtrārthas tu— ākāśaḥ paramātmā, tasya nāma-rūpayor nirvoḍhṛtva-tad-asparśa-lakṣaṇārthāntaratva-vyapadeśāt| pratyag-ātmano hy arthāntara-bhūta eva nāma-rūpayor nirvoḍhā| baddhāvasthastāvan nāma-rūpābhyāṁ spṛṣṭas tat-paravaśaś ceti na nirvoḍhā; muktasyāpi jagad-vyāpārara-hitatvān na nirvoḍhṛtvam| ādi-śabdena nirupādhika-brahmatvāmṛtatvātmatvādīni gṛhyante| tāni nirupādhikāni muktasyāpi na sambhavanti||42||

nanu tat tvam asyādinaikya-vyapadeśāt, neha nānāstīti bheda-pratiṣedhāc ca na pratyag-ātmano'rthāntara-bhūtaḥ paramātmety āśaṅkyāha—

108 suṣupty-utkrāntyor bhedena||1|3|43||

vyapadeśād iti vartate| prājñenātmanā sampariṣvaktaḥ, prājñenātmanānvārūḍhaḥ iti suṣupty-utkrāntyor lupta-sakala-viśeṣa-vijñānāt pratyag-ātmanas tadānīm eva sarvajñatayā bheda-vyapadeśāt pratyag-ātmano'rthāntara-bhūta eva paramātmā||43||

109 paty-ādi-śabdebhyaḥ||1|3|44||

pariṣvañjake prājñe śrūyamāṇebhyaḥ paty-ādi-śabdebhyaś cāyaṁ pratyag-ātmano'rthāntara-bhūtaḥ paramātmā, sarvasyādhipatiḥ sarvasya vaśī sarvasyeśānaḥ ity ādau| aikyopadeśa—bheda-pratiṣedhau tu brahma-kāryatva-nibandhanāv iti| taj jalān iti, sarvaṁ khalv idaṁ brahma ity ādi śrutibhir eva vyaktau||44||ity arthāntaratvādi-vyapadeśādhikaraṇam||10||

iti śrī-rāmānujācārya-racite śrī-vedāntadīpe prathamasyādhyāyasya tṛtīyaḥ pādaḥ

||atha prathamādhyāye caturthaḥ pādaḥ||

1.4.1

110 ānumānikam apy ekeṣām iti cen na śarīra-rūpaka-vinyasta-gṛhīter darśayati ca||1|4|1||

kaṭha-vallīṣu| indriyebhyaḥ parā hy arthā arthebhyaś ca paraṁ manaḥ| manasaś ca parā buddhir buddher ātmā mahān paraḥ| mahataḥ param avyaktam avyaktāt puruṣaḥ paraḥ| puruṣān na paraṁ kiñcit sā kāṣṭhā sā parā gatiḥ ity atra kiṁ sāṅkhyoktaṁ pradhānam avyakta-śabdābhidheyam uta neti saṁśayaḥ| pradhānam iti pūrvaḥ pakṣaḥ, mahataḥ param ity ādi tat-tantra-prakriyā-pratyabhijñānāt, puruṣān na paraṁ kiñcit iti pañca-viṁśaka-puruṣātirikta-tattva-niṣedhāc ca| rāddhāntas tu— nāvyakta-śabdena pradhānam iha gṛhyate| pūrvatra ātmānaṁ rathinaṁ viddhi śarīraṁ ratham eva ca ity ādinā upāsanā-nirvṛttaye vaśyendriyatvāpādānāya ye ātma-śarīra-buddhimana-indriya-viṣayāḥ, rathi-ratha-sārathi-pragraha-haya-gocaratvena rūpitā; teṣu vaśīkāryatve parāḥ| indriyebhyaḥ parā ity ādinocyante; tatra cendriyādayaḥ sva-śabdenaiva gṛhyante, rathatvena rūpitaṁ śarīram ihāvyakta-pariṇāmatvena avyakta-śabdena gṛhyata iti neha tat-tantra-prakriyā pratyabhijñāna-gandhaḥ|

avyaktāt puruṣaḥ para iti ca na pañca-viṁśakaḥ; api tu prāpyaḥ paramātmaiva| antaryāmitayopāsanasyāpy upāya-bhūta iti sa iha vaśīkārya-kāṣṭhātvena puruṣān na paraṁ kiñcit ity uktaḥ| sūtrārthas tu— ekeṣāṁ kaṭhānāṁ śākhāyām— ānumānikaṁ pradhānaṁ jagat-kāraṇatvena mahataḥ param avyaktam ity āmnāyate iti cet tan na, avyakta-śabdena śarīrākhya-rūpaka-vinyastasya gṛhīteḥ— pūrvatrātmādiṣu rathi-rathādi-rūpaka-vinyasteṣu rathatvena rūpitasya śarīrasyātrāvyakta-śabdena gṛhīter ity arthaḥ| ato vaśīkāryatve parā ihocyante| darśayati cainam arthaṁ vākya-śeṣaḥ indriyādīnāṁ niyamana-prakāraṁ pratipādayan yacched vāṅ-manasī ity ādiḥ||1||

katham avyakta-śabdasya śarīraṁ vācyaṁ bhavatīty āśaṅkyāha—

111 sūkṣmaṁ tu tad-arhātvāt||1|4|2||

tu-śabdo'vadhāraṇe| sūkṣmam— avyaktam evāvasthāntarāpannaṁ śarīraṁ bhavati, tad-avasthasyaiva kāryārhātvāt| yadi rūpaka-vinyastā ātmādaya eva vaśīkāryatve parāḥ| indriyebhyaḥ parā ity ādinā gṛhyante||2||

tarhy avyaktāt puruṣaḥ paraḥ, puruṣān na paraṁ kiñcit iti puruṣa-grahaṇaṁ kim artham ity atāha—

112 tad-adhīnatvād arthavat||1|4|3||

antaryāmi-rūpeṇāvasthita-puruṣādhīnatvād ātmādikaṁ sarvaṁ rathi-rathatvādinā rūpitam arthavat— prayojanavad bhavati| ata upāsana-nirvṛttau vaśīkārya-kāṣṭhā parama-puruṣa iti tad-artham iha rūpaka-vinyasteṣu parigṛhyamāṇeṣu parasyāpi puruṣasya grahaṇam| upāsana-nirvṛtty-upāya-kāṣṭhā puruṣaḥ prāpyaś ceti| puruṣān na paraṁ kiñcit sā kāṣṭhā sā parā gatiḥ ity uktam| bhāṣya-prakriyayā vā neyam idaṁ sūtram— parama-puruṣa-śarīratayā tad-adhīnatvād bhūta-sūkṣmam avyākṛtam arthavad iti tad ihāvyakta-śabdena gṛhyate; nābrahmātmakaṁ sva-niṣṭhaṁ tantra-siddham iti||3||

113 jñeyatvāvacanāc ca||1|4|4||

yadi tantra-siddha-prakriyehābhipretā tad-āvyaktasyāpi jñeyatvaṁ vaktavyam| vyaktāvyaktajña-vijñānāt iti hi tat-prakriyā| na hy avyaktam iha jñeyatvenoktam| ataś cātra na tantra-prakriyā-gandhaḥ||4||

114 vadatīti cen na prājño hi prakaraṇāt||1|4|5||

aśabdam asparśam ity upakramya, mahataḥ paraṁ dhruvaṁ nicāyya taṁ mṛtyu-mukhāt pramucyata iti pradhānasya jñeyatvam anantaram eva vadatīyaṁ śrutir iti cet; tan na, aśabdam asparśam ity ādinā prājñaḥ— parama-puruṣa eva hy atrocyate; so'dhvanaḥ pāram āpnoti tad viṣṇoḥ paramaṁ padam| eṣa sarveṣu bhūteṣu gūḍho'tmā na prakāśate||iti prājñasyaiva prakṛtatvāt||5||

115 trayāṇām eva caivam upanyāsaḥ praśnaś ca||1|4|6||

asmin prakaraṇe yeyaṁ prete vicikitsā manuṣye ity ārabhyāsamāpteḥ parama-puruṣa-tad-upāsanopāsakānāṁ trayāṇām evaivaṁ jñeyatvenopanyāsaḥ praśnaś ca dṛśyate, na pradhānādes tāntrikasyāpi| ataś ca na pradhānam iha jñeyatvenoktam||6||

116 mahadvac ca||1|4|7||

yathā buddher ātmā mahān para ity ātma-śabda-sāmānādhikaraṇyān mahac-chabdena na tāntrikaṁ mahat-tattvaṁ gṛhyate, evam avyakta-śabdenāpi na tāntrikaṁ pradhānam||7||ity ānumānikādhikaraṇam||1||

1.4.2

117 camasavad aviśeṣāt||1|4|8||

śvetāśvatare ajām ekāṁ lohita-śukla-kṛṣṇāṁ bahvīḥ prajāḥ sṛjamānāṁ sarūpāḥ, ajo hy eko juṣamāṇo'nuśete jahāty enāṁ bhukta-bhogām ajo'nyaḥ ity atra kim ajā-śabdena tantra-siddhā prakṛtir abhidhīyate, uta brahmātmiketi saṁśayaḥ| tantra-siddheti pūrvaḥ pakṣaḥ, ajām ekām ity asyā akāryatva-pratīteḥ, bahvīnāṁ prajānāṁ svātantryeṇa kāraṇatva-śravaṇāc ca| rāddhāntas tu— na tantra-siddhāyāḥ prakṛter atra grahaṇam, janana-viraha-śravaṇa-mātreṇa tantra-siddhāyāḥ prakṛteḥ pratīti-niyamābhāvāt| na hi yaugikānāṁ śabdānām artha-prakaraṇādibhir viśeṣya-vyavasthāpakair vinā viśeṣe vṛtti-niyama-sambhavaḥ; na cāsyāḥ svātantryeṇa sṛṣṭi-hetutvam iha pratītam api tu sṛṣṭi-hetutva-mātram; tad-brahmātmikāyāś ca na viruddham| atra tu brahmātmikāyā eva śākhāntara-siddhāyāḥ etat-sarūpa-mantroditāyāḥ pratyabhijñānāt saiveti niścīyate| sūtrārthas tu— nāyam ajā-śabdas tantra-siddha-pradhāna-viṣayaḥ; kutaḥ| camasavad aviśeṣāt| yathā— arvāg bilaś camasa iti mantre camasa-sādhanatva-yogena pravṛttasya camasa-śabdasya śirasi pravṛttau| yathedaṁ tac-chira eṣa hy arvāg bilaś camasaḥ iti vākya-śeṣe viśeṣo dṛśyate tathā| ajām ekām ity ajā-śabdasya tantra-siddha-pradhāne vṛttau viśeṣābhāvān na tad-grahaṇaṁ nyāyyam||8||

asti tu brahmātmikāyā eva grahaṇe viśeṣa ity āha—

118 jyotir-upakramā tu tathā hy adhīyata eke||1|4|9||

jyotiḥ— brahma yasyāḥ upakramaḥ— kāraṇaṁ sā jyotir-upakramā| tu-śabdo'vadhāraṇe| brahma-kāraṇikaivaiṣājā| tathā hy adhīyata eke— yathā rūpo'yam ajāyāḥ pratipādako mantraḥ| tathārūpam eva mantraṁ brahmātmikāyāḥ tasyāḥ pratipādakam adhīyata eke śākhinaḥ| aṇor aṇīyān mahato mahīyān ity ādinā brahma pratipādya, sapta prāṇāḥ prabhavanti tasmāt saptārciṣaḥ samidhaḥ sapta jihvāḥ| sapta ime lokā yeṣu caranti prāṇā guhāśayān nihitāḥ sapta sapta| ataḥ samudrā girayaś ca sarva ity ādinā brahmaṇa utpannatvena brahmātmakatayā sarvānusandhāna-vidhāna-samaye| ajām ekāṁ lohita-śukla-kṛṣṇāṁ bahvīṁ prajāṁ janayantīṁ sarūpām iti pratipādyamānā brahmātmikaiveti tat-pratyabhijñānād ihāpy ajā brahmātmikaiveti niścīyate||9||

ajātvaṁ jyotir-upakramātvaṁ ca katham upapadyate ity atāha—

119 kalpanopadeśāc ca madhv-ādivad avirodhaḥ||1|4|10||

kalpanā— sṛṣṭiḥ, sūryācandramasau dhātā yathāpūrvam akalpayat ity ādi darśanāt| asmān māyī sṛjate viśvam etat iti hi sṛṣṭir ihopadiśyate| pralaya-velāyām eṣā prakṛtiḥ parama-puruṣāśrayā kāraṇāvasthātisūkṣmāvayavā śakti-rūpeṇāvatiṣṭhate; tad-avasthābhiprāyeṇāsyā ajātvam| sṛṣṭi-velāyāṁ punas tac-charīrād brahmaṇaḥ sthūlāvasthā jāyate; tad-avasthā jyotir-upakrameti na kaścid virodhaḥ| madhvādivat— yathā ādityasyaikasyaiva kāryāvasthāyām| asau vā ādityo deva-madhu iti vasv-ādi-bhogya-rasādhāratayā madhutvaṁ, tasyaiva| atha tata ūrdhvam udetya naivodetā nāstametaikala eva madhye sthātā ity ādinā nāma-rūpa-prahāṇena kāraṇāvasthāyāṁ sūkṣmasyaikasyaivāvasthānaṁ na virudhyate, tadvat||10||iti camasādhikaraṇam||2||

1.4.3

120 na saṅkhyopasaṅgrahād api nānā-bhāvād atirekāc ca||1|4|11||

vājasaneyake— yasmin pañca pañca janā ākāśaś ca pratiṣṭhitaḥ| tam evam anya ātmānaṁ vidvān brahmāmṛto'mṛtam ity atra kiṁ sāṅkhyoktāni pañca-viṁśati-tattvāni pratipādyante, uta neti saṁśayaḥ| tāny eveti pūrvaḥ pakṣaḥ| pañca pañca janā iti hi pañca-saṅkhyā-viśiṣṭāḥ pañca janā pañca-viṁśatiḥ sampadyante| kathaṁ pañca janā iti samāhāra-viṣayo'yaṁ samāsaḥ; pañca pūlya itivat| pañcabhir janair ārabdhaḥ samūhaḥ pañca-janaḥ— pañca-janīty arthaḥ| liṅga-vyatyayaḥ chāndasaḥ| pañca-janā iti bahuvacanāt samūha-bahutvaṁ cāvagamyate| te ca katīty apekṣāyāṁ pañca pañca janā iti pañca-śabda-viśeṣitāḥ pañca-jana-samūhā iti pañca-viṁśatis tattvāni bhavanti| mokṣādhikārāt tāntrikāṇy eveti niścīyante| evaṁ niścite sati tam evam anya ātmānaṁ vidvān brahmāmṛto'mṛtam iti pañca-viṁśakam ātmānaṁ brahma-bhūtaṁ vidvān amṛto bhavatīti| rāddhāntas tu— yasmin pañca pañca janā ākāśaś ca pratiṣṭhitaḥ| iti yac-chabda-nirdiṣṭa-brahmādhāratvāt tad-ādheyānāṁ tattvānāṁ brahmātmakatvam avagamyate| yac-chabda-nirdiṣṭaṁ ca tam evam anya ātmānam (iti tac-chabdena parāmṛśya, brahmāmṛto'mṛtam) iti nirdeśāt brahmeti niścīyate| ato na tāntrika-prasaṅgaḥ| sūtrārthas tu— pañca pañca janā ity atra pañca-viṁśati-saṅkhyopasaṅgrahād api na tāntrikāṇīmāni tattvāni, yasminn iti yac-chabda-nirdiṣṭa-brahmādhāratayā tāntrikebhyo nānā-bhāvāt— eṣāṁ tattvānāṁ pṛthagbhāvād ity arthaḥ| atirekāc ca— tāntrikebhyas tattvātireka-pratīteś ca; yasminn iti nirdiṣṭam atiriktam ākāśaś ca| na saṅkhyopasaṅgrahād apīty api-śabdena saṅkhyopasaṅgraho na sambhavatīty āha, ākāśasya pṛthaṅ nirdeśāt| ataḥ pañca janāḥ iti na samāhāra-viṣayaḥ, api tu dik-saṅkhye saṁjñāyām iti saṁjñā-viṣayaḥ; pañca-jana-saṁjñitāḥ kecit, te ca pañcaiveti| sapta saptarṣaya itivat||11||

121 prāṇādayo vākya-śeṣāt||1|4|12||

pañca-jana-saṁjñitāḥ pañca padārthāḥ prāṇādaya iti vākya-śeṣād avagamyate| prāṇasya prāṇam uta cakṣuṣaś cakṣuḥ śrotrasya śrotram annasyānnaṁ manaso ye mano viduḥ iti| brahmātmakānīndriyāṇi pañca pañca janā iti nirdiṣṭāni| jananāc ca janāḥ||12||

kāṇva-pāṭhe'nna-varjitānāṁ caturṇāṁ nirdeśāt pañca-jana-saṁjñitānīndriyāṇīti kathaṁ jñāyata ity atrāha—

122 jyotiṣaikeṣām asaty anne||1|4|13||

ekeṣāṁ— kāṇvānāṁ vākya-śeṣe asaty anna-śabde vākyopakrama-gatena taṁ devā jyotiṣāṁ jyotir iti jyotiḥ-śabdena pañca-janāḥ indriyāṇīti vijñāyante| kathaṁ jyotiṣāṁ jyotiṣi brahmaṇi nirdiṣṭe prakāśakānāṁ prakāśakaṁ brahmeti pratīyate| ke te prakāśakā ity apekṣāyāṁ| pañca pañca janāḥ| ity anirjñāta-viśeṣāḥ pañca-saṅkhyā-saṅkhyātāḥ prakāśakāni pañcendriyāṇīty avagamyate| ataḥ yasmin pañca pañca janā ākāśaś ca pratiṣṭhitaḥ itīndriyāṇi bhūtāni ca brahmaṇi pratiṣṭhitānīti na tāntrika-tattva-gandhaḥ||13||iti saṅkhyopasaṅgrahādhikaraṇam||3||

1.4.4

123 kāraṇatvena cākāśādiṣu yathā-vyapadiṣṭokteḥ||1|4|14||

jagat-kāraṇa-vādīni vedānta-vākyāni kiṁ pradhāna-kāraṇatā-vādaikāntāni, uta brahma-kāraṇatā-vādaikāntānīti saṁśayaḥ| pradhāna-kāraṇatā-vādaikāntānīti pūrvaḥ pakṣaḥ, sad eva somyedam agra āsīt iti kvacit sat-pūrvikā sṛṣṭir āmnāyate; anyatra asad evedem agra āsīt— asad vā idam agra āsīt, tathā tad dhedaṁ tarhy avyākṛtam āsīt tan-nāma-rūpābhyāṁ vyākriyata iti| avyākṛtaṁ hi pradhānam| ataḥ pradhānakāraṇatāvādaniścayāttadekāntānyeva| rāddhāntas tu— satyaṁ jñānam anantaṁ brahma ity upakramya tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ-sambhūtaḥ tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeyeti tat tejo'sṛjata ity ādiṣu sarvajñasya parasya brahmaṇaḥ kāraṇatva-pratipādanāt tasyaiva brahmaṇaḥ kāraṇāvasthāyāṁ nāma-rūpa-vibhāga-sambandhitayā sad-bhāvābhāvād asad-avyākṛtādi-śabdena vyapadeśa iti brahma-kāraṇatā-vādaikāntāny eva| sūtrārthas tu— ākāśādi-pada-cihniteṣu tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ ity ādiṣu sarvajñasya parasya brahmaṇaḥ kāraṇatva-pratipādanāt, sarveṣu sṛṣṭi-vākyeṣu yathā-vyapadiṣṭasyaiva kāraṇatvenokteḥ brahma-kāraṇatā-vādaikāntāni| yathā-vyapadiṣṭam— sārvajñyādi-yuktatayā asmābhir vyapadiṣṭam||14||

tathā sati| asad vā idam agra āsīt iti kiṁ bravītīty atāha—

124 samākarṣāt||1|4|15||

so'kāmayata bahu syāṁ prajāyeyeti iti bahu-bhavana-saṅkalpa-pūrvakaṁ jagat sṛjato brahmaṇaḥ sarvajñasya| asad vā idam agra āsīt ity atra samākarṣāt kāraṇāvasthāyāṁ nāma-rūpa-sambandhitvābhāvena asad iti bravīti| evaṁ tad dhedaṁ tarhy avyākṛtam āsīt ity ādiṣu| sa eṣa ihānupraviṣṭa ānakhāgrebhyaḥ paśyaty acakṣuḥ ity ādi pūrvāpara-paryālocanayā tatra tatra sarvajñasya samākarṣo draṣṭavyaḥ||15||iti kāraṇatvādhikaraṇam||4||

1.4.5

125 jagad-vācitvāt||1|4|16||

kauṣītakināṁ brahma te bravāṇi ity upakramya, yo vai bālāka eteṣāṁ puruṣāṇāṁ kartā yasya vaitat karma sa vai veditavyaḥ ity atra veditavyatayopadiṣṭaḥ sāṅkhya-tantra-siddhaḥ puruṣaḥ, uta paramātmeti saṁśayaḥ| puruṣa eva prakṛti-viyukta iti pūrvaḥ pakṣaḥ— yasya vaitat karma iti karma-śabdasya kriyata iti vyutpattyā jagad-vācitvāt kṛtsnaṁ jagad yasya kāryam, sa parama-puruṣa eva veditavyatayopadiṣṭo bhavatīti| sūtram api vyākhyātam||16||

126 jīva-mukhya-prāṇa-liṅgān neti cet tad vyākhyātam||1|4|17||

evam evaiṣa prajñātmaitair ātmabhir bhuṅkte| ity ādi bhoktṛtva-rūpa-jīva-liṅgāt| athāsmin prāṇa evaikadhā bhavati iti mukhya-prāṇa-liṅgāc ca nāyaṁ paramātmeti cet; tasya parihāraḥ pratardana-vidyāyām eva vyākhyātaḥ| pūrvāpara-prakaraṇa-paryālocanayā paramātma-param idaṁ vākyam iti niścite saty anya-liṅgāni tad-anuguṇatayā netavyānīty arthaḥ| nanu— tau ha suptaṁ puruṣamīyatum ājagmatuḥ iti prāṇa-nāmabhir āmantraṇāśravaṇa-yaṣṭi-ghātotthāpanādinā śarīrendriya-prāṇādy-atirikta-jīvātma-sad-bhāva-pratipādana-param idaṁ vākyam ity avagamyata ity ata uttaraṁ paṭhati||17||

127 anyārthaṁ tu jaiminiḥ praśna-vyākhyānābhyām api caivam eke||1|4|18||

tu-śabdaḥ śaṅkā-nivṛtty-arthaḥ| jīva-saṅkīrtanam anyārthaṁ— jīvātirikta-brahma-sad-bhāva-pratibodhanārtham iti praśna-prativacanābhyām avagamyate| praśnas tāvaj jīva-pratipādanānantaraṁ kvaiṣa etad bālāke puruṣo'śayiṣṭa ity ādikaḥ suṣupta-jīvāśraya-viṣayatayā paramātma-para iti niścitaḥ| prativacanam apy athāsmin prāṇa evaikadhā bhavati ity ādikaṁ paramātma-viṣayam eva| supta-puruṣāśrayatayā hi prāṇa-śabda-nirdiṣṭaḥ paramātmaiva| satā somya tadā sampanno bhavati ity ādibhyaḥ| jaimini-grahaṇam uktasyārthasya pūjyatvāya| api caivam eke— eke vājasaneyinaḥ idam eva bālāky-ajātaśatru-saṁvāda-gataṁ praśna-prativacana-rūpaṁ vākyaṁ paramātma-viṣayaṁ spaṣṭam adhīyate| kvaiṣa etat ity ādi ya eṣo'ntar-hṛdaya ākāśas tasmiñ śete ity etad antam||18||iti jagad-vācitvādhikaraṇam||5||

1.4.6

128 vākyānvayāt||1|4|19||

bṛhadāraṇyake maitreyī-brāhmaṇe na vā are patyuḥ kāmāya patiḥ priyo bhavaty ātmanas tu kāmāya ity ārabhya ātmā vā are draṣṭavya iti pratipādyate| śrotavyo mantavyo nididhyāsitavyaḥ ity ādau draṣṭavyatayā nirdiṣṭaḥ puruṣaḥ tantra-siddhaḥ, uta paramātmeti saṁśayaḥ| tantra-siddhaḥ pañca-viṁśakaḥ eveti pūrvaḥ pakṣaḥ| pati-jāyā-putra-vitta-mitra-paśv-ādi-priya-sambandhy-ātmā na paramātmā bhavitum arhati| sa eva hy ātmā vā are draṣṭavya iti pratipādyate| rāddhāntas tu— na paty-ādīnāṁ kāmāya paty-ādayaḥ priyā bhavanti, ātmanas tu kāmāya ity uktvā, ātmā vā are draṣṭavyaḥ iti nirdiṣṭa ātmā jīvātiriktaḥ satya-saṅkalpaḥ sarvajñaḥ paramātmaiva| yat saṅkalpāyat taṁ paty-ādīnāṁ sva-sambandhinaḥ prati priyatvam, sa hi satya-saṅkalpaḥ paramātmā| ātma-jñānena sarvajñānādayo'pi vakṣyamāṇāḥ paramātmany eva sambhavanti|

sūtrārthas tu— vākyasya kṛtsnasya paramātmany evānvayād draṣṭavyatayā nirdiṣṭa ātmā paramātmaiva| amṛtatvasya tu nāśāsti vittena ātmani khalv are dṛṣṭe śrute mate vijñāte idaṁ sarvaṁ viditam| idaṁ sarvaṁ yad ayam ātmā| tasya ha vā etasya mahato bhūtasya niśvasitam etad yad ṛg-vedaḥ| yenedaṁ sarvaṁ vijānāti taṁ kena vijānīyāt, iti hi kṛtsnasya vākyasya paramātmany anvayo dṛśyate||19||

etebhyo bhūtebhyaḥ samutthāya tāny evānuvinaśyatīti jīva-liṅgasya matāntareṇa nirvāham āha—

129 pratijñā-siddher liṅgam āśmarathyaḥ||1|4|20||

eka-vijñānena sarva-vijñāna-pratijñā-siddhaye jīvasya paramātma-kāryatayā paramātmano'nanyo jīva iti jīva-śabdena paramātmano'bhidhānam ity āśmarathya-matam||20||

130 utkramiṣyata evaṁ bhāvād ity auḍulomiḥ||1|4|21||

paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyata iti śarīrād utkramiṣyataḥ asya jīvasya paramātma-bhāvāj jīva-śabdena paramātmano'bhidhānam ity auḍulomir ācāryo mene||21||

131 avasthiter iti kāśakṛtsnaḥ||1|4|22||

ya ātmani tiṣṭhan ity ādibhir jīvātmany antarātmatayā paramātmano'vasthiteḥ jīvātma-śabdasya paramātmani paryavasānāj jīvātma-śabdena paramātmanaḥ abhidhānam iti kāśakṛtsna ācāryo manyate| idam eva sūtra-kārābhimatam ity avagamyate, trayāṇām anyonya-virodhāt, itaḥ parama-vacanāc ca||22||iti vākyānvayādhikaraṇam||8||

1.4.7

132 prakṛtiś ca pratijñā-dṛṣṭāntānuparodhāt||1|4|23||

paraṁ brahma kiṁ jagato nimitta-kāraṇa-mātram, utopādāna-kāraṇam apīti saṁśayaḥ| nimitta-kāraṇa-mātram iti pūrvaḥ pakṣaḥ, mṛt-kulālādau nimittopādānayor bheda-darśanāt; asmān māyī sṛjate viśvam etat ity ādibhir bheda-pratipādanād brahmaṇo'vikāratva-śruti-virodhāc ca| rāddhāntas tu— yenāśrutaṁ śrutam iti brahma-vijñānena sarva-vijñāna-pratijñānānyathānupapattyā yathā somyaikena mṛt-piṇḍena sarvaṁ mṛṇ-mayam iti mṛt-tat-kārya-dṛṣṭāntena tad-upapādanāc ca jagad-upādāna-kāraṇam api brahmaiveti vijñāyate| pramāṇāntarāvasita-sakala-vastu-vilakṣaṇasya śāstraika-samadhigamyasya parasya brahmaṇaḥ sarvajñasya sarva-śakteḥ kārya-kāraṇobhayāvasthāyām api sva-śarīra-bhūta-cid-acit-prakāratayāvasthitasyaikasyaiva nimittatvam upādānatvaṁ cāviruddham|

śarīra-bhūtācid-vastu-gato vikāra iti kāryāvasthāvasthitasyāpi śarīriṇaḥ paramātmano'vikāritvaṁ siddham eva| cid-acid-vastu-śarīrasya brahmaṇa evopādānatve'pi brahmaṇy apuruṣārtha-vikārāsparśa-pradarśanāya hy asmān māyī sṛjate viśvam etat tasmiṁś cānyo māyayā sanniruddha iti vyapadeśaḥ| pratijñā-dṛṣṭāntānuparodhād upādānaṁ ca brahmaiveti sūtrārthaḥ||23||

133 abhidhyopadeśāc ca||1|4|24||

so'kāmayata bahu syāṁ, tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeya iti sraṣṭur brahmaṇaḥ svasyaiva jagad-ākāreṇa bahu-bhavana-cintanopadeśāc ca jagad-upādānaṁ nimittaṁ ca brahmaiveti niścīyate||24||

134 sākṣāc cobhayāmnānāt||1|4|25||

kiṁsvid vanaṁ ka u sa vṛkṣa āsīt ity ādinā jagad-upādāna-nimittādau pṛṣṭe brahma vanaṁ brahma sa vṛkṣa āsīt| brahmādhyatiṣṭhat ity upādānaṁ nimittaṁ cobhayaṁ brahmaiveti hi sākṣād āmnāyate| ataś cobhayaṁ brahma||25||

135 ātma-kṛteḥ||1|4|26||

tad ātmānaṁ svayam akuruta iti sraṣṭur ātmana eva jagad-ākāreṇa kṛtir upadiśyate| ataś cobhayaṁ brahmaiva| nāma-rūpa-bhāvābhāvābhyām ekasya karma-kartṛ-bhāvo na viruddhaḥ||26||

yady ātmānam eva brahma jagad-ākāraṁ karoti, tarhi brahmaṇo'pahata-pāpmatvādikam anavadhikātiśayānanda-svarūpatvaṁ sarvajñatvam ity ādi sarvaṁ virudhyate, ajñatvāsukhitva-karma-vaśyatvādi-viparīta-rūpatvāj jagata ity ata uttaraṁ paṭhati—

136 pariṇāmāt||1|4|27||

ajña-brahma-vivarta-vāde hi tad bhavaty eva| ajñānasya tat-kārya-rūpānantāpuruṣārthasya ca vedānta-janya-jñāna-nivartyasya brahmaṇy evānvayāt, tadā śāstrasya bhrānta-jalpitatvāpātāc ca| avibhakta-nāma-rūpa-sūkṣma-cid-acid-vastu-śarīrakasya brahmaṇo vibhakta-nāma-rūpa-cid-acid-vastu-śarīratvena pariṇāmo hi vedānteṣūpadiśyate| tad dhedaṁ tarhy avyākṛtam āsīt tan-nāma-rūpābhyāṁ vyākriyata ity evam ādibhiḥ, apuruṣārthāś ca vikārāḥ śarīra-bhūta-cid-acid-vastu-gatāḥ| kāraṇāvasthāyāṁ kāryāvasthāyāṁ cātma-bhūtaṁ brahmāpahata-pāpmatvādi-guṇakam eva| sthūla-sūkṣmāvasthasya kṛtsnasya cid-acid-vastuno brahma-śarīratvaṁ, brahmaṇaś ca tad-ātmatvaṁ, yaḥ pṛthivyāṁ tiṣṭhan yasya pṛthivī śarīram ity ārabhya yasyāvyaktaṁ śarīraṁ yasyākṣaraṁ śarīraṁ yasya mṛtyuḥ śarīram eṣa sarva-bhūtāntarātmāpahata-pāpmā divyo deva ity evam ādi-śruti-śata-samadhigatam| ataḥ sarvam anavadyam||27||

137 yoniś ca hi gīyate||1|4|28||

yad bhūta-yoniṁ paripaśyanti dhīrāḥ, kartāram īśaṁ puruṣaṁ brahma-yonim ity ādiṣu sarvasya bhūta-jātasya parama-puruṣaḥ yonitvena gīyate| hi-śabdo hetau, yasmād yonir iti gīyate, tasmāc copādānam api brahma| yoni-śabdaś copādāna-kāraṇa-paryayaḥ||28|| iti prakṛty-adhikaraṇam||7||

1.4.8

138 etena sarve vyākhyātā vyākhyātāḥ||1|4|29||

yato vā imāni ity ādiṣūdāhṛteṣu vākyeṣu janmādy asya yata ity ādinokta-nyāya-kalāpena sarve vedāntāḥ brahma-parā vyākhyātāḥ| padābhyāso'dhyāya-parisamāpti-dyotanārthaḥ||29|| iti sarva-vyākhyānādhikaraṇam||8||

iti śrī-rāmānujācārya-racite śrī-vedāntadīpe prathamasyādhyāyasya caturthaḥ pādaḥ|

||atha dvitīyādhyāye prathamaḥ pādaḥ||

139. smṛty-anavakāśa-doṣa-prasaṅga iti cen nānya-smṛty-anavakāśa-doṣa-prasaṅgāt||2|1|1||

vedāntānāṁ samasta-cid-acid-vastu-vilakṣaṇāspṛṣṭa-heya-gandha-sarvajñatādy-ananta-kalyāṇa-guṇākara-brahmaika-paratvaṁ pratipāditaṁ kapila-smṛti-virodhena cālayituṁ śakyam, uta neti saṁśayaḥ| śakyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ, śruti-viruddhāyāḥ smṛter anādaraṇīyatve sthite'pi vedānta-vedyārthasya durgrahatvena alpa-śrutair manda-matibhir āpta-praṇīta-smṛty-upabṛṁhaṇena vinā teṣāṁ niścayo nopapadyate| kapila-smṛtiḥ kevala-tattva-pareti tayaiva hy upabṛṁhaṇaṁ nyāyyam| anyathā āpta-praṇītāyāḥ kevala-tattva-parāyās tasyā anavakāśa-prasaṅga iti vedānta-vedyaṁ jagat-kāraṇaṁ pradhānam| rāddhāntas tu— vedāntasyopabṛṁhaṇāpekṣatve'py āptatama-manv-ādi-smṛtibhir vedāntāvirodhinībhir evopabṛṁhaṇaṁ nyāyyam, anyathā tāsāṁ bahvīnām anavakāśa-prasaṅgo mahān ayaṁ doṣaḥ syāt| na ca tāsāṁ dharma-pratipādanāṁśopabṛṁhaṇatvena sāvakāśatvam, yato dharmāṇām api svarūpaṁ parabrahma-bhūta-parama-puruṣārādhanatvam, iṣṭāpūrtaṁ bahudhā jātaṁ jāyamānaṁ viśvaṁ bibharti bhuvanasya nābhiḥ| tad edhāgnis tad vāyus tat sūryas tad u candramāḥ, yajñais tvam ijyase nityaṁ sarva-deva-mayācyuta, ity ādi śruti-smṛtibhiḥ| sūtram api vyākhyātam||1||

atīndriyārtha-sākṣātkāra-samarthasya kapilasya vedāntānāṁ brahma-paratvānupalabdheḥ pradhāna-paratvam evāśrayaṇīyam ity ata uttaraṁ paṭhati—

140. itareṣāṁ cānupalabdhaḥ||2|1|2||

itareṣāṁ manv-ādīnāṁ veda-vid-agresarāṇāṁ sarvātīndriyārtha-sākṣātkāra-samarthānāṁ pradhāna-paratvānupalabdher brahma-paratvopalabdheś ca brahma-paratva-meghāśrayaṇīyam; vedānta-pratipannārtha-viruddhāyās tu kapilopalabdher bhrānti-mūlatvaṁ kalpayitavyam||2|| iti smṛty-adhikaraṇam||1||

141. etena yogaḥ pratyuktaḥ||2|1|3||

kiṁ vedāntānāṁ yoga-smṛtyopabṛṁhaṇaṁ nyāyyam, uta neti saṁśayaḥ| nyāyyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ, kṛtsna-veda-pravartanādhikṛta-hiraṇyagarbha-praṇītatvād yogasya, īśvara-sad-bhāvābhyupagamāc ca| ato yoga-smṛtyopabṛṁhitatvena vedāntānām abrahmātmaka-pradhānopādāna-pratipādana-paratvam| rāddhāntas tu— kapila-smṛtivad veda-viruddhtvāviśeṣād anādaraṇīyaiva yoga-smṛtiḥ; hiraṇyagarbhasyāpi kṣetrajñatvena bhrama-sambhavāt yoga-smṛter api bhrānti-mūlakatvam| sūtram api vyākhyātam||3|| iti yoga-pratyuktādhikaraṇam||2||

142. na vilakṣaṇatvād asya tathātvaṁ ca śabdāt||2|1|4||

kiṁ vedāntānāṁ jagat-kāraṇatayā pradhāna-paratvam, uta brahma-paratvam iti saṁśayaḥ| pradhāna-paratvam iti pūrvaḥ pakṣaḥ, ajñatvādinā jagato brahma-vilakṣaṇatvena brahma-kāryatva-pratipādanāsambhavāt, sālakṣaṇyena pradhāna-kāryatva-pratipādana-paratvasya ca sambhavāt| rāddhāntas tu— mākṣikādibhyaḥ krimyādīnāṁ vilakṣaṇānām utpatti-darśanāt

brahma-vilakṣaṇasya jagataḥ tat-kāryatvaṁ sambhavatyeva iti| sūtrārthas tu — ajñatvenāsukhatvena copalabdhasya cāsya cid-acin-miśrasya jagataḥ sarva-jñād dheya-pratyanīkān niratiśayānandād brahmaṇo vilakṣaṇatvena jagato brahma-kāryatva-pratipādanaṁ vedāntānāṁ na sambhavati| tathātvaṁ— vilakṣaṇatvaṁ ca śabdād avagamyate, na kevalaṁ pratyakṣādy-upalabddhyā, vijñānaṁ cāvijñānaṁ ca, anīśayā śocati muhyamānaḥ, anīśaś cātmā badhyate bhoktṛ-bhāvāt, ity ādeḥ||4||

āpo vā akāmayanta, taṁ pṛthivy abravīt, ity ādau pṛthivy-āder api jñāna-kāryaṁ vyapadiśyate; tasmāt— avijñānaṁ cety etad anya-param ity ata uttaraṁ paṭhati—

143. abhimāni-vyapadeśas tu viśeṣānugatibhyām||2|1|5||

tu-śabdaś codyaṁ vyāvartayati; pṛthivy-ādy-abhimāni-devatānām ayaṁ vyapadeśaḥ| kuto'vagamyate, viśeṣānugatibhyāṁ— viśeṣaḥ, viśeṣaṇam, hantāham imās tisro devatāḥ, iti pṛthivy-āder devatā-śabdena viśeṣaṇaṁ dṛśyate, sarvā ha vai devatā ahaṁ śreyase vivadamānāḥ, iti ca vāg-ādi-prāṇa-paryantasya ca| tathānugatiḥ— anupraveśaḥ, agny-ādīnāṁ vāg-ādy-anupraveśo dṛśyate, agnir vāg bhūtvā mukhaṁ prāviśat ādityaś cakṣur bhūtvākṣiṇī prāviśat vāyuḥ prāṇo bhūtvā nāsike prāviśad ity ādau||5||

144. dṛśyate tu||2|1|6||

tu-śabdaḥ pakṣaṁ vyāvartayati, mākṣikādibhyo vilakṣaṇānāṁ krimy-ādīnām utpattir dṛśyate; ato brahma-vilakṣaṇasyāpi jagatas tat-kāryatvaṁ sambhavati||6||

145. asad iti cen na pratiṣedha-mātratvāt||2|1|7||

yadi kāryasya kāraṇād vilakṣaṇa-dravyatvam abhyupagamyate, tarhi kāraṇe kāryaṁ na sad bhavatīty asat-kārya-vādo'bhyupagataḥ syāt; tathā sati— sarvaṁ khalv idaṁ brahmeti sāmānādhi-karaṇya-vyapadeśo na ghaṭata iti cet tan na, kārya-kāraṇayoḥ sālakṣaṇya-niyama-pratiṣedha-mātratvād asmābhiḥ pūrvam abhihitasya| kārya-kāraṇayor eka-dravyatvaṁ svīkṛtam eva| ekam eva kāraṇāvasthaṁ dravyaṁ kāryāvasthāṁ bhajamānaṁ salakṣaṇāvasthām api bhajate, vilakṣaṇāvasthām apīty arthaḥ||7||

146. apītau tadvat prasaṅgād asamañjasam||2|1|8||

yadi brahmaiva sarva-jñaṁ satya-saṅkalpaṁ niratiśayānandam apahata-pāpmatvādi-svarūpaṁ tad-viparīta-jagad-avasthāṁ bhajate tarhi piṇḍatva-ghaṭatvāvastha-mṛd-dravyavat sarva-jñatvam apahata-pāpmatvam ajñatvaṁ karma-vaśyatvaṁ ca brahmaṇaḥ prasajyeteti viruddhārthābhidhānād vedānta-vākyam asamañjasaṁ syāt| apītāv iti sṛṣṭy-ādeḥ pradarśanārtham| jagato brahmaṇy apītau brahmaṇa utpattāv apīty arthaḥ| apītir apyayaḥ||8||

147. na tu dṛṣṭānta-bhāvāt||2|1|9||

na brahmaṇy ajñatvādayaḥ prasajyeran; ata eva na vedāntānām asāmañjasyam| tu-śabdaḥ prasaktasyāsambhāvanīyatāṁ dyotayati| ekasyaivāvasthā-dvayānvaye'pi guṇa-doṣa-vyavasthāyāṁ dṛṣṭānta-sad-bhāvāt, yathā manuṣyo jāto bālo yuvā sthaviro bhavatīty atra manuṣya-śarīrakasya cetanasyaiva sarvāvasthānvaye'pi janma-bālatva-yuvatva-sthaviratvādīni

nātmani saṅgacchante; tathā jñāna-sukha-duḥkhādayaś ca na śarīre| evaṁ cid-acid-vastu-śarīrakasya parasya brahmaṇaḥ kārya-kāraṇobhayāvasthānvaye'pi karma-vaśyatvājñatvādayaḥ śarīra-bhūta-cid-acid-vastu-gatāḥ| apahata-pāpmatva-sarvajñatvādayaḥ paramātmany ātma-bhūte'vatiṣṭhante| sarvāvasthasya cid-acid-vastuno brahma-śarīratvam, brahmaṇaś ca tad-ātmatvam, yasya pṛthivī śarīram ity ādy antaryāmi-brāhmaṇādiṣv avagatam iti na kaścid virodhaḥ||9||

148. sva-pakṣa-doṣāc ca||2|1|10||

na kevalaṁ brahma-kāraṇa-vādasya nirdoṣatayā tat-samāśrayaṇam, pradhāna-kāraṇa-vāde doṣāc caitat parityajya sa eva samāśrayaṇīyaḥ| pradhāna-kāraṇa-vāde hi nirvikārasya cin-mātrasya puruṣasya prakṛti-sannidhāna-kṛta-tad-dharmādhyāsa-mūlā jagat-pravṛttir abhyupagamyate; tatra prakṛti-sad-bhāva-mātre sannidhāne sati muktasyāpi tad-dharmādhyāsa-prasaṅgaḥ; vikāra-viśeṣe sati sannidhāne kṛtsnasya vikārasyādhyāsa-pūrvakatvān nādhyāsasya vikāro hetur iti viruddhārthābhidhānād asāmañjasya doṣa iti na tat-pakṣa-sambhava-gandhaḥ||10||

149. tarkāpratiṣṭhānād api||2|1|11||

kāpila-tantrasya tarka-mūlatvena śākyādi-tarka-pratihatatayāsya tarkasyāpratiṣṭhitatvāc ca na tat-pakṣa-sambhavaḥ||11||

150. anyathānumeyam iti ced evam apy anirmokṣa-prasaṅgaḥ||2|1|12||

itaḥ pūrvaṁ vidyamānais tarkair apratihatatvaṁ yathā sambhavati, tathā pradhāna-kāraṇavādam anumāsyāmaha iti cet tathāpi tarkāpratiṣṭhāna-doṣād anirmokṣa-prasaṅgo durvāraḥ; tvad-adhika-kutarka-kuśala-sad-bhāva-sambhavāt||12|| iti vilakṣaṇatvādhikaraṇam||3||

151. etena śiṣṭāparigrahā api vyākhyātāḥ||2|1|13||

na parigṛhyante vaidikair ity aparigrahāḥ; śiṣṭāś ca te aparigrahāś ca śiṣṭāparigrahāḥ| etena—tarkāpratiṣṭhāna-lakṣaṇa-kapila-smṛti-nirasana-hetunā, pariśiṣṭāḥ kaṇabhakṣādi-smṛtayo'pi nirastā vyākhyātāḥ| paramāṇu-kāraṇa-vādaḥ sarva-sammata iti na teṣāṁ tarkasyāpratiṣṭhitatvam ity adhikāśaṅkā| tarka-mūlatvāviśeṣāt paramāṇūnāṁ śūnyatvād dravyatvādi-vivādāc ca, tarkasyāpratiṣṭhitatvam eveti parihāraḥ||13|| iti śiṣṭāparigrahādhikaraṇam||4||

152. bhoktrāpatter avibhāgaś cet syāl lokavat||2|1|14||

sarvātma-bhūtasya parasya brahmaṇaḥ sva-śarīra-bhūtāj jīvān niratiśayānanda-svabhāvatayā yo vibhāga uktaḥ, sa kiṁ vibhāgas sambhavati, uta neti saṁśayaḥ| na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ| sarva-cid-acid-vastu-śarīratayā saśarīratvād brahmaṇaḥ, saśarīrasya ca sukha-duḥkhayor bhoktṛtvāpatteḥ| tad-āpattiś ca— na ha vai saśarīrasya sataḥ priyāpriyayor apahatir asty aśarīraṁ vāva santaṁ na priyāpriye spṛśataḥ, iti śruteḥ| rāddhāntas tu— syād eva vibhāgo jīvāt parasyākarma-vaśyatayā| na saśarīratva-prayuktaḥ sukha-duḥkha-yogaḥ, api tu śāstra-

vaśyatayā tad-ativṛtti-kṛtaḥ; sa ekadhā bhavati tridhā bhavatīty ādināvagata-śarīrasya muktasya saśarīrasyāpy aśāstra-vaśyatayā nirasta-nikhila-duḥkhatva-darśanāt| yathā loke rāja-śāsana-vaśyānāṁ tac-chāsanātivṛtti-nimitta-duḥkhānvaye'pi rājñaḥ saśarīrasyāpi prakārāntareṇa sādharmye'pi sva-śāsanāvaśyatayā na tad-ativṛtti-kṛta-duḥkhānvayaḥ| vibhāgaḥ vailakṣaṇyam| sūtram api vyākhyātam||14|| iti bhoktrāpatty-adhikaraṇam||5||

153. tad-ananyatvam ārambhaṇa-śabdādibhyaḥ||2|1|15||

kiṁ brahma-kāryaṁ jagad brahmaṇo'nyat, utānanyad iti saṁśayaḥ| anyad iti pūrvaḥ pakṣaḥ, tathopalabdheḥ| na hi buddhi-śabdāntarādayaḥ kāraṇāt kāryasyānanyatve kathañcid upapadyante; kāraka-vyāpāra-vaiyarthyaṁ cānanyatve| ato vastu-virodhād ananyatva-śrutayo lakṣaṇayā neyāḥ| rāddhāntas tu— vācārambhaṇaṁ vikāro nāmadheyaṁ mṛttikety eva satyam, sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyaṁ tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeyeti tat tejo'sṛjata, aitadātmyam idaṁ sarvaṁ tat satyaṁ sa ātmā tat tvam asi śvetaketo, sarvaṁ khalv idaṁ brahma taj jalān iti, tad dhedaṁ tarhy avyākṛtam āsīt tan nāma-rūpābhyāṁ vyākriyata, ity ādi śruti-śata-siddhaṁ kāryasya jagataḥ kāraṇād brahmaṇo'nanyatvam| na cātra vastu-virodha-gandhaḥ; kāraṇībhūta-mṛd-ādi-dravyasyaiva pṛthu-budhnodarādy-avasthāntarāpattyā buddhi-śabdāntarādayo'py upapadyante| tata eva kāraka-vyāpārādy-arthavattvaṁ ca| evaṁ kāraṇasyaiva kāryāvasthāyām api pratyabhijñāyamānasyāvasthāntarāpattyaiva sarveṣūpapanneṣv anupalabdha-dravyāntara-kalpanā na sambhavati| tasmād brahma-kāryaṁ jagad brahmaṇo'nanyad eva| sūtrārthas tu— tasmād brahmaṇaḥ, ananyatvaṁ kāryasya jagata ārambhaṇa-śabdādibhyo vākyebhyas tad-upapādayadbhyo'vagamyate, ārambhaṇam iti śabda ādir yeṣāṁ pūrvoktānāṁ vākyānām, tāny ārambhaṇa-śabdādīni; tāny ananyatvam upapādayanti||15||

154. bhāve copalabdheḥ||2|1|16||

ghaṭādi-kāryaṁ bhāve ca tad evedaṁ mṛd-dravyam ittham avasthitam iti kāraṇasya upalabdheś ca kāraṇād ananyatvaṁ kāryasya| yathā devadattasya bālatva-yuvatvādy-avasthā-viśiṣṭasyānanyatvam||16||

155. sattvāc cāparasya||2|1|17||

aparasya kāryasya kāraṇe sattvāc ca kāraṇād ananyat kāryam| sarvam idaṁ vaṭa-śarāvādi-kāryaṁ pūrvāhne mṛd evāsīd iti hi kāraṇe kāryam upalabhyate| ghaṭa-śarāvādi-saṁsthāna-saṁsthitam eva mṛd-dravyaṁ pūrva-kāle piṇḍākāram upalabdham ity arthaḥ||17||

156. asad-vyapadeśān neti cen na dharmāntareṇa vākya-śeṣādy-ukteś śabdāntarāc ca||2|1|18||

asad evedam agra āsīt, idaṁ vā agre naiva kiñcanāsīt, ity ādiṣu kāraṇāvasthāyāṁ kāryasyāsattva-vyapadeśāt kāraṇe kāryaṁ sad ity etan nopapadyata iti cen na, sad iti vyapadeśa-hetu-bhūta-nāma-rūpāvasthā-virodhi-sūkṣmāvasthākhya-dharmāntareṇa yogād asad iti nyapadiśyate| katham idam avagamyate| vākya-śeṣādy-ukteś śabdāntarāc ca| vākya-śeṣas tāvat— tad asad eva san mano'kuruta syām iti| asad iti vyapadiṣṭasyaiva manaskāra-pratipādanena asad-vyapadeśo dharmāntara-yogād ity avagamyate| yuktiś ca dharmāntara-yogam evāsad-vyapadeśa-hetum

avagamayati| ghaṭo'sti ghaṭo nāstīti sad-asad-vyapadeśayor ghaṭatva-kapālatvayoḥ paraspara-virodhi-dharmayor eva hetutve siddhe tad-atiriktānupalabdha-tucchatvasya hetutva-kalpanānupapatteḥ| tathā śabdāntaraṁ ca— sad eva somyedam agra āsīd iti samāna-prakaraṇa-stham asac-chabdaṁ dharmāntara-yoga-nimittam avagamayati||18||

157. paṭavac ca||2|1|19||

yathā tantava eva vyatiṣaṅga-viśeṣa-bhājaḥ paṭa iti nāma-rūpābhyāṁ kāryāntarādikaṁ bhajante, tad brahmāpi||19||

158. yathā ca prāṇādiḥ||2|1|20||

yathā ca vāyur eka eva śarīre vṛtti-viśeṣaṁ bhajamānaḥ prāṇāpānādi-nāma-rūpa-kāryāntarāṇi bhajate, tad brahmāpīti tad ananyatvaṁ jagatas siddham||20|| ity ārambhaṇādhikaraṇam||6||

159. itara-vyapadeśād dhitākaraṇādi-doṣa-prasaktiḥ||2|1|21||

brahmaṇo jagat-kāraṇatvaṁ sambhavati neti saṁśayaḥ| na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ, ayam ātmā brahma, tat tvam asīti sāmānādhikaraṇyena jīvo brahmety avagamāt, jagat-sargasya ca jīva-duḥkha-hetutvāt, ātma-hitākaraṇādi-doṣa-prasakteḥ sarva-jñasya satya-saṅkalpasya brahmaṇo jagat-kāraṇatvānupapatteḥ| jīva-parayor bheda-vādinyaḥ śrutayaḥ, jagad-brahmaṇor ananyatvaṁ vadatā tvayaiva parityaktāḥ, bhede saty ananyatvāsiddheḥ| aupādhika-bheda-viṣayā bheda-śrutayaḥ, svābhāvikābheda-viṣayā abheda-śrutaya iti cet; tatredaṁ vaktavyam— svabhāvataḥ svasmād abhinnaṁ jīvaṁ kim anupahitaṁ jagat-kāraṇaṁ brahma jānāti na vā| na jānāti cet, sarva-jñatva-hāniḥ| jānāti cet, svasmād abhinnasya jīvasya duḥkhaṁ sva-duḥkham iti jānato brahmaṇo hitākaraṇāhita-karaṇādi-doṣa-prasaktir anivāryā| jīva-brahmaṇor ajñāna-kṛto bhedaḥ, tad-viṣayā bheda-śrutir iti cet; tatrāpi jīvājñāna-pakṣe pūrvokto doṣas tat-phalaṁ ca tad-avastham eva| brahmājñāna-pakṣe sva-prakāśa-svarūpasya brahmaṇo'jñāna-sākṣitvaṁ tat-kṛta-jagat-sṛṣṭiś ca na sambhavati; ajñānena prakāśas tirohitaś cet, tirodhānasya prakāśa-nivṛtti-karatvena prakāśasyaiva svarūpatvāt svarūpa-nivṛttir eveti svarūpa-nāśādi-doṣāḥ bhāṣye prapañcitāḥ| rāddhāntas tu— asmān māyī sṛjate viśvam etat tasmiṁś cānyo māyayā sanniruddhaḥ, tayor anyaḥ pippalaṁ svādv atty anaśnann anyo abhicākaśīti, pradhāna-kṣetrajña-patir guṇeśaḥ, pṛthag ātmānaṁ preritāraṁ ca matvā, ity ādibhiḥ pratyagātmano'rthāntara-bhūtaṁ brahmety avagamāt, jīva-karmānuguṇatayā jagat-sargasya ca brahmaṇo līlā-prayojanatvāt, jagat-kāraṇatvaṁ sambhavaty eva| tat tvam asy ādi sāmānādhikaraṇya-nirdeśaḥ, yasyātmā śarīram ity ādi śruter jīvasya brahma-śarīratvāt tac-charīratayā jīva-prakāraka-brahma-pratipādana-paraḥ| sūkṣma-cid-acid-vastu-śarīraṁ brahma kāraṇāvastham, sthūla-cid-acid-vastu-śarīraṁ brahmaiva kāryāvastham iti kārya-kāraṇayor ananyatvam| evam api śarīra-bhūtayoś cid-acid-vastunoḥ śarīriṇo brahmaṇaś ca duḥkhitva-pariṇāmitva-heya-pratyanīkatva-kalyāṇa-guṇākaratva-svabhāvāsvarūpa-viveka-viṣaya-śruti-siddhās tathaiva vyavasthitā iti brahmaṇo jagat-kāraṇatvaṁ sambhavaty eva| sūtrārthas tu— itara-vyapadeśād dhitākaraṇādi-doṣa-prasaktiḥ— brahmaṇa itaraḥ jīvaḥ, brahmaṇo jīvatayā vyapadeśāt, jīvasya ca duḥkhitvāt, hita-rūpa-jagad-akaraṇam ahita-rūpa-jagat-karaṇam ity ādi doṣa-prasaktir brahmaṇaḥ| ato brahmaṇo jagat-kāraṇatvaṁ na sambhavatīti||21||

ata uttaraṁ paṭhati—

160. adhikaṁ tu bheda-nirdeśāt||2|1|22||

tu-śabdaḥ pakṣa-vyāvṛtty-arthaḥ| pratyagātmanaḥ adhikam— arthāntara-bhūtaṁ brahma| kutaḥ| bheda-nirdeśāt— sa kāraṇaṁ karaṇādhipādhipaḥ, pradhāna-kṣetrajña-patir guṇeśaḥ, pṛthag ātmānaṁ preritāraṁ ca matvā, ity ādibhyaḥ pratyagātmano jīvād brahmaṇo hi bhedo nirdiśyate||22||

161. aśmādivac ca tad-anupapattiḥ||2|1|23||

aśma-kāṣṭha-loṣṭha-tṛṇāder acetanasyevānanta-duḥkhākara-jīvasya niratiśayānanda-satya-saṅkalpa-brahma-bhāvānupapattiś ca| na kevalaṁ bheda-śrutyārthāntaratvam avagamyate, vastv-anupapattyā cety arthaḥ| jīva-sāmānādhikaraṇya-nirdeśaḥ, yasyātmā śarīram ity ādi śruti-śata-siddha-jīva-prakāraka-brahma-pratipādana-para iti, avasthiter iti kāśakṛtsna ity atraiva pratipāditaḥ||23|| itītara-vyapadeśādhikaraṇam||7||

162. upasaṁhāra-darśanān neti cen na kṣīravad dhi||2|1|24||

brahmaṇo jagat-kāraṇatvaṁ sambhavati, na veti saṁśayaḥ| na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ; loke kārya-janana-samarthasyāpi vastunas tat-tat-kārya-janane aneka-kārakopasaṁhāra-darśanād vicitra-jagaj-janana-samarthasyāpi brahmaṇo'sahāyasya janayitṛtvānupapatteḥ| rāddhāntas tu— kṣīrasya dadhi-bhāve'nanyāpekṣatva-darśanān nāneka-kārakopasaṁhāra-niyamo dṛśyata iti brahmaṇo'nanyāpekṣasyaiva kāraṇatvaṁ sambhavaty eva| sūtram api vyākhyātam| kṣīravad dhīti prasiddhavan nirdeśaś codya-māndya-paraḥ||24||

163. devādivad api loke||2|1|25||

yathā devādayaḥ sve sve loke svāpekṣitāni sva-saṅkalpād eva sṛjanti; tathā brahmāpi— devādeḥ śāstrāvaseya-śaktitayā brahma-tulyatve'pi devādi-grahaṇaṁ brahmaṇo vicitra-śaktitvasya sugrahaṇāyeti mantavyam||25|| ity upasaṁhāra-darśanādhikaraṇam||8||

164. kṛtsna-prasaktir niravayavatva-śabda-kopo vā||2|1|26||

brahmaṇo jagat-kāraṇatvaṁ sambhavati, neti saṁśayaḥ| na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ; niravayavasya brahmaṇo jagad-upādānatve kṛtsnasya brahmaṇo jagad-ākāreṇopayoga-prasaṅgāt; tat-parijihīrṣayā sāvayavābhyupagame, sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam ity ādi kāraṇāvasthāyāṁ niravayavatva-vāci-śabdo bādhyeta| yady api sūkṣma-cid-acid-vastu-śarīraṁ brahma kāraṇam, sthūla-cid-acid-vastu-śarīraṁ brahma kāryam ity abhyupagamyate; tathāpi śarīry-aṁśasyāpi kāryatvābhyupagamāt kṛtsna-prasaktir niravayavatva-śabda-bādho vā| rāddhāntas tu— sakaletara-visajātīyaṁ śruty-aika-samadhigamyaṁ sarva-śakti-yuktaṁ brahma niravayavam api kāryaṁ ca bhavati, anyac ca bhavatīti parimita-śakti-vastu-codyaṁ na tatra prasajyate| yathā jāti-vādino jātir ekaivāmūrtā khaṇḍa-muṇḍādiṣv atyanta-vilakṣaṇeṣv ananteṣv api parisamāpyaiva vartate; na tatretara-vastu-codyam iti| ato brahmaṇo jagat-kāraṇatvaṁ sambhavaty eva| sūtrārthas tu— kṛtsna-prasaktir niravayavatva-śabda-kopo vā— brahma-kāraṇatve kṛtsnasya brahmaṇaḥ

kāryatvenopayoga-prasaṅgaḥ, niravayavatvāt| sāvayavatve niravayavatva-śabda-kopo vā— niravayavatva-vādi-śabda-bādha-prasaṅga ity arthaḥ||26||

165. śrutes tu śabda-mūlatvāt||2|1|27||

tu-śabdaḥ pakṣa-vyāvṛtty-arthaḥ| śruteḥ— śruti-prāmāṇyān naivaṁ prasajyate; śabda-mūlatvāt— śabdaika-mūlatvena sakaletara-vijātīyatvād ity arthaḥ||27||

166. ātmani caivaṁ vicitrāś ca hi||2|1|28||

ātmani caivaṁ— jīvātmany acetana-dharmāprasaktiś caivam— acetana-vijātīyatvād evety arthaḥ| vicitrāś ca hi— acetaneṣu ca visajātīyeṣv agni-jalādiṣu vicitrā hi śaktayo dṛśyante| evaṁ paramātmanaś cetanācetana-visajātīyasya vicitrāḥ śaktaya upapadyante||28||

167. sva-pakṣa-doṣāc ca||2|1|29||

pradhānādi-kāraṇa-pakṣe doṣāc ca brahmaiva jagat-kāraṇam| tatra hi laukika-vastu-sajātīyatvena pradhānāder ukta-doṣo'nye ca prasajyeran||29||

168. sarvopetā ca tad-darśanāt||2|1|30||

na kevalaṁ sakaletara-visajātīyatvena sarva-śakty-upetā parā devatety ucyate; tad-darśanāt— sarva-śakti-yoga-śruter ity arthaḥ| darśayatīti darśanaṁ śrutiḥ, parāsya śaktir vividhaiva śrūyate, ity ādikā||30||

169. vikaraṇatvān neti cet tad uktam||2|1|31||

uktasyārthasya draḍhimne codya-pūrvakaṁ pūrvoktaṁ smārayati— vikaraṇatvāt, karaṇa-virahitatvād brahma na kāraṇam iti cet, na tasya kāryaṁ karaṇaṁ ca vidyate, iti hi śrūyate| tad uktam— atra yad vaktavyam, tat pūrvam evoktam, śabda-mūlatvāt, vicitrāś ca hīti| ayam eva parihāraḥ— śabdaika-mūlatvena sakaletara-visajātīyatvād brahmaṇaḥ, visajātīyānāṁ ca śakti-vaicitryasya loka-dṛṣṭatvāt sarvam upapannam ity arthaḥ||31|| iti kṛtsna-prasakty-adhikaraṇam||9||

170. na prayojanavatvāt||2|1|32||

brahmaṇo jagat-kāraṇatvaṁ sambhavati, neti saṁśayaḥ| na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ; buddhi-pūrvārambhāṇāṁ saprayojanatvāt, īśvarasya ca svata evāvāpta-samasta-kāmasya jagat-sṛṣṭy-ārambhe prayojana-bhāvād garbhavāsādi-duḥkha-rūpatvāt sṛṣṭeḥ, parānugraheṇāpi na saprayojanatvam iti| rāddhāntas tu— paripūrṇasyāpīśvarasya kevala-līlā-prayojanāya jagat-sṛṣṭy-ādy-ārambhaḥ sambhavati| yathā loke sapta-dvīpavatīṁ medinīm adhitiṣṭhato mahārājasya paripūrṇasyāpi kevala-līlaika-phalāḥ kandukādy-ārambhā dṛśyante, tadvad īśvarasyāpi prayojanāya jagat-sṛṣṭy-ārambhaḥ sambhavati| sūtrārthas tu— na prayojanavattvāt— prayojanavattvāt sṛṣṭer īśvarasya svataḥ paripūrṇasya prayojanābhāvān na sraṣṭṛtvam||32||

171. lokavat tu līlā-kaivalyam||2|1|33||

līlā-kaivalyaṁ— līlāyāḥ prayojanatve kaivalyaṁ sambhavati; kevalāyā līlāyāḥ sṛṣṭy-ārambha-prayojanatvaṁ sambhavatīty arthaḥ| lokavat— yathā loke rājñaḥ kandukādy-ārambhe||33||

deva-manuṣyādi-viṣama-sṛṣṭyā pakṣa-pāta-prasaṅgād durviṣaha-duḥkha-garbhatvena nairghṛṇya-prasaṅgāc ca, parama-kāruṇikasya parama-puruṣasya paripūrṇasya līlārtham api jagat-sargo na sambhavatīty āśaṅkyāha—

172. vaiṣamya-nairghṛṇye na sāpekṣatvāt tathā hi darśayati||2|1|34||

īśvarasya vicitra-jagat-sṛṣṭau devādi-vaiṣamya-prayukta-pakṣa-pātaḥ, duḥkha-prada-jagat-sarge nairghṛṇyaṁ ca na sambhavataḥ; vaiṣamyādāv īśvarasya kṣetrajña-karma-sāpekṣatvāt| kṣetrajñānāṁ pūrva-pūrva-karma paryālocya, tat-tat-karmānuguṇaṁ viṣamaṁ jagat sṛjatīti tat-karmaiva vaiṣamyādi-hetur ity arthaḥ| tathā devādi-deha-yogaṁ kṣetrajñānāṁ tat-karma-sāpekṣaṁ darśayati hi śrutiḥ, sādhu-kārī sādhur bhavati pāpa-kārī pāpo bhavatīti||34||

173. na karmāvibhāgād iti cen nānāditvād upapadyate cāpy upalabhyate ca||2|1|35||

sṛṣṭeḥ prāk karma na vidyate kṣetrajñābhāvāt; tad-abhāvaś ca, sad eva somyedam ity avadhāraṇāvagatād avibhāgād iti cet tan na, anāditvāt kṣetrajñānāṁ tat-tat-karma-pravāhāṇāṁ ca| upapadyate ca kṣetrajña-svarūpānāditve'pi nāma-rūpa-vibhāgābhāvād avibhāga-śrutiḥ| anyathā akṛtābhyāgama-kṛta-vipraṇāśa-prasaṅgāt| upalabhyate ca śruti-smṛtyoḥ kṣetrajñānām anāditvam— tad dhedaṁ tarhy avyākṛtam āsīt tan nāma-rūpābhyāṁ vyākriyata, iti nāma-rūpa-vyākaraṇa-mātra-śravaṇāt kṣetrajñānāṁ svarūpānāditvaṁ siddham; jñājñau dvāv ajāv īśanīśau| nityo nityānām, prakṛtiṁ puruṣaṁ caiva viddhy anādī ubhāv api, iti| avibhāga-śrutir api nāma-rūpa-vibhāgābhāvād evopapadyata ity abhiprāyaḥ||

[atra pāṭhāntaram]

sṛṣṭeḥ prāk karma na vidyate, kṣetrajñābhāvāt| tad-abhāvaś ca— sad eva somyedam ity avadhāraṇāvagatād avibhāgād iti cet tan na, anāditvāt kṣetrajñānāṁ tat-tat-karma-pravāhāṇāṁ ca| tad dhedaṁ tarhy avyākṛtam āsīt tan nāma-rūpābhyāṁ vyākriyateti nāma-rūpa-vyākaraṇa-mātra-śravaṇāt kṣetrajñānāṁ svarūpānāditvaṁ siddham| upapadyate kṣetrajña-svarūpānāditve'pi nāma-rūpa-vibhāgābhāvād avibhāga-śrutiḥ; anyathā akṛtābhyāgama-kṛta-vipraṇāśa-prasaṅgāt| upalabhyate ca śruti-smṛtyoḥ kṣetrajñānām anāditvam, jñājñau dvāv ajāv īśanīśau, nityo nityānām, prakṛtiṁ puruṣaṁ caiva viddhy anādī ubhāv api, na jāyate, ity ādibhiḥ||35||

174. sarva-dharmopapatteś ca||2|1|36||

pradhāna-paramāṇv-ādiṣv anupapannānāṁ sva-pakṣa-doṣād ity ādiṣūktānāṁ sarveṣāṁ dharmāṇāṁ kāraṇatvopapādakānāṁ brahmaṇy upapatteś ca brahmaiva kāraṇam| pradhāna-paramāṇv-ādīnāṁ parimita-śaktikatvāl loka-dṛṣṭa-vastu-sajātīyatvāc ca anupapattayaḥ sahastraśaḥ santi| brahmaṇaḥ śāstraika-samadhigamyatayā sakaletara-visajātīyatvenācintya-śaktitvāt sarva-śaktitva-śruteś ca sarvam upapannam ity arthaḥ||36|| iti prayojanavattvādhikaraṇam||10||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe dvitīyasyādhyāyasya prathamaḥ pādaḥ||

||atha dvitīyādhyāye dvitīyaḥ pādaḥ||

175. racanānupapatteś ca nānumānaṁ pravṛtteś ca||2|2|1||

sāṅkhya-tantra-siddhaḥ pradhāna-kāraṇa-vādaḥ kiṁ samīcīna-yukti-mūla, uta neti saṁśayaḥ| samīcīna-yukti-mūla iti pūrvaḥ pakṣaḥ| ghaṭādivad vicitra-sanniveśaṁ jagat kāryaṁ tadvad eva sva-sarūpa-kāraṇa-viśeṣārabdham| sukha-duḥkha-mohādy-ātmakatayā sattvādy-ātmakaṁ jagat sattva-rajas-tamo-mūlakam| tatra mahad-ādi-pṛthivy-antānāṁ ghaṭādivat pariṇāmitvena kāraṇāpekṣitvāviśeṣāt te jagad-utpattau kāraṇa-kāṣṭhā na bhavanti; teṣāṁ parimitatvena aparimita-jagad-utpādanāśakteḥ| anyūnānatiriktāni sāmyāvasthāny aparimitāni sattva-rajas-tamāṁsy avyakta-pradhānādi-śabdābhidheyāni jagat-kāraṇam| rāddhāntas tu— ratha-prāsādādi-hetu-bhūta-dārvādivad acetanaṁ pradhānaṁ sva-svabhāvādy-abhijña-cetanānadhiṣṭhitaṁ vicitra-jagad-racanā-samartham iti na kevalaṁ pradhānaṁ kāraṇam| sūtrārthas tu— racanānupapatteś ca nānumānam— anumīyata ity anumānaṁ pradhānam; tasyācetanasya prājñānadhiṣṭhitasya vicitra-sanniveśa-jagad-racanānupapattes tan na kāraṇam| ca-kārāt sattvādīnāṁ dravya-guṇatvena śauklyāder ivopādāna-kāraṇatvāsambhavaṁ samuccinoti| sattvādayo hi kārya-gata-lāghava-prakāśādi-hetu-bhūtāḥ kāraṇa-bhūta-pṛthivy-ādi-gatās tat-svabhāva-viśeṣāḥ| pravṛtteś ca— anupapatter iti vartate; prājñānadhiṣṭhitasya pradhānasya vicitra-jagad-racanānuguṇādy-aparispanda-rūpa-pravṛtty-anupapatteś ca na pradhānaṁ kāraṇam||1||

176. payo'mbuvac cet tatrāpi||2|2|2||

payasaḥ ambunaś ca yathā prājñānadhiṣṭhitasyaiva dadhi-bhāvena nārikela-cūtādi-vicitra-rasa-rūpeṇa ca pariṇāmo dṛśyate; tadvat pradhānasyāpi kevalasyaiva jagad-ākāreṇa pariṇāma upapadyata iti cet pariharati tatrāpīti| tad api pakṣīkṛtam ity arthaḥ| yatra rathādiṣv acetanasya prājñādhiṣṭhitatvaṁ dṛṣṭam, tad-vyatiriktaṁ hi sarvaṁ pakṣīkṛtam eva| yo'psu tiṣṭhann ity ādi śrutes tad api prājñādhiṣṭhitam||2||

177. vyatirekānavasthiteś cānapekṣatvāt||2|2|3||

sarga-vyatirekeṇa pratisargāvasthayānavasthiti-prasaṅgāc ca kevalaṁ pradhānaṁ na kāraṇam; anyānapekṣatvāt pradhānasya sarvadaiva sṛṣṭiḥ prasajyate||3||

178. anyatrābhāvāc ca na tṛṇādivat||2|2|4||

dhenv-ādinopayuktaṁ hi tṛṇodakādi svayam eva kṣīrākāreṇa pariṇamate; tadvat pradhānam apīti ca vaktuṁ na śakyate; dhenv-ādinopayuktasyāpi tṛṇādeḥ kṣīrākāreṇa pariṇāmaḥ prājñādhiṣṭhitatvād eva bhavatīty abhyupetavyam| kutaḥ| anyatrābhāvāt— anaḍuhādy-upayuktasya prahīṇasya vā tṛṇādeḥ kṣīrākāreṇa pariṇāmābhāvāt||4||

179. puruṣāśmavad iti cet tathāpi||2|2|5||

prājñānadhiṣṭhitam api pradhānaṁ caitanya-mātra-vapur niṣkriyaḥ puruṣaḥ sva-sannidhi-mātreṇa sargādau pravartayati| yathā dṛk-śakti-yukto gamana-śakti-vikalaḥ paṅguḥ puruṣaḥ, andhaṁ dṛk-śakti-vikalaṁ pravṛtti-śakti-yuktaṁ puruṣaṁ sva-sannidhānāt pravartayati; yathā cāyaskāntāśmā sva-sannidhānādayaḥ pravartayati tadvad iti cet; pariharati— tathāpīti| tadvad api pradhānasya pravṛttir nopapadyate; tatra hiṁ paṅgoḥ puruṣasya gamana-śakti-vikalasyāpi mārgopadeśādi-vyāpāraḥ kādācitko dṛśyate; andhasya cākṣuṣa-vyāpāra-virahe'pi paṅgūpadeśa-grahaṇādiś cetana-dharmo'sti| ayaskānta-maṇer apy ayaḥ-pravṛttau kādācitkam ayaḥ-sannidhānaṁ vidyate| iha tu sannidhi-mātrātirekī tādṛśaḥ kaścid viśeṣa ubhayatrāpi na vidyate| puruṣa-sannidhānasya nityatvena nitya-sarga-prasaktiḥ| tathā sati pratisargābhāvo'pavargābhāva-prasaṅgaś ca||5||

itaś ca—

180. aṅgitvānupapatteś ca||2|2|6||

guṇānām utkarṣāpakarṣa-rūpāṅgāṅgi-bhāvena jagat-pravṛttiḥ pratisargāvasthāyāṁ sāmyāvasthānām ekasyotkarṣa-rūpāṅgitvānupapatteś ca na sambhavati| tatrāpy utkarṣo'sti cet, sarvadā sarga-prasaṅgaḥ||6||

181. anyathānumitau ca jña-śakti-viyogāt||2|2|7||

ukta-prakārād vyatirikta-prakāreṇa pradhānānumitau ca pradhānasya jñātṛtva-śakti-viyogād racanānupapatty-ādayo doṣās tad-avasthāḥ||7||

182. abhyupagame'py arthābhāvāt||2|2|8||

pradhānābhyupagame'pi pradhānena prayojanābhāvān na tad-anumeyam| puruṣasya bhogāpavargārthatayā hi pradhāna-pravṛtteḥ saprayojanatvam| caitanya-mātra-vapuṣo niṣkriyasya nitya-nirvikārasya puruṣasya itaretarādhyāsa-kṛta-prakṛti-darśana-rūpa-bhogaḥ, tad-viveka-rūpāpavargaś ca na sambhavati| nirvikārasyaiva prakṛti-sannidhānena bhogaḥ sambhavati cet; ubhayor nityatvena ca sannidhānasya nityatvād apavargāsiddhiḥ; tathāvidha-sannidher evāpavarga-hetutve bhogāsiddhiś ca||8||

183. vipratiṣedhāc cāsamañjasam||2|2|9||

vipratiṣiddhaṁ cedaṁ sāṅkhya-darśanam; prakṛteḥ parārthatayā puruṣo draṣṭā bhoktā adhiṣṭhātā cety āhuḥ; prakṛteś ca puruṣasya bhogāpavargārthatayā saprayojanatvaṁ ca, prakṛtyaiva sādhana-bhūtayā puruṣo bhogam apavargaṁ cāśnuta iti cokteḥ| sa ca puruṣaś caitanya-mātra-vapur nityo nirvikāro na draṣṭā na bhoktā na karteti ca; ata eva puruṣo na badhyate, na ca mokṣa-sādhanam anutiṣṭhati, na ca mucyata iti ca vadanti| prakṛtir acetana-bhūtaiva puruṣa-sannidhānāt puruṣa-dharmaṁ caitanyaṁ svasmin sva-dharmaṁ kartṛtvaṁ puruṣe cānusandhāya badhyate; mokṣa-sādhanam anutiṣṭhati, mucyate iti cāhuḥ| adhyāsa-rūpam anusandhānaṁ hi cetana-dharmaḥ; tathā prakṛtir anupakāriṇaḥ puruṣasya bhogāpavarga-svarūpaṁ prayojanaṁ sādhayatīty upakāriṇīti cāhuḥ| adhyāsa-rūpa-bandhādayaḥ puruṣasya na santīti cet, kas tasyopakāraḥ| evam ādy anyonya-viruddha-bhāṣaṇād asamañjasam||1|| iti racanānupapatty-adhikaraṇam||1||

184. mahad dīrghavad vā hrasva-parimaṇḍalābhyām||2|2|10||

kiṁ kāṇādābhyupagataḥ paramāṇu-kāraṇa-vādaḥ samīcīna-yukti-mūlaḥ, uta neti saṁśayaḥ| samīcīna-yukti-mūla iti pūrva-pakṣaḥ, avayava-saṁyogād avayava-vyutpatter darśanāt, avayavālpatva-prācuryābhyāṁ sarṣapa-mahīdhara-vaiṣamya-darśanāc ca avayavālpatva-kāṣṭhāvaśyābhyupagamanīyeti paramāṇu-siddhiḥ| te catur-vidhāḥ paramāṇavo vipāka-daśāpanna-kṣetrajñādṛṣṭa-sacivāḥ parameśvarādhiṣṭhitāḥ dvy-aṇukādi-krameṇa jagad-ārambhakā iti|

rāddhāntas tu— avayavāḥ svakīyaiḥ ṣaḍbhiḥ pārśvair asaṁyujyamānāḥ svasmān mahāntam avayavinam utpādayantīti paramāṇuṣv api tathaivotpādakatvam abhyupetavyam| tathā sati paramāṇavo'pi sāṁśāḥ svakīyair avayavaiḥ, te ca svakīyair iti na kvacit kāraṇasya vyavasthitiḥ| sūtrārthas tu— mahad dīrghavad vā hrasva-parimaṇḍalābhyām; asamañjasam iti vartate; vā-śabdaś cārthe| hrasva-parimaṇḍalābhyāṁ— dvy-aṇuka-paramāṇubhyāṁ mahad dīrghavat— try-aṇuka-dvy-aṇukotpattivad anyac ca tad-abhyupagataṁ sarvam asamañjasam||10||

dvy-aṇukādi-krameṇārambhakatvaṁ kāraṇānavasthiter asamañjasam| kim atrānyad asamañjasam ity atrāha—

185. ubhayathāpi na karmātas tad-abhāvaḥ||2|2|11||

paramāṇūnām ādyaṁ karma adṛṣṭa-kāritam ity abhyupagamyate; tad adṛṣṭaṁ kim aṇu-gatam| uta kṣetrajña-gatam| ubhayathāpy adṛṣṭasya akādācitkatvena sadotpādakatva-prasaṅgāt kādācitkaṁ karma na sambhavati| ataḥ karmaṇā paramāṇusaṁyogābhāvaḥ| vipākāpekṣatve'pi nānā-vidhānantādṛṣṭānām eka-daivaika-rūpa-vipākaś ca na sambhavati| ānumānikeśvarāsiddher īśvarecchayāpi niyamo na sambhavati||11||

186. samavāyābhyupagamāc ca sāmyād anavasthiteḥ||2|2|12||

samavāyābhyupagamāc cāsamañjasam; samavāyo hi jāti-guṇādīnāṁ dravya-viśeṣāpṛthak-siddhi-hetutayābhyupagamyate; samavāyasyāpi tathābhāve hetv-apekṣāsāmyād anavasthiteḥ| samavāyasya tathābhāvaḥ svābhāvika iti cet; jāti-guṇādīnām evaiṣa svabhāva iti yuktam||

itaś ca—

187. nityameva ca bhāvāt||2|2|13||

samavāya-sambandhasya nityatvābhyupagamāt, sambandhi-nityatvam antareṇa tad-anupapatteḥ, avayavāvayavinor ubhayor api nityam eva bhāvāt kārya-kāraṇa-bhāva eva na siddhyati||13||

188. rūpādimatvāc ca viparyayo darśanāt||2|2|14||

paramāṇūnāṁ nityatva-niravayavatvādi-viparyayaś ca syāt, rūpādimattvāt teṣām, ghaṭādiṣu rūpādimatsu tathā darśanāt; darśanād eva hi tvad-abhimataṁ parikalpyate||14||

189. ubhayathā ca doṣāt||2|2|15||

anityatvādi-bhayāt paramāṇūnāṁ rūpādi-śūnyatve kārya-guṇasya kāraṇa-guṇa-pūrvakatvāsiddhiḥ, tat-siddhaye rūpādimattve cānityatvādi-doṣa-prasaktir iti, ubhayathā ca doṣād asamañjasam eva||15||

190. aparigrahāc cātyantam anapekṣā||2|2|16||

kāpila-pakṣe hi śruti-nyāya-viruddhe'pi satkāryavādādi kiñcid vaidikaiḥ parigṛhyate; kāṇāde tu kasyacid apy aṁśasya vaidikaiḥ parigrahābhāvād anupapannatvāc ca niḥśreyasārthibhir atyantam anapekṣā kāryā||16|| iti mahad-dīrghādhikaraṇam||2||

191. samudāya ubhaya-hetuke'pi tad-aprāptiḥ||2|2|17||

saugatāś caturvidhāḥ— pratyakṣa-siddha-sthūla-dravya-vādinaḥ kecid vaibhāṣikāḥ; anye vijñānānumeya-sthūla-dravya-vādinaḥ| te ca sautrāntikāḥ| apare nirālambana-vijñāna-mātra-sad-bhāvaṁ vadanti yogācārāḥ| trayo'py ete svābhyupagata-vastunaḥ kṣaṇikatvaṁ vadanti| anye tu sarva-śūnya-vādino mādhyamikāḥ| tatrādyayor bāhya-sad-bhāvam abhyupagacchator jagad-utpatti-prakāro loka-vyavahāraś ca sūpapādaḥ, uta durupapāda iti saṁśayaḥ| sūpapāda iti pūrvaḥ pakṣaḥ| tathā hi— parthivāpya-taijasa-vāyavīyā gandhādi-yuktāḥ paramāṇavo hi pṛthivy-ādi-rūpeṇa saṁhatā bhavanti; bhūtebhyaś ca śarīrendriya-viṣaya-lakṣaṇa-saṅghātāḥ| tatra āntaro vijñāna-santāno grāhakābhimānārūḍha ātmatvenāvatiṣṭhate| eṣu kṣaṇikeṣv api sthiratvādi-gocara-buddhy-ākhyā-vidyayā sarvam upapadyata iti jagad-utpattir loka-vyavahāraś ca yujyate| rāddhāntas tu— kṣaṇa-dhvaṁsinaḥ paramāṇavaḥ kadā saṁhatau vyāpriyante| kadā saṁhanyante| saṁhatau vyāpṛtās tasminn eva kṣaṇe vinaṣṭāś cet, ke punaḥ saṁhanyante| kaś ca vijñānātmā kadā kaṁ viṣayaṁ spṛśati| kaś ca kadā kaṁ jānāti| kaś ca kadā kam artham upādatte| spraṣṭā naṣṭaḥ, spṛṣṭaṁ ca naṣṭam, veditā naṣṭaḥ, vedyaṁ ca naṣṭam| katham anyena spṛṣṭam anyo vijānāti| kathaṁ vānyena viditam anya upādatte| santānaikatve siddhe'pi santānibhyaḥ santānasya paramārthato vastv-antaratvānabhyupagamāt, santānaikyam apāramārthikam akiñcitkaram| sthiratvādy-avidyayāpi saṅghātotpattir na sambhavati; na hi śuktikādiṣu rajatāvidyayā rajatādy-utpatti-sambhavaḥ| viduṣaś ca pūrvasya naṣṭatvena uttareṇāviduṣāpūrva-vinaṣṭena viduṣānusaṁhitārthopādānaṁ na sambhavati; saṁskārāśrayatvena caiko'rthaḥ sthiro nābhyupagamyate| ato jagad-utpattir loka-vyavahāraś ca durupapāda eva| sūtrārthas tu— samudāya ubhaya-hetuke'pi tad-aprāptiḥ— ubhaya-hetuke'pi samudāye samudāyatvāprāptiḥ; paramāṇu-hetukaḥ pṛthivy-ādi-samudāyaḥ; pṛthivy-ādi-hetukaḥ śarīrendriya-samudāyaḥ— ity ubhaya-hetuko'pi samudāyaḥ kṣaṇikatvābhyupagamād uktena nyāyena na siddhyatīty arthaḥ||17||

192. itaretara-pratyayatvād upapannam iti cen na saṅghāta-bhāvānimittatvāt||2|2|18||

yady api kṣaṇikāḥ sarve bhāvāḥ, tathāpy avidyādīnām itaretara-hetukatvād upapannaṁ loka-vyavahārādikam| asthireṣu sthiratva-buddhi-rūpayā avidyayā tatra tatra rāga-dveṣādayo jāyante; ity evam ādi paramparayā punar apy avidyeti cakravat parivartata iti cen naitad upapadyate, saṅghāta-bhāvānimittatvād avidyāyāḥ— yady apy avidyākhyā viparīta-buddhiḥ kṣaṇikaṁ sthiratvena viṣayīkaroti, tathāpi tan na vastutaḥ sthiraṁ bhavatīti vastutaḥ sthira-kāryaṁ na karoti; ataḥ saṅghāta-bhāvo na sidhyatīty arthaḥ| asthire sthiratva-buddhi-yuktasya

vijñānātmanas tadaiva naṣṭatvāt kasya rāga-dveṣādayo jāyanta iti, rāga-dveṣādi-paramparā ca na sidhyatīty abhiprāyaḥ||18||

itaś ca—

193. uttarotpāde ca pūrva-nirodhāt||2|2|19||

uttara-ghaṭa-kṣaṇotpatti-velāyāṁ pūrvasya vinaṣṭatvād abhāvasyaiva hetutvenāviśeṣāt sarveṣāṁ sarvadotpattiḥ prasajyeta| pūrva-kṣaṇa-vartino hetutvopagame'pi deśāder viśeṣakasya sthirasyaikasyānabhyupagamād aviśeṣeṇottara-kṣaṇa-vartinaḥ sarvasya hetuḥ syāt||19||

194. asati pratijñoparodho yoga-padyam anyathā||2|2|20||

asata utpattau pratijñā-virodhaś ca bhavatām; adhipati-sahakāryādīnāṁ vijñānotpatti-hetutva-pratijñānāt| athaitat-parijihīrṣayā pūrvo ghaṭa-kṣaṇas tiṣṭhatīty ucyeta, tadā yugapad ghaṭa-kṣaṇa-dvayopalabdhi-prasaṅgaḥ; na copalabhyate| uparodho virodhaḥ||20||

sato niranvaya-vināśo'pi na sambhavatīty āha—

195. pratisaṅkhyāpratisaṅkhyā nirodhāprāptir avicchedāt||2|2|21||

pratisaṅkhyāpratisaṅkhyānirodhāprāptiḥ— sthūla-sūkṣma-vināśayor aprāptir ity arthaḥ| sthūla-vināśo mudgarābhighātādy-anantara-bhāvy-upalabdhi-yogyaḥ; sūkṣmas tu, pratikṣaṇa-bhāvy-upalabdhy-anarhaḥ| tau niranvayau na bhavataḥ, utpatti-vināśa-dharma-bhāgino dravyasyāvicchedāt| tad-ananyatvam iti satkāryavādasyopapāditatvād ity abhiprāyaḥ| ghaṭādau kapālādi-rūpāvasthayā niranvaya-vināśādarśanāt pradīpanirvāṇe'pi sūkṣmāvasthāprāptir ity avirodhaḥ||21||

196. ubhayathā ca doṣāt||2|2|22||

utpannasya tucchatāpattau, tucchād utpattau ca, ity ubhaya-prakāre ca doṣāpatteḥ, te na sambhavataḥ| utpannasya tucchatāpattau hi paścāt tucchād utpadyamānaṁ jagat-tucchātmakam eva syāt; mṛt-suvarṇāder utpadyamāna-mṛt-suvarṇādy-ātmaka-ghaṭa-mukuṭādivat| atas tucchād utpattis tucchatāpattiś ca na sambhavataḥ||22||

197. ākāśe cāviśeṣāt||2|2|23||

ākāśe tuccha-svarūpatā na sambhavati, abādhita-pratīti-siddha-pṛthivy-ādivad ākāśe'py abādhita-pratīter aviśeṣāt| pratīyate hy ākāśaḥ, atra śyenaḥ pataty atra gṛdhra iti śyenādeḥ patana-deśatvena||23||

198. anusmṛteś ca||2|2|24||

pratyabhijñānāṁ ca na ghaṭādeḥ kṣaṇikatvam| tad evedam iti hi pratyabhijñāyate| (pratyabhijñānaṁ hi nāma, atīta-vartamāna-kāla-varty-eka-vastu-viṣayam ekaṁ pratyakṣa-jñānam| tasya kāla-dvaya-sambandha-viśiṣṭam eva vastu viṣayaḥ| na ca tad ity aṁśaḥ smaraṇam, idam ity aṁśaś ca grahaṇam, atīta-kāla-sambandhinīndriya-samprayogābhāvād iti vācyam, tad idam iti sāmānādhikaraṇyena grahaṇasyaikatva-sphuraṇāt| pūrva-kālānubhava-janita-

saṁskāra-sahakṛtendriya-samprayoga-yuktasya puruṣasya yathā grahaṇam upapadyata eva| anvaya-vyatirekādīnaṁ hi sarvatra sāmagrīparikalpanam)| na ca jvālādivat-sādṛśya-nibandhanā pratyabhijñeti tvayā vaktuṁ śakyam, kāla-dvaya-vartinor dvayoḥ sādṛśyasyānusandhātur jñātur ekasyānabhyupagamāt||24||

pṛthivy-ādi-vijñānānumeyārtha-vādinaṁ pratyāha| sa hi jñāne nīla-pītādi-vicitrākāraṁ dṛṣṭvā jñānāt pūrva-kṣaṇa-vartinaṁ jñāne svākāraṁ samarpya vinaṣṭam artham anuminoti| tatrottaram—

199. nāsato'dṛṣṭatvāt||2|2|25||

asato dharmiṇo dharmasyānyatra saṅkramaṇaṁ na sambhavati| kutaḥ| adṛṣṭatvāt| na hi dharmiṇi vinaṣṭe tad-dharmasyānyatra saṅkramaṇaṁ kvacid dṛṣṭam||25||

200. udāsīnānām api caivaṁ siddhiḥ||2|2|26||

vaibhāṣika-sautrāntikayor dvayor api sādhāraṇam idaṁ dūṣaṇam| evaṁ sarva-bhāvānāṁ kṣaṇikatvābhyupagame sati, udāsīnānāṁ— niṣprayatnānām apy aihikāmuṣmika-sarvārtha-siddhiḥ syāt, prayatnādy anutiṣṭhatas tadānīm eva vinaṣṭatvāt, tat-tat-saṁskārāder api kasyacit sthirasyānuvartamānasyānabhyupagamāc ca, paścād āgatā siddhir ahaitukīti niṣprayatnānām apy aihikāmuṣmika-sarvārtha-siddhiḥ syāt||26|| iti samudāyādhikaraṇam||3||

201. nābhāva upalabdheḥ||2|2|27||

yogācārābhimato jñāna-mātra-sad-bhāva-vādaḥ kiṁ samīcīna-yukti-mūlaḥ, uta neti saṁśayaḥ| samīcīna-yukti-mūla iti pūrvaḥ pakṣaḥ| bāhyārtha-sad-bhāva-vādināpi tat-tad-arthākāra-jñānasya prakāśamānatvam avaśyāśrayaṇīyam| sarvasya vastunaḥ prakāśamānasya svāsādhāraṇenākāreṇa prakāśa iṣyate| tatra ghaṭa-paṭādi-jñānasya ghaṭa-paṭādy-ākāra evākāraḥ| anyathā ghaṭādy-asādhāraṇyaṁ ca tat-taj-jñānasya na sambhavati| ekaś cāyam ākāra upalabhyate| sa tu jñānasyaiveti tad-vyatiriktārtha-sad-bhāva-vādo'nupapannaḥ| tāvataiva ghaṭo'yaṁ jñāta iti vyavahāraś copapadyate| tasya bahirvad avabhāso nirmūlatvād vibhrama-kṛtaḥ| rāddhāntas tu— ghaṭam ahaṁ jānāmīti sakarmakasya sakartṛkasya jñā-dhātv-arthasya cchedanādivat sarva-loka-sākṣikam upalabhyamānasya kartṛ-karma-vyatirekeṇa kevalasyaiva sad-bhāvam anunmattaḥ ko bravīti| svāsādhāraṇākāraś ca chedanādivat tat-tad-artha-vyavahāra-yogyatāpādanākāreṇopalabhyate| evaṁ chedanāder apy ākāro dvidhā-bhāvanādi-hetutayaiva kartṛ-gatasyopalabhyate| na hy amūrtānāṁ kriyādīnāṁ kartṛ-karma-nirūpaṇīya-svākārāṇāṁ karmākāratvam āśrīyate| sūtrārthas tu— nābhāva upalabdheḥ, jñāna-vyatiriktārthābhāvo na śakyate vaktum, upalabdheḥ— ghaṭam ahaṁ jānāmīti jānāteḥ karmatayā kartṛtayā copalabdheḥ||27||

202. vaidharmyāc ca na svapnādivat||2|2|28||

svapna-jñānādivac ca jāgarita-jñānānāṁ na mithyārthatvam, tad-vaidharmyāt nidrādi-kāraṇa-doṣa-bādhaka-pratyaya-rahitatvād ity arthaḥ| ca-kārāt tāny api yathārthānīty abhiprāyaḥ||28||

203. na bhāvo'nupalabdheḥ||2|2|29||

na kevalasyārtha-śūnyasya jñānasya bhāvaḥ sambhavati, kvacid apy anupalabdheḥ| abādhita-pratīti-siddhasyāsad-bhāve sati jñāna-mātrasyāpy asad-bhāvo na śakyate vārayitum ity abhiprāyaḥ||29|| ity upalabdhy-adhikaraṇam||4||

204. sarvathānupapatteś ca||2|2|30||

mādhyamikokta-sarva-śūnyavādaḥ sambhavati, neti saṁśayaḥ| sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ| vijñānaṁ ghaṭādayaś ca sarve bhāvā na santi| kutaḥ| utpatty-anirūpaṇād ghaṭādi-bhāvānām| bhāvāt tāvad utpattir na sambhavati; na hi ghaṭādir utpadyamānaḥ asammṛditena mṛt-piṇḍādinotpadyate| nāpy abhāvāt, paścād abhāvād utpadyamāno ghaṭādir abhāvātmaka eva syād iti sarva-śūnyatvam eva yuktimat| rāddhāntas tu— loke bhāvābhāva-śabdayos tad-buddhayoś ca pramāṇenopalabhyamānasyaiva vastunaḥ avasthā-viśeṣa eva bhāva-rūpo viṣayaḥ| vartamānatayopalabhyamānāvasthā-viśeṣo bhāva-buddhi-viṣayaḥ| tad-virodhy-avasthā-viśeṣaḥ abhāva-buddhi-viṣayaḥ| ato na kutaścit tvad-abhipretaṁ tucchatvaṁ siddhyati| sūtrārthas tu— sarvathānupapatteś ca, sarva-śūnyavādī sarvaṁ sad iti pratijñāya svābhipretaṁ sādhayati, utāsad iti pratijñāya| atha prakārāntareṇa pratijñāya| sarvathāpi sarva-śūnyatvānupapatteḥ svābhimatāsiddhiḥ, sad-asad-bhāvayor vidyamāna-vastu-dharmatopapādanāt||30|| iti sarvathānupapatty-adhikaraṇam||5||

205. naikasminn asambhavāt||2|2|31||

jaina-mataṁ yuktimad uta neti saṁśayaḥ, yuktimad iti pūrvaḥ pakṣaḥ; jīvājīva-śabdābhilapanīya-bhoktṛ-bhogyātmakaṁ jagat sattvāsattva-nityatvānityatva-bhinnatvābhinnatvair anaikāntikam; ṣaḍ-dravya-tatparyāyātmanāvasthitatvāt kṛtsnasya jagato dravyātmanā sattvaikatva-nityatvāny upapannāni; paryāyātmanā ca viparītāni| paryāyāś ca— ghaṭatva-paṭatvādy-avasthā-viśeṣāḥ| dravya-svarūpasyaikatvāt sthiratvāt sad-buddhi-boddhayatvāt tena rūpeṇaikatvādi yuktam; paryāya-śabdābhidheyāvasthā-viśeṣāṇām anekatvād asthiratvād asad-buddhi-bodhyatvāt tena rūpeṇāsattvānityatva-nānātvāni yuktāni| pratīti-vyavasthāpyatvāt sarvasya vastuna ubhayākāra-pratīter ubhayam upapannam| rāddhāntas tu— ekasyāstitva-nāstitvādibhir anaikāntikatvam ayuktam, ekasmin vastuny astitva-nāstitvāder viruddhasya cchāyātapavad yugapad asambhavāt| tathā hi— dravyasya tad-viśeṣaṇa-bhūta-paryāyasya itthaṁ-śabdābhidheyāvasthā-viśeṣasya ca idam ittham iti pratīteḥ prakāra-prakāritayā pṛthak-padārthatvān naikasmin viruddha-prakāra-bhūta-sattvāsattva-rūpa-dharma-samāveśo yugapat sambhavati| utpatti-vināśākhya-pariṇāma-viśeṣāspadatvaṁ ca dravyasyānityatvaṁ tad-viparītaṁ ca nityatvaṁ tasmin kathaṁ samavaiti| virodhi-dharmāśrayatvaṁ ca bhinnatvaṁ tad-viparītaṁ cābhinnatvaṁ kathaṁ vā tasmin samavaiti| yathā— aśvatva-mahiṣasvayor yugapad ekasminn asambhavaḥ| (ekasya pṛthivī-dravyasya ghaṭatvaṁ śarāvatvaṁ ca pradeśa-bhedena; na tv ekena pradeśenobhayāśrayatvam; yathaikasya devadattasyotpatti-vināśa-yogitvaṁ kāla-bhedena| na hy etāvatā vastuno dvayātmakatvam, api tu pariṇāma-śakti-yoga-mātram) ato na yuktimaj jaina-matam| sūtrārthas tu— naikasminn asambhavāt, na jaina-mataṁ yuktam| kutaḥ| ekasmin vastuny ukta-rītyā yugapad viruddha-dharma-samāveśāsambhavāt| ataḥ sūtra-viruddhaṁ vedānta-vādibhir api bhedābheda-samāśrayaṇam||31||

206. evaṁ cātmākārtsnyam||2|2|32||

evam ātmākārtsnyaṁ cānupapannam; śarīra-parimāṇatve hy ātmano bṛhataḥ śarīrād alpīyasi śarīre praviśata akārtsnyam— aparipūrṇatvaṁ prasajyeta| tadānīm alpa-parimāṇatvāt||32||

207. na ca paryāyād apy avirodho vikārādibhyaḥ||2|2|33||

tathāvidhālpatvāvasthā-yogenāpy avirodho na sambhavati| ghaṭa-paṭāder iva vikāra-tat-prayukta-doṣāspadatva-prasaṅgāt||33||

208. antyāvasthiteś cobhaya-nityatvād aviśeṣaḥ||2|2|34||

jīvasya yad antyaṁ parimāṇaṁ mokṣāvastham, tasya paścād eka-rūpeṇāvasthites tad eva svābhāvikaṁ parimāṇam iti, ātmanaś ca tat-parimāṇasya cobhayor nityatvāt pūrvam api na śarīra-parimāṇatva-siddhir iti pūrvāvasthāyāṁ na viśeṣaḥ; ataḥ asaṅgatam evedaṁ jaina-matam||34|| ity ekasminn asambhavādhikaraṇam||6||

209. patyur asāmañjasyāt||2|2|35||

paśupati-mataṁ niḥśreyasārthibhir ādaraṇīyam, uta neti saṁśayaḥ| ādaraṇīyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| parama-puruṣārtha-sādhanāvabodhitvena nikhila-vastu-sākṣātkāra-samartha-paśupati-praṇītatvāt| rāddhāntas tu— anādi-nidhanāvicchinna-pāṭha-sampradāya-nirasta-pramādādi-nikhila-doṣa-gandha-veda-siddha-parāvara-tattva-vyatyaya-pratipādanāt, nimittopādānabhedābhidhānāt, surā-kumbha-sthāpana-tat-stha-devatārcana-mudrikā-ṣaṭka-vijñāna-tad-dhāraṇādi-veda-viruddhācāra-pratipādana-paratvāc ca, asāmañjasyād anādaraṇīyam iti| sūtrārthas tu— patyur asāmañjasyāt, naikasminn asambhavād ity ato nety anuvartate| patyuḥ— paśupater matam anādaraṇīyam| kutaḥ| veda-viruddha-tattvācārāvabodhitvenāsāmañjasyāt||35||

210. adhiṣṭhānānupapatteś ca||2|2|36||

anumeyeśvarābhyupagamena hi pradhānasyādhiṣṭhānam īśvarasyocyate| saśarīrasyaiva kulālāder adhiṣṭhāna-darśanād aśarīrasyeśvarasya pradhānādhiṣṭhānānupapatteś cāsāmañjasyam| saśarīratvābhyupagame'pi tac-charīrasya sāvayavasya nityatve'nityatve ca doṣaḥ pūrvokta ity abhiprāyaḥ||36||

211. karaṇavac cen na bhogādibhyaḥ||2|2|37||

kṣetrajñasya sva-karaṇa-kalevarādy-adhiṣṭhānavad upapadyata iti cen na, puṇyāpuṇya-rūpa-karma-nimittatvāt kṣetrajñādhiṣṭhānasya; īśvarasyāpi tadvattayā tat-phala-bhogādi-nikhila-tat-svabhāva-prasakteḥ||37||

212. antavattvam asarvajñatā vā||2|2|38||

vā-śabdaś cārthe| puṇyāpuṇyavattve tv antavattvaṁ sṛṣṭi-saṁhārāspadatvam asarvajñatā ca prasajyata ity asamañjasam evedam||38|| iti paśupaty-adhikaraṇam||7||

213. utpatty-asambhavāt||2|2|39||

sāṅkhyādi-tantravat pāñcarātra-tantram apy apramāṇam, uta neti saṁśayaḥ| apramāṇam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| vāsudevāt saṅkarṣaṇo nāma jīvo jāyate, iti śruti-viruddha-jīvotpatty-ādi-pratipādanāt, caturṣu vedeṣu puruṣārtham alabhamānaḥ, iti veda-gaṇānādara-vacanāc ca| rāddhāntas tu— saṅkarṣaṇa-pradyumnāniruddhānāṁ parabrahma-bhāvānām, ajāyamāno bahudhā vijāyate, iti śruti-prasiddha-svecchāvatāra-pratipādanān na kvacic chruti-virodhaḥ| jīvāhaṅkāra-manaḥ-śabdāś ca tat-tac-charīrakāṇāṁ saṅkarṣaṇādīnām evābhidhāyakāḥ, tat teja aikṣata, iti tejaḥ-prabhṛti-śabdavat| caturṣu vedeṣu puruṣārtham alabhamānaḥ, iti cānudita-homa-nindāvat; yathā— ṛg-vedaṁ bhagavo'dhyemi, ity ārabhya, itihāsa-purāṇaṁ pañcamam, ity ādinā sarveṣu vidyā-sthāneṣu cātmano vedanābhāva-vacanaṁ vakṣyamāṇa-praśaṁsārtham| tantre'smin vedāntodita-brahmopāsana-vidhānād vedāviruddha-tad-arcanādi-vidhānāc cāvagamyate iti pramāṇam eva| sūtrārthas tu— utpatty-asambhavāt, na jāyate mriyate vā, ity ādi śruter jīvasyotpatty-asambhavāj jīvotpatti-vacanāc ca na pramāṇam||39||

214. na ca kartuḥ karaṇam||2|2|40||

saṅkarṣaṇāt pradyumna-saṁjñaṁ mana utpadyate, iti manasaḥ karaṇasya kartur jīvād utpattiś ca śruti-viruddhatvān na sambhavati; etasmāj jāyate prāṇo manaḥ sarvendriyāṇi ca, iti manaso brahmaṇa utpattiś śrūyate||40||

215. vijñānādi-bhāve vā tad-apratiṣedhaḥ||2|2|41||

vā-śabdāt pakṣo viparivartate| vijñānaṁ cādi ca vijñānādi brahma| saṅkarṣaṇādīnāṁ brahma-bhāve sati, ajāyamāno bahudhā vijāyate, iti śruti-prasiddha-svecchāvatārasyaivātrābhidhānāt, tad-apratiṣedhaḥ, prāmāṇyāpratiṣedhaḥ| saṅkarṣaṇādīnāṁ jīvādi-samānādhikaraṇatayā nirdeśas teṣām adhiṣṭhātṛtayopapadyate||41||

216. vipratiṣedhāc ca||2|2|42||

asminn api tantre jīvotpatti-vipratiṣedhāc cāviruddham idaṁ tantram; vyāpti-rūpeṇa sambandhas tasyāś ca puruṣasya ca| sa hy anādir anantaś ca paramārthena niścitaḥ, iti hi puruṣasyotpattiḥ pratiṣidhyate||42|| ity utpatty-asambhavādhikaraṇam||8||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe dvitīyasyādhyāyasya dvitīyaḥ pādaḥ||

||atha dvitīyādhyāye tṛtīyaḥ pādaḥ||

217. na viyad aśruteḥ||2|3|1||

viyad utpadyate neti saṁśayaḥ| notpadyate iti pūrvaḥ pakṣaḥ, niravayavasya sarva-gatasyātmana ivotpatty-asambhavāt| asambhāvanīyasya śravaṇaṁ ca na sambhavati| ata utpatti-śrutir gauṇīti| rāddhāntas tu— viyad utpadyata eva, utpatti-śruteḥ| atīndriyārtha-viṣayayā śrutyābhihite'rthe niravayavatvādi-hetukaṁ nānutpatty-anumānam udetum alam| ātmano'py anutpatti-śruter eva nityatvam, na niravayavatvādinā| sūtrārthas tu— na viyad aśruteḥ, viyan notpadyate| kutaḥ| aśruteḥ— aśravaṇāt; asambhāvanīyasya śravaṇāsambhavāt||1||

218. asti tu||2|3|2||

asti tu viyata utpattiḥ, ātmana ākāśaḥ sammūtaḥ, iti śruteḥ; atīndriyārtha-viṣayayā śrutyā pramāṇāntarāpratipanna-viyad-utpatti-pratipādanaṁ sambhavaty eva| nāgninā siñced itivad ayogyam ity arthaḥ||2||

219. gauṇy-asambhavāc chabdāc ca||2|3|3||

tat tejo'sṛjateti pratipanna-tejaḥ-prāthamya-virodhāt madhye viyad-utpattir na sambhavatīty utpatti-śrutir gauṇī, vāyuś cāntarikṣaṁ caitad amṛtam ity amṛtatva-śravaṇāc ca||3||

220. syāc caikasya brahma-śabdavat||2|3|4||

ākāśaḥ sambhūtaḥ, ākāśād vāyuḥ, vāyor agniḥ, ity ādiṣu sarvatrānuṣaktasyaikasya sambhūta-śabdasya ākāśe gauṇatvam, vāyv-ādiṣu mukhyatvaṁ ca sambhavati; brahma-śabdavat—yathaikasya brahma-śabdasyaika-prakaraṇe śrūyamāṇasya, tasmād etad brahma nāma rūpam annaṁ ca jāyate, iti pradhāne gauṇatvam, tapasā cīyate brahma, iti brahmaṇi mukhyatvaṁ ca| śravaṇāvṛttāv ivānuṣaṅge'py abhidhānāvṛtter anuṣaṅgo'pi tat-tulya ity abhiprāyaḥ||4||

pariharati—

221. pratijñā-hānir avyatirekāt||2|3|5||

yenāśrutaṁ śrutam iti brahma-vijñānenākāśādi-sarva-vijñāna-pratijñāyā ahāniḥ, ākāśasyāpi brahmaṇa utpattyā tad-avyatirekād eva bhavati||5||

222. śabdebhyaḥ||2|3|6||

itaś ca— sad eva somyedam agra āsīt, aitadāmyam idaṁ sarvam, ity ādibhyo brahmaṇaḥ prāksṛṣṭer ekatvāvadhāraṇa-sarvātmakatvādi-vādibhyaḥ śabdebhyaś ca viyad-utpattiḥ pratīyate| tat tejo'sṛjata, ity etasmin vākye ākāśotpatty-avacanāt pratīyamānaṁ tejaḥ-prāthamyaṁ samāna-prakaraṇa-sthaiḥ prakaraṇāntara-sthaiś ca śabdaiḥ pratīyamānāṁ viyad-utpattiṁ na nivārayatīty abhiprāyaḥ||6||

223. yāvad-vikāraṁ tu vibhāgo lokavat||2|3|7||

yady api cchāndogye— tat tejo'sṛjatetivad ākāśotpattiḥ svarūpeṇa nābhidhīyate tathāpi tasminn eva— aitadātmyam idaṁ sarvam ity ādinākāśādeḥ sarvasya vastuno brahma-vikāratva-vacanād yāvad-vikāraṁ vibhāgaḥ— utpattir uktaiveti gamyate| lokavat— yathā loke sarva ete devadatta-putrā ity abhidhāya teṣāṁ keṣāñcid devadattād utpatti-vacanaṁ sarveṣāṁ tata utpatti-pratipādanārtham iti gamyate| ākāśasyāmṛtatva-vacanaṁ surādivac cira-kāla-sthāyitva-viṣayam ity abhiprāyaḥ||7||

224. etena mātariśvā vyākhyātaḥ||2|3|8||

anenaiva nyāyena mātariśvano'py utpattir uktā| nāyaṁ nyāyātideśaḥ, adhikāśaṅkābhāvāt| tejo'tas tathā hy āha, iti vāyos tejasa utpattiṁ vaktuṁ pṛthag upādānam||8||

225. asambhavas tu sato'nupapatteḥ||2|3|9||

tu-śabdo'vadhāraṇārthaḥ| sataḥ parama-kāraṇasya parasyaiva brahmaṇaḥ asambhavaḥ— utpatty-asambhavaḥ| tad-vyatiriktasya kṛtsnasyaiva eka-vijñānenaḥ sarva-jñāna-pratijñādy-anupapatteḥ sambhava ukta ity abhiprāyaḥ||9|| iti viyad-adhikaraṇam||1||

226. tejo'tas tathā hy āha||2|3|10||

ākāśād vāyuḥ, ity ādi vyavahita-kāryāṇi kiṁ svānantarākāśādeḥ kevalād utpadyante, uta tat-tac-charīrāt parasmād brahmaṇaḥ, iti saṁśayaḥ| svānantarād eveti pūrvaḥ pakṣaḥ— ākāśād vāyur vāyor agniḥ, iti tasmāt kevalād evotpatti-śravaṇāt| etasmāj jāyate prāṇaḥ, iti parasmād brahmaṇaḥ sarvasyotpatti-vādaḥ, paramparayāpy upapadyate| rāddhāntas tu— tat teja aikṣata bahu syām, tā āpa aikṣanta, iti bahu-bhavana-saṅkalpa-pūrvaka-sṛṣṭy-upadeśāt| kevalasya tv īdṛśa-saṅkalpānupapatteḥ, yas tejasi tiṣṭhan yasya tejaḥ śarīram .... yasyākāśaḥ śarīram, iti sarveṣāṁ parabrahma-śarīratva-śravaṇāc ca tat-tac-chabda-vācyāt parasmād brahmaṇa eva sākṣāt tejaḥ-prabhṛtīnām api sṛṣṭiḥ| sūtrārthas tu— tejo'tas tathāhy āha— ataḥ— vāyor eva kevalād utpadyate tejaḥ, tathā hy āha śrutiḥ— vāyor agnir iti||10||

227. āpaḥ||2|3|11||

atas tathā hy āhety anuvartate| ataḥ— tejasa eva kevalād āpa utpadyante, agner āpaḥ, tad apo'sṛjata, iti hy āha||11||

228. pṛthivīṁ||2|3|12||

evaṁ pṛthivy apy utpadyate, adbhyaḥ pṛthivī, tā annam asṛjanta, iti hy āha||12||

anna-śabdena kathaṁ pṛthivy abhidhīyata ity avagamyate| tatrāha—

229. adhikāra-rūpa-śabdāntarebhyaḥ||2|3|13||

anna-śabdena pṛthivy ucyate, mahābhūta-sṛṣṭy-adhikārāt paścād api mahābhūta-rūpa-saṅkīrtane, yat kṛṣṇaṁ tad annasyeti rūpa-kīrtanāt, samāna-prakaraṇe, adbhyaḥ pṛthivīti pṛthivī-śabda-śravaṇāc ca||13||

230. tad-abhidhyānād eva tu tal-liṅgāt saḥ||2|3|14||

tu-śabdaḥ pakṣa-vyāvṛtty-arthaḥ| na tejaḥ-prabhṛtayaḥ kevalāḥ svānantarāṇāṁ kāraṇāni; api tu tat-tac-charīraḥ saḥ— paramāmaiva teṣāṁ kāraṇam| kutaḥ| paramātma-sṛṣṭi-liṅgāt tathāvidhābhidhyānāt| yathaiva hi— tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeyeti tat tejo'sṛjateti, tathaiva— tat teja aikṣata bahu syāṁ prajāyeyeti bahu-bhavana-saṅkalpa-rūpābhidhyānaṁ dṛśyate; īdṛśam abhidhyānaṁ paramātmana eva hi sambhavati||14||

231. viparyayeṇa tu kramo'ta upapadyate ca||2|3|15||

ākāśād vāyuḥ, vāyor agnir iti pāramparya-kramād viparyayeṇa— etasmāj jāyate prāṇo manaḥ sarvendriyāṇi ca, khaṁ vāyur jyotir āpaḥ pṛthivīḥ, iti sarveṣāṁ brahmānantarya-rūpo yaḥ kramaḥ, sa cāta eva tat-tac-charīrād brahmaṇaḥ sṛṣṭer upapadyate||15||

232. antarā vijñāna-manasī krameṇa tal-liṅgād iti cen nāviśeṣāt||2|3|16||

vijñāna-sādhanatvād indriyāṇi prāṇaś ca vijñānam ity ucyate| etasmāj jāyate prāṇaḥ, ity etad vākyam ākāśa-tanmātra-pañcakayor antarāle vijñāna-manasī krameṇa utpadyete ity etat param| vijñāna-manasī, iti prāṇasyāpi pradarśanārtham, pṛthivy apsu pralīyate ity ārabhya, vāyur ākāśe līyate ākāśam indriyeṣu indriyāṇi tanmātreṣu tanmātrāṇi bhūtādau līyante, iti pralaya-krama-pratyabhijñānāt tal-liṅgāt| ato na śruty-antara-viruddhatvāt sākṣād brahmaṇaḥ sarveṣāṁ sṛṣṭi-param idaṁ vākyam| api tu śruty-antara-siddha-pāramparya-krama-param iti cet; pariharati nāviśeṣāt— bhūta-tanmātrāntarāle vijñāna-manasor utpattāv api tat-tac-charīraka-brahmābhidhāyitvād bhūtendriya-manaḥ-prāṇa-śabdānāṁ sarveṣāṁ sākṣād utpatty-aviśeṣāt tat-param evedaṁ vākyam||16||

loke tat-tad-vastu-vācitayā śabda-jātasya brahmaṇi vṛttir amukhyety āśaṅkyāha—

233. carācaravyapāśrayas tu syāt tad-vyapadeśo'bhāktas tad-bhāva-bhāvitvāt||2|3|17||

tu-śabdaḥ śaṅkā-nivṛtty-arthaḥ| sthāvara-jaṅgama-vastu-vyapāśrayas tad-vyapadeśas tad-vāci-śabdo brahmaṇy abhāktaḥ— mukhya eva| kutaḥ| tad-bhāva-bhāvitvāt— tejaḥ-prabhṛtiṣv ātmatayā brahma-bhāva-bhāvitvena sarvasya vastunas tac-charīratayā tat-prakāratvāt tat-tad-vācināṁ śabdānāṁ tatraiva paryavasanāt| prakāra-vācināṁ śabdānāṁ prakāri-paryavasāyitvenābhāktatvaṁ gavādi-śabdeṣu siddham||17|| iti tejo-'dhikaraṇam||2||

234. nātmā śruter nityatvāc ca tābhyaḥ||2|3|18||

kim ātmotpadyate, na veti saṁśayaḥ| utpadyata iti pūrvaḥ pakṣaḥ| eka-vijñānena sarva-vijñāna-pratijñādeḥ, toyena jīvān vyasasarja bhūmyām, prajāpatiḥ prajā asṛjata, ity ādi sṛṣṭi-vacanāc ca; nityādi-śrutir ākāśādy-amṛtatva-vacanavan neyā| rāddhāntas tu— nātmotpadyate, anutpatti-śruteḥ| na jāyate mriyate vā vipaścit, iti jīvotpattir niṣidhyate; ajo nityaḥ, nityo nityānām ity ādi śrutibhyo nityatvāvagamāt| jīvotpatti-pakṣe akṛtābhyāgama-kṛta-vipraṇāśādi-prasaṅgāt, vaiṣamya-nairghṛṇya-prasaṅgāc ca| jīvasya sṛṣṭi-vacanaṁ bhoktṛtvānuguṇa-jñāna-vikāsābhiprāyam| prāk sṛṣṭer ekatvāvadhāraṇād avibhāga-vacanaṁ nāma-rūpa-vibhāgābhāvābhiprāyam| sūtram api vyākhyātam||18|| ity ātmādhikaraṇam||3||

235. jño'ta eva||2|3|19||

kiṁ jīvaś caitanya-mātra-vapuḥ, uta jaḍa-svarūpa evāgantuka-caitanya-guṇaḥ, uta jñātṛtvaika-svarūpa iti saṁśayaḥ| caitanya-mātra-vapur iti prathamaḥ pakṣaḥ| vijñānaṁ yajñaṁ tanute, yo vijñāne tiṣṭhan, jñāna-svarūpam atyanta-nirmalam, ity ādi śruti-smṛtibhyaḥ| dvitīyas tu— suṣupti-mūrcchādiṣu sato'py ātmanaś caitanyānupalabdheḥ, jāgrato'pīndriya-vyāpārānvaya-vyatirekānuvidhāyitvāc caitanyasya, na pretya saṁjñāstīti muktasya caitanya-pratiṣedhāc ca, pāṣāṇa-kalpa evāgantuka-caitanya-guṇaḥ| sarvatra kāryopalabdheḥ sarvatra sannidhānāt, śarīra-gamanenaiva kāya-sambhave gati-kalpanāyogāt, sarva-gataś ceti| rāddhāntas tu— atha yo vededaṁ jighrāṇīti sa ātmā manasaitān kāmān paśyan ramate, na paśyo mṛtyuṁ paśyati, sarvaṁ ha paśyaḥ paśyati, draṣṭā śrotā ghrātā rasayitā, ity ādi śrutibhyo baddha-muktobhayāvastho jñātaivātmā| jñāna-mātra-vyapadeśas tu jñānasya pradhāna-guṇatvāt, svarūpānubandhitvena svarūpa-nirūpaka-guṇatvāt, ātma-svarūpasya jñānavat sva-prakāśatvād vopapadyate| suṣupti-mūrcchādau sad eva jñānaṁ karmaṇā saṅkucitam anabhivyaktam api

jāgarādau vikasitam abhivyajyata iti na virodhaḥ| na pretya saṁjñāstīti sāṁsārika-dehādy-asmaraṇa-viṣayam, nopajanaṁ smarann idaṁ śarīram ity ādinaikārthyāt| sarva-gatatvaṁ tv aṇutva-gaty-ādi-śruti-viruddham| sūtrārthas tu— jño'ta eva| ataḥ— śruter jñātaiva||19||

236. utkrānti-gaty-āgatīnām||2|3|20||

śruter iti vartate| tena pradyotenaiṣa ātmā niṣkrāmati— ye vai kecāsmāl lokāt prayanti candramasam eva te sarve gacchanti— tasmāl lokāt punar ety asmai lokāya karmaṇe, ity ādy utkrānti-gaty-āgatīnāṁ śravaṇād aṇur jīvaḥ||20||

237. svātmanā cottarayoḥ||2|3|21||

ca-śabdo'vadhāraṇārthaḥ| yady apy utkrāntau sthitasya śarīra-viśleṣeṇa kathañcit sampādyatvam asti; uttarayoḥ— gamanāgamanayos tu svātmanaiva sampādyatvam avaśyābhyupeyam||21||

238. nāṇur atac chruter iti cen netarādhikārāt||2|3|22||

yo'yaṁ vijñāna-maya iti jīvaṁ prastutya, sa vā eṣa mahān aja ātmā, iti mahatva-śruter nāṇur jīva iti cen na; itarādhikārāt— jīvetara-paramātmādhikārāt, yasyānuvittaḥ pratibuddha ātmā, iti hi madhye paramātmā prastutaḥ||22||

239. sva-śabdonmānābhyāṁ ca||2|3|23||

eṣo'ṇurātmā cetasā veditavyaḥ yasmin prāṇaḥ pañcadhā saṁviveśeti sākṣād aṇu-śabdād aṇur evāyam| unmānāc cāṇur eva| unmānam— uddhṛtya mānam| ārāgra-mātro hy avaro'pi dṛṣṭaḥ, ity ārāgram uddhṛtya tan-mānatvaṁ hi jīvasya śrūyate||23||

ātmano'ṇuparimāṇasya sakala-dehavyāpi sukhādy-anubhavaḥ katham ity atra matāntareṇa parihāramāha—

240. avirodhaś candanavat||2|3|24||

yathā hari-candana-binduḥ dehaika-deśa-varty api sakala-deha-vartinam āhlādaṁ janayati, tadvad avirodhaḥ||24||

241. avasthiti-vaiśeṣyād iti cen nābhyupagamād dhṛdi hi||2|3|25||

candana-bindor daihaika-deśa-viśeṣa-sthity-apekṣas tathābhāvaḥ; ātmanas tu na tatheti cen na, ātmano'pi tathābhāvābhyupagamāt; hṛdi hy ayam ātmā sthita iti śrūyate— yo'yaṁ vijñāna-mayaḥ prāṇeṣu hṛdy antar jyotir ity ādau||25||

sva-matenāha—

242. guṇād vālokavat||2|3|26||

vā-śabdo matāntara-vyāvṛtty-arthaḥ| ātmā sva-guṇena jñānena sakala-dehaṁ vyāpyāvasthitaḥ; yathā dyu-maṇi-maṇi-prabhṛtīnām ekadeśa-vartinām ālokaḥ tad-guṇaḥ aneka-deśa-vyāpī dṛśyate||26||

vijñānaṁ yajñaṁ tanute, ity ādī jñānam evātmeti vyapadiśyata iti cet; tatrāha—

243. vyatireko gandhavat tathā ca darśayati||2|3|27||

jānāmīty ātma-guṇatvena pratīter vyatireko'bhyupagamanīyaḥ| yathā gandhavatī pṛthivī ity upalabdhau gandhas tad-guṇas tad-vyatiriktaḥ| darśayati ca śrutiḥ— jānātv evāyaṁ puruṣa iti||27||

244. pṛthag upadeśāt||2|3|28||

na kevalaṁ jānāmīti pṛthag-upalabdhi-mātram; ātmanaḥ pṛthaktvenopadiśyate ca jñānam— na hi vijñātur vijñāter viparilopo vidyate, iti||28||

vijñānam ātmeti vyapadeśaḥ katham upapadyata ity atrāha—

245. tad-guṇa-sāratvāt tu tad-vyapadeśaḥ prājñavat||2|3|29||

jñāna-guṇa-sāratvād ātmano jñānam iti vyapadeśaḥ; yathā prājñaḥ— brahmaṇā vipaścitā, yaḥ sarva-jñaḥ sarva-vit, iti sarva-jña eva jñāna-guṇa-sāratvāt, satyaṁ jñānam iti vyapadiśyate||29||

246. yāvad-ātma-bhāvitvāc ca na doṣas tad-darśanāt||2|3|30||

jñānasya yāvad-ātma-svarūpa-bhāvitvāc ca tena tad-vyapadeśo na doṣaḥ, khaṇḍādiṣu tathā darśanāt; khaṇḍādiṣu hi yāvat-svarūpa-bhāvi-dharmatvena gotvasya gaur iti vyapadeśo dṛśyate; ca-kārād ātmanaḥ sva-prakāśatvena jñānam iti vyapade(śe)śo na doṣa ity ucyate||30||

suṣupty-ādiṣu jñānasyānupalabdher na yāvad-ātma-bhāvitvam ity āśaṅkyāha—

247. puṁstvādivat tv asya sato'bhivyakti-yogāt||2|3|31||

tu-śabdaḥ śaṅkā-nivṛtty-arthaḥ; suṣupty-ādiṣv api sato jñānasyānabhivyaktasya jāgary-ādiṣv abhivyakti-sambhavād yāvad-ātma-bhāvyeva jñānam| puṁstvādivat— puṁstvam iti puruṣāsādhāraṇa-dhātur ucyate; yathā sapta-dhātu-mayatvena śarīrasya puṁstvasya bālye'pi sato'nabhivyaktasya saptama-dhātor yuvatve'bhivyaktiḥ||31||

evam ātmano jñātṛtvam aṇutvaṁ coktvā pakṣāntare doṣam āha—

248. nityopalabdhy-anupalabdhi-prasaṅgo'nyatara-niyamo vānyathā||2|3|32||

anyathā— jñānātma-vāde sarva-gatātma-vāde copalabdhy-anupalabdhī nityavat prasajyeyātām; upalabdhy-anupalabdhyor anyatara-niyamo vā| jñānātmapakṣe tāvaj jñānasya prakāśa-svabhāvatvāt prakāśa-paryāyopalabdher nityavat prasaktir anivāryā| jñāne vidyamāne sati hetv-antareṇānupalabdhi-jananāyogāj jñānam evānupalabdher api hetur ity āstheyam| jñānasya sarvadā vartamānatvāt sarvadobhaya-prasaktiḥ| atha yugapad-viruddha-kārya-jananāyogāj jñānam upalabdhy-anupalabdhyor anyatara-hetur āsthīyate, tadānyatara-niyamaḥ syāt| sarva-gatatva-pakṣe yathā jñānātma-vādinām, tathaiva hetu-janya-jñāna-vādino'pi sarveṣām ātmanāṁ sarva-gatatve sarvasyātmanaḥ saṁyogāder hetoḥ sarveṣāṁ sādhāraṇatvād ukta-rītyā tathaiva prasaktiḥ| adṛṣṭotpatti-hetor api sarvasya sādhāraṇatvād adṛṣṭenāpi na vyavasthā||32||
iti jñādhikaraṇam||4||

249. kartā śāstrārthavattvāt||2|3|33||

ātmano jñātṛtvavat kartṛtvam apy asti, neti saṁśayaḥ| pradhānasyaiva kartṛtvād ātmano na kartṛtvam astīti pūrvaḥ pakṣaḥ| ahaṅkāra-vimūḍhātmā kartāham iti manyate, nānyaṁ guṇebhyaḥ kartāram, ity ādiṣu guṇānām eva kartṛtva-vacanāt| rāddhāntas tu— svargāpavarga-sādhanānuṣṭhāna-vidhāna-śāstrāṇām arthavattvāya kartaivātmā, boddhur eva hi śāsanam; nācetanasya pradhānasya| yajeta, upāsīteti kartari lakāraḥ| ataḥ kartāram eva bodhayati śāstram| sūtram api vyākhyātam||33||

250. upādānād vihāropadeśāc ca||2|3|34||

upādānād upadiśyamānāt, vihāropadeśāc ca| upadiśyate upādānaṁ, vihāraś ca, evam evaiṣa etān prāṇān gṛhītvā sve śarīre yathākāmaṁ parivartate, ity upādāna-vihārayoḥ kartṛtvopadeśāc ca kartā||34||

251. vyapadeśāc ca kriyāyāṁ na cen nirdeśa-viparyayaḥ||2|3|35||

vijñānaṁ yajñaṁ tanute karmaṇi tanute'pi ceti yajñādi-karmasv ātmanaḥ kartṛtvopadeśāc ca kartā| vijñāna-śabdena nātmano vyapadeśaḥ, api tv antaḥkaraṇa-rūpa-buddher eveti cet— tathā sati vijñāneneti karaṇa-vibhakti-nirdeśaḥ syāt||35||

252. upalabdhivad aniyamaḥ||2|3|36||

pradhānasya kartṛtvena ātmano bhoktṛtvam iti pakṣe pūrvoktopalabdhy-aniyamavat pradhānasya sarva-sādhāraṇatvād bhoktṛtvāniyamaḥ| antaḥkaraṇa-bhede'pi sarveṣām ātmanāṁ sarva-gatatvena sādhāraṇyam anivāryam||36||

253. śakti-viparyayāt||2|3|37||

buddheḥ kartṛtve kartur anyasya bhoktṛtvāyogād bhoktṛtva-śaktir api buddher evety ātmano bhoktṛtva-śakti-viparyayaḥ— hānir ity arthaḥ||37||

254. samādhyabhāvāc ca||2|3|38||

prakṛteḥ kartṛtve mokṣa-sādhana-bhūta-samādhy-abhāvaś ca syāt; prakṛter anyosmīti samādhāne prakṛteḥ kartṛtvāyogāt||38||

255. yathā ca takṣobhayathā||2|3|39||

ātmanaḥ kartṛtve('pi) bhoga-vāñchāyāṁ karoti, anyathā na karotīty ubhaya-prakāra-vyavasthopapadyate; yathā takṣā sva-kārye icchayā vyavasthitaḥ| buddheḥ kartṛtve acetanatvena svecchāyā abhāvād vyavasthā na sidhyatīty abhiprāyaḥ||39|| iti kartradhikaraṇam||5||

256-257. parāt tu tac-chruteḥ||2|3|40||

kṛta-prayatnāpekṣas tu vihita-pratiṣiddhāvaiyarthyādibhyaḥ||2|3|41||

idānīṁ jīvasya kartṛtvaṁ kiṁ paramātmāyattam, uta svāyattam iti saṁśayaḥ| svāyattam iti pūrvaḥ pakṣaḥ, vidhi-niṣedha-śāstrānarthakyāpatteḥ| yaḥ sva-buddhyaiva pravṛtti-nivṛtti-śaktaḥ, sa eva hi niyojyo nigrahānugrahāspadaṁ ca bhavatīti| rāddhāntas tu— antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānāṁ sarvātmā, ya ātmānam antaro yamayati ity ādi śruteḥ paramātmāyattam eva kartṛtvam; tac ca jīvena sva-buddhyā kṛtaṁ prayatnam apekṣya tad-anumati-dāneneti vidhi-niṣedhāvaiyarthyam| ata eva nigrahānugrahāspadaṁ ca| sūtra-dvayam api vyākhyātam||40-41|| iti parāyattādhikaraṇam||6||

258. aṁśo nānā-vyapadeśād anyathā cāpi dāśa-kitavāditvam adhīyata eke||2|3|42||

kiṁ jīvaḥ paramātmano'tyanta-bhinnaḥ, uta paramātmaivājñaḥ, atha paramātmaivopādhi-sambaddhaḥ, paramātmāṁśo veti saṁśayaḥ| atyanta-bhinnaḥ— iti prathamaḥ pakṣaḥ, pṛthagātmānaṁ preritāraṁ ca mattvā, tayor anyaḥ pippalaṁ svādv atty anaśnann anyo abhicākaśīti, anīśaś cātmā badhyate bhoktṛ-bhāvāt, sarvasya vaśī sarvasyeśānaḥ, ity ādi bheda-śruteḥ, jīva-paramātmanoḥ karma-paratantratā-tad-viparītatva-śruteś ca; abheda-śrutayo narapatir eva sarva-loka itivad aupacārikyaḥ, iti| bheda-śrutīnām avidvad-viṣayatayā vā upādhi-sambandha-viṣayatayā vā amukhya-vṛtti-sambhavād abheda-śruti-mukhyatvāya ajñaḥ paramātmā, upādhi-sambaddho vā jīvaḥ, iti yuktam| rāddhāntas tu— nānāttvaikatva-vyapadeśāt paramātmanaḥ satya-saṅkalpatva-sarvajñatva-niravadyatva-śruter ajñatvopādhi-sambandhādy-anupapatter jīva-śabdasya jīva-śarīraka-paramātma-vācitvena tat tvam asi, ayam ātmā brahmeti sāmānādhikaraṇyasya mukhyatvāc charīra-śarīriṇor viśeṣya-bhūtayoḥ svarūpa-svabhāva-bhedena ca bheda-śruteś ca mukhyatvād viśiṣṭa-vastv-ekadeśatayā ca viśeṣaṇasya paramātmāṁśo jīvaḥ| jīva-śarīratvaṁ ca paramātmanaḥ, yasyātmā śarīram ity ādiṣu siddham| sūtrārthas tu— aṁśaḥ, paramātmāṁśo jīvaḥ, nānā-vyapadeśāt— bheda-vyapadeśāt, anyathā ca— abheda-vyapadeśāc ca; ukta-nītyā ubhaya-mukhyatvāyety abhiprāyaḥ| dāśa-kitavāditvam apy adhīyata eke, brahma dāśā brahma dāsāḥ, ity ādinā dāśa-kitavāditvam apy adhīyata eke śākhinaḥ; sarva-jīva-vyāpitvād abhedopadeśasya tatrātyādaraḥ pratīyata ity arthaḥ||42||

259. mantra-varṇāt||2|3|43||

mantra-varṇāc cāṁśa eva jīvaḥ, pādo'sya viśvā bhūtānīti; pāda-śabdo'ṁśa-vācī||43||

260. api smaryate||2|3|44||

mamaivāṁśo jīva-loke jīva-bhūtaḥ sanātanaḥ, iti jīvasya paramātmāṁśatvaṁ smaryate ca||44||

eka-dravyaikadeśatvaṁ hy aṁśatvam; ato jīvasya brahmaikadeśatvena jīva-doṣā brahmaṇo doṣā evety āśaṅkyāha—

261. prakāśādivat tu naivaṁ paraḥ||2|3|45||

tu-śabdaḥ śaṅkā-nivṛtty-arthaḥ; prakāśavatāṁ maṇi-dyu-maṇi-prabhṛtīnāṁ prakāśa-viśiṣṭānāṁ viśeṣaṇa-bhūtaḥ prakāśo yathāṁśaḥ, tadvaj-jīva-śarīratayā jīva-viśiṣṭasya brahmaṇo'ṁśo jīvaḥ| viśiṣṭa-vastv-aikadeśatayā viśeṣaṇasya, viśeṣaṇaṁ viśiṣṭasyāṁśaḥ| ādi-śabdād dravya-viśeṣaṇataika-svabhāva-jāti-guṇa-śarīrāṇi gṛhyante| viśeṣaṇa-viśeṣyayoḥ

svarūpa-svabhāva-bhedād viśeṣaṇa-bhūto jīvo yat svarūpo yat svabhāvaś ca, naivaṁ paraḥ— sarva-jñaḥ satya-saṅkalpo nitya-niravadyaś cety arthaḥ||45||

262. smaranti ca||2|3|46||

prakāśādivaj jīvasyāṁśatvaṁ parāśarādayaḥ smaranti— ekadeśa-sthitasyāgner jyotsnā vistāriṇī yathā| parasya brahmaṇaḥ śaktis tathedam akhilaṁ jagat|| tathā paraṁ pratiśarīratvaṁ ca, yat kiñcit sṛjyate yena sattva-jātena vai dvija| tasya sṛjyasya sambhūtau tat sarvaṁ vai hares tanuḥ, iti||46||

brahmāṁśatvena ca sarveṣām ātmanāṁ samatvād vedādhyayanādau keṣāñcid anujñā, keṣāñcit parihāraś ca katham upapadyata ity atrāha—

263. anujñā-parihārau deha-sambandhāj jyotir-ādivat||2|3|47||

brāhmaṇādi-śucy-aśuci-deha-sambandhād anujñā-parihārau upapadyete, jyotir-ādivat| jyotiḥ— agniḥ, yathā śrotriyāgārād agnir āhriyate, śmaśānādes tu parihriyate; yathā cānnādiḥ śrotriyāder anujñāyate, abhiśastādeś ca parihriyate, tadvat||47||

264 asantateś cāvyatikaraḥ||2|3|48||

jīvānāṁ pratiśarīraṁ bhinnatvādaṇutvena tatra tatrāvacchinnatvāc ca na bhoga-vyatikaraś ca| ajña-brahma-jīva-vāde copahita-brahma-jīva-vāde cājñāna-sambandhi copādhisambandhi ca brahmaiveti bhoga-vyavasthā na siddhyatīty abhiprāyaḥ||48||

265. ābhāsā eva ca||2|3|49||

ajña-brahma-jīva-vāde sarva-jñasya brahmaṇaḥ ajñāna-kalpana-svarūpa-tirodhāna-kalpanā-hetava ābhāsā eva| ca-kārān niravadyatvādi-śruti-virodhaś ca||49||

pāramārthikopādhi-sambandhi-brahma-jīva-vāde anādy-adṛṣṭa-pravāheṇopādhi-pravāhānāditvāt tat-sambandhini ye doṣāḥ, na te brahmaṇi prasajyanta ity atrāha—

266. adṛṣṭāniyamāt||2|3|50||

adṛṣṭais tat-kṛtopādhibhiś ca brahmaṇaś chedāsambhavāt tat-kṛtā doṣā brahmaṇy eva sambhaveyuḥ||50||

267. abhisandhyādiṣv api caivam||2|3|51||

adṛṣṭa-hetu-bhūtābhisandhyādiṣv apy upādhi-brahma-vyatirikta-vastv-antarābhāvāt pūrva-pūrvopādhi-yuktaṁ brahmaiveti na kaścid viśeṣaḥ||51||

268. pradeśa-bhedād iti cen nāntarbhāvāt||2|3|52||

upādhi-sambandhi-brahma-pradeśād anupahita-brahma-deśo bhidyate; ato vyavastheti cen na, upādhiṣu gacchatsu pūrvam anupahita-brahma-pradeśasyāpy antarbhāvāt||52|| ity aṁśādhikaraṇam||7||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe dvitīyasyādhyāyasya tṛtīyaḥ pādaḥ||

||atha dvitīyādhyāye caturthaḥ pādaḥ||

269. tathā prāṇāḥ||2|4|1||

kiṁ jīvavad indriyāṇy api notpadyante, uta viyad-ādivad utpadyanta iti saṁśayaḥ| notpadyanta iti pūrvaḥ pakṣaḥ| pralaya-kāle avasthāna-śruteḥ; utpatti-vādāḥ jīvotpatti-vādavan neyāḥ| asad vā idam agra āsīt.... ṛṣayo vā va te'gre sad āsīt ke te ṛṣaya iti prāṇā vā va ṛṣayaḥ, itīndriyāṇāṁ tadānīṁ sthitiḥ śrūyate| rāddhāntas tu— prāksṛṣṭer ekatvāvadhāraṇāt, indriyāṇām, etasmāj jāyate, ity utpatti-vādāt, utpatti-niṣedha-nityatva-vacanābhāvāc ca, viyad-ādivad utpadyante| prāṇā vā va ṛṣayaḥ, iti| prāṇāśabda-nirdiṣṭaḥ paramātmā| sūtrārthas tu— tathā prāṇāḥ— yathā jīvā notpadyante tathā prāṇā api||1|| bahutvāsambhavād bahu-vacana-śrutir gauṇīty āha—

270. gauṇy-asambhavāt tat-prāk śruteś ca||2|4|2||

prāṇā vā, iti bahu-vacana-śrutir gauṇī, tadānīṁ bahutvāsambhavāt, tasya paramātmana eva prāg avasthāna-śruteś ca||2||

[atra pāṭhāntaram]

cas tv-arthaḥ; tu-śabdāt pakṣo vyāvṛttaḥ| indriyāṇy utpadyanta eva| kutaḥ| tat-prāk śruteḥ— tasya paramātmana eva prāg avasthāna-śruteḥ, sad eva somyedam agra āsīt, ātmā vā idam eka evāgra āsīt, eko ha vai nārāyaṇa āsīt, iti| prāṇa-śabdasya, prāṇam abhisaṁviśanti, iti paramātmany api prasiddheḥ, prāṇā vā va ṛṣayaḥ, iti tasyaiva draṣṭṛtva-sambhavāt||2||

271. tat-pūrvakatvād vācaḥ||2|4|3||

itaś ca; vācaḥ paramātma-vyatiriktanām adheyasya tat-pūrvakatvāt— viyad-ādi-sṛṣṭi-pūrvakatvād ity arthaḥ; tad dhedaṁ tarhy avyākṛtam āsīt tan nāma-rūpābhyāṁ vyākriyata, ity ādi śruteḥ| ataḥ paramātmaiva prāṇa-śabda-nirdiṣṭaḥ||3|| iti prāṇotpatty-adhikaraṇam||1||

272. sapta gater viśeṣitatvāc ca||2|4|4||

kim indriyāṇi saptaiva, utaikādaśeti saṁśayaḥ| saptaiveti pūrvaḥ pakṣaḥ| sapta prāṇāḥ prabhavanti, ity ādiṣu saptānām eva jīvena saha sañcāra-śravaṇāt, yadā pañcāvatiṣṭhante jñānāni manasā saha| buddhiś ca, iti saptānām eva yoga-kāle jñānānīti viśeṣitatvāc ca; śrotrādīni jñānendriyāṇi mano buddhiś ceti saptaiva| rāddhāntas tu— śrotrādīni jñānendriyāṇi vāg-ādīni ca karmendriyāṇi mana ity ekādaśa| katham| vāg-ghastādīnām api śrotrādivat kārya-bhedena jīvopakaraṇatvāviśeṣāt, daśeme puruṣa prāṇā ātmaikādaśaḥ, indriyāṇi daśaikaṁ ca, ity ādi śruti-smṛtibhyaḥ| vāg-ādīnāṁ jīvena saha gamanābhāvāt saptānām eva prayāṇa-kāle gati-śravaṇam; yoga-kāle viśeṣitatvaṁ ca jñānendriyāṇāṁ manasas tad-vṛtti-rūpa-buddheś ca prādhānyāt| sūtrārthas tu— sapta-gater viśeṣitatvāc ca— saptānām eva gati-śravaṇāt, jñānāni pañca mano buddhiś ceti viśeṣitatvāc ca tāni saptaiva||4||

273. hastādayas tu sthite'to naivam||2|4|5||

naivam— na saptaivendriyāṇīty arthaḥ; śrotrādīni jñānendriyāṇi pañca vāg-ghastādīni ca karmendriyāṇi pañca manaś cety ekādaśa; tatra śrotrādīni jīvena saha śarīrāntara-gamane'pi gacchanti; vāg-ghastādīni karmendriyāṇi tu sthite śarīre tenaiva sahotpatti-vināśa-yogīny upakārakāṇi; ato naivam ity anvayaḥ; eṣāṁ jīvopakārakatvāviśeṣāt, daśeme puruṣe prāṇā ātmaikādaśaḥ, ity ādi vacanāc cety abhiprāyaḥ||5|| iti sapta-gaty-adhikaraṇam||2||

274. aṇavaś ca||2|4|6||

indriyāṇi kiṁ sarva-gatāni, utāṇu-parimāṇānīti saṁśayaḥ| sarva-gatānīti pūrvaḥ pakṣaḥ; ta ete sarva eva samāḥ sarve'nantāḥ, iti prāṇānām ānantya-śravaṇāt| rāddhāntas tu— prāṇam anūtkrāmantaṁ sarve prāṇā anūtkrāmanti, iti śravaṇāt, parimitatve saty apratyakṣatvād aṇavaḥ| ānantya-śrutistu— atha yo haitānanantānupāste, ity upāsana-vidhānād upāsana-phala-bāhulya-viṣayā||6||

275. śreṣṭhaś ca||2|4|7||

śreṣṭhaḥ prāṇaś cotpadyate| nātra nyāyātideśaḥ, adhikāśaṅkābhāvāt| pṛthag-yoga-karaṇam uttara-cintārtham| śreṣṭhaḥ pañca-vṛttiḥ prāṇaḥ| prāṇa-śraiṣṭhyaṁ tu prāṇa-saṁvāde tasya śreṣṭhyābhidhānāt||7|| iti prāṇāṇutvādhikaraṇam||3||

276. na vāyu-kriye pṛthag upadeśāt||2|4|8||

kim ayaṁ śreṣṭha-prāṇo vāyu-mātram, uta tat-kriyā, atha vāyur eva kañcana viśeṣam āpannaḥ| iti saṁśayaḥ| vāyu-mātram iti prathamaḥ pakṣaḥ, yaḥ prāṇaḥ sa vāyuḥ, iti vyapadeśāt| vāyu-mātre prāṇa-prasiddhy-abhāvāt, ucchvāsa-niśvāsa-rūpa-vāyu-kriyāyāṁ prāṇa-prasiddheḥ, vāyoḥ, kriyā-viśeṣa eva prāṇa iti dvitīyaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— na vāyu-mātraṁ tat-kriyā vā prāṇaḥ; api tu deha-dhāraṇa-yogyatādi-rūpa-viśeṣam āpanno vāyuḥ, etasmāj jāyate prāṇo manaḥ sarvendriyāṇi ca, khaṁ vāyuḥ, iti vāyu-prāṇayoḥ pṛthag-utpatty-upadeśāt| kriyāyāś ca pṛthag-upadeśo na sambhavati, tejaḥ-prabhṛtiṣv adarśanāt| cakṣur-ādi-karaṇaiḥ saha jīvopakaraṇatayopadeśāt, dehendriya-dhāraṇa-rūpopakārādhikyāc cakṣur-ādibhyaḥ prādhānya-vacanāc ca na kriyā-mātram| sūtrārthas tu— na vāyu-kriye pṛthag upadeśāt— vāyu-mātraṁ tat-kriyā vā na prāṇaḥ; pṛthag upadeśāt— prāṇo jāyate, svaṁ vāyur iti hi pṛthag utpattir upadiśyate||8||

vāyoḥ pṛthag-upadiṣṭatayā tasmād anyo'yaṁ prāṇaḥ kim agny-ādivad bhūtāntaram ity āśaṅkyāha—

277. cakṣur-ādivat tu tat-sahaśiṣṭyādibhyaḥ||2|4|9||

tu-śabdaḥ śaṅkā-nivṛtty-arthaḥ; prāṇo nākāśādivad bhūtāntaram; api tu vāyur evāvasthāntaram āpannaś cakṣur-ādivaj jīvopakaraṇam| tac copakaraṇatvam upakaraṇa-bhūtair indriyaiḥ sahaśiṣṭyādibhyo'vagamyate| śiṣṭiḥ— śāsanam, upadeśaḥ| upadiśyate hy ayaṁ prāṇaś cakṣur-ādibhiḥ saha prāṇa-saṁvādādiṣu| tat-sajātīyatve hy etad upapadyate| prāṇa-śabda-gṛhīteṣu karaṇeṣv asya— atha ha ya evāyaṁ mukhyaḥ prāṇaḥ, iti viśiṣyābhidhānam ādi-śabdenoktam| tad api tat-sajātīyatve hi sambhavati||9||

278. akaraṇatvāc ca na doṣas tathā hi darśayati||2|4|10||

akaraṇatvāt— karaṇaṁ kriyā, akaraṇatvaṁ kriyā-rahitatvam| akriyatvād asya prāṇasya jīvaṁ pratyupakāra-viśeṣa-rūpa-kriyā-rahitatvāc ca yo doṣa udbhāvyate; sa nāsti| yata upakāra-viśeṣa-rūpāṁ śarīrendriya-dhāraṇātmaka-kriyāṁ darśayati śrutiḥ— yasminn utkrānta idaṁ śarīraṁ pāpiṣṭhataram iva dṛśyate sa vaḥ śreṣṭhaḥ, iti vāg-ādi-mukhya-prāṇa-paryantāni karaṇāni pratyekam abhidhāya prāṇotkramaṇe śarīrendriya-śaithilyābhidhānāt||10||

prāṇāpānādinām abhedena pañcadhāvasthita eka eva prāṇa ity āha—

279. pañca-vṛttir manovad vyapadiśyate||2|4|11||

prāṇāpānādi-vṛtti-bhedāt prāṇa eva pañcadhā vyapadiśyateḥ; manovat— yathaikam eva manaḥ kāmādi-vṛtti-bhedena taiḥ śabdair abhidhīyata iti śrutir āha— kāmaḥ saṅkalpaḥ, ity ārabhya, hrīr dhīr bhīr ity etat sarvaṁ mana eva, iti| apānādi samāna-paryantaṁ vyapadiśya, etat sarvaṁ prāṇa eva, iti vyapadeśāt prāṇa eva pañca-vṛttir ity avagamyate||11|| iti vāyu-kriyādhikaraṇam||4||

280. aṇuś ca||2|4|12||

kim ayaṁ prāṇaḥ sarva-gataḥ, utāṇur iti saṁśayaḥ| sarva-gata iti pūrvaḥ pakṣaḥ; sama ebhis tribhir lokaiḥ samaḥ, ity ādinā prāṇasyānantya-vyapadeśāt| rāddhāntas tu— tam utkrāmantaṁ prāṇo'nutkrāmati, ity utkrānti-vacanād indriyavat prāṇaś cāṇuḥ| evam aṇutve niścite sati sarvasya prāṇāyatta-sthititvena vaibhava-vādaḥ| sūtram api vyākhyātam||12|| iti śreṣṭhāṇutvādhikaraṇam||5||

281. jyotir-ādy-adhiṣṭhānaṁ tu tad-āmananāt prāṇavatā śabdāt||2|4|13||

agny-ādīnāṁ jīvasya cendriyādhiṣṭhānaṁ paramātmāyattam iti, parāt tu tac-chruter ity uktam eva smārayati viṣama-vyāpti-jñāpanāya| prāṇavatā— jīvena saha, jyotirādeḥ— agny-āder vāg-ādy-adhiṣṭhānam, tad-āmananāt— paramātmāmananād bhavati| āmananam— ābhimukhyena mananam; tat-saṅkalpād eva bhavatīty arthaḥ; yo'gnau tiṣṭhan.... yo'gnim antaro yamayati, ity ādi śabdāt||13||

282. tasya ca nityatvāt||2|4|14||

sarveṣām ātmatayānupraviśya, sarva-niyamanasya nityatvāt— paramātmanaḥ avarjanīyatvād ity arthaḥ, tat sṛṣṭvā, tad evānuprāviśat, iti śruteḥ||14|| iti jyotir-ādy-adhiṣṭhānādhikaraṇam||6||

283. ta indriyāṇi tad-vyapadeśād anyatra śreṣṭhāt||2|4|15||

kiṁ prāṇa-śabda-nirdiṣṭāḥ sarvam evendriyāṇi, uta śreṣṭha-vyatiriktāḥ prāṇā iti saṁśayaḥ| sarva eveti pūrvaḥ pakṣaḥ; sarveṣām aviśeṣeṇa prāṇa-śabda-nirdeśāt, karaṇatvāc ca| rāddhāntas tu— śreṣṭha-vyatiriktāḥ prāṇā indriyāṇi, teṣv evendriya-śabda-nirdeśāt; indriyāṇi daśaikaṁ ca, ekādaśaṁ manaś cātra, iti| eṣām api prāṇa-śabda-nirdeśaḥ prāṇādhīna-vṛttitvena| tathā ca śrutiḥ— ta etasyaiva sarve rūpam abhavan, tasmād eta etenākhyāyante, iti| rūpam abhavan—

śarīram abhavan, tad-adhīna-vṛttayo'bhavann ity arthaḥ| sūtrārthas tu— śreṣṭhād anyatra ye prāṇāḥ; ta indriyāṇi, teṣv eva tad-vyapadeśāt—indriya-vyapadeśāt||15||

284. bheda-śruter vailakṣaṇyāc ca||2|4|16||

etasmāj jāyate prāṇo manaḥ sarvendriyāṇi ceti samanaskendriyebhyo bhedena prāṇasyotpatti-śruteḥ, indriyeṣūparateṣv api prāṇavṛtter vṛtti-vailakṣaṇyāc ca||16|| itīndriyādhikaraṇam||7||

285. saṁjñā-mūrti-kḷptis tu trivṛt kurvata upadeśāt||2|4|17||

kiṁ prapañca-vyaṣṭi-sṛṣṭir jīva-bhūta-caturmukhāt, uta tac-charīrakāt paramātmana eveti saṁśayaḥ| kevalāc caturmukhād iti pūrvaḥ pakṣaḥ, anena jīvenātmanānupraviśya nāma-rūpe vyākaravāṇīti vyatireka-śruteḥ| jīvasya paramātmāṁśatvena vyākaravāṇīty uttama-puruṣa-nirdeśo'pi kathañcid upapadyate| rāddhāntas tu— nāma-rūpe vyākaravāṇi tāsāṁ trivṛtaṁ trivṛtam ekaikāṁ karavāṇīti trivṛt-karaṇaṁ kurvata eva nāma-rūpa-vyākriyopadeśāt paramātmana eva nāma-rūpa-vyākaraṇa-rūpa-vyaṣṭi-sṛṣṭiḥ| trivṛt-karaṇaṁ tu na caturmukhena kartuṁ śakyam, aṇḍa-sṛṣṭy-uttara-kāla-bhāvitvāc caturmukhotpatteḥ, trivṛt-kṛtair eva tejo-'b-annair aṇḍa-sṛṣṭi-sambhavāc ca| tad-aṇḍam abhavad dhaimaṁ sahasrāṁśu-samaprabham| tasmiñ jajñe svayaṁ brahmā sarva-loka-pitāmahaḥ, iti hi smaryate| nānā-vīryāḥ pṛthag-bhūtās tatas te saṁhatiṁ vinā| nāśaknuvan prajāḥ sraṣṭum asamāgamya kṛtsnaśaḥ|| sametyānyonya-saṁyogaṁ paraspara-samāśrayāḥ| mahad-ādi-viśeṣāntā hy aṇḍam utpādayanti te, iti ca| ataś caturmukha-śarīrakāt paramātmana eva vyaṣṭi-sṛṣṭiḥ| evaṁ sati vyākaravāṇīty uttama-puruṣa-nirdeśaḥ samañjasaḥ| anena jīveneti vyatireka-nirdeśo'pi jīva-śarīrakeṇātmanety anvayāt samañjasaḥ| jīva-śabdas tejaḥ-prabhṛti-śabdavaj jīva-śarīraka-brahma-vācīti hy uktam| anena jīvenātmaneti sāmānādhikaraṇyaṁ ca mukhyam; anupraviśya nāma-rūpe vyākaravāṇīti samāna-kartṛkatva-nirdeśaś ca| sūtrārthas tu— saṁjñā-mūrti-kḷptis tu, tu-śabdaḥ śaṅkā-vyāvṛtty-arthaḥ| nāma-rūpa-kḷptiḥ paramātmana eva| kutaḥ| trivṛt kurvata upadeśāt— trivṛt-karaṇaṁ kurvata eva nāma-rūpa-vyākaraṇopadeśāt| trivṛt-karaṇaṁ tu paramātmana eva karmety uktam||17||

annam aśitaṁ tredhā vidhīyate, ity ādinā caturmukha-sṛṣṭa-vastuṣu trivṛt-karaṇa-prakāro hy upadiśyate; ataś caturmukhena kevalena tac-chakyam ity āśaṅkyāha—

286. māṁsādi bhaumaṁ yathāśabdam itarayoś ca||2|4|18||

tāsāṁ trivṛtaṁ trivṛtam ekaikāṁ karavāṇīti nirdiṣṭaṁ trivṛt-karaṇam, annam aśitaṁ tredhā vidhīyate, ity ādinā nopadiśyate; tasya yaḥ sthaviṣṭho dhātus tat purīṣaṁ yo madhyamas tan māṁsaṁ yo'ṇiṣṭas tan manaḥ, iti māṁsādy api hi bhaumam evopadiśyate| annam aśitaṁ tredheti prakramāt, anna-mayaṁ hi somya manaḥ, iti vākya-śeṣāc ca| tejo-'b-annānāṁ trivṛt-karaṇa-prakāre hy upadiśyamāne māṁsa-manasoḥ purīṣād bhaumād aṇīyastvenāpyatvaṁ taijasatvaṁ ca prasajyate| tathetarayor apy ap-tejaḥ-paryāyayoḥ, āpaḥ pītāḥ, tejo'śitam iti trayāṇāṁ bhāgānāṁ yathāśabdam āpyatvaṁ taijasatvam evopadiśyate| tatrāpi hi— āpaḥ pītāḥ, tejo'śitam ity upakramaḥ; vākya-śeṣaś ca— āpo-mayaḥ prāṇaḥ tejo-mayī vāk, iti| prāg-ukta-trivṛt-karaṇa-prakāre hi mūtra-prāṇayoḥ sthaviṣṭhatvāṇīyastvābhyāṁ bhaumatva-taijasatva-

prasaktiḥ| tejo'śitam ity atrāpi pūrvayor bhaumatvāpyatva-prasaktiḥ| ato'tra prāg eva trivṛt-kṛtasyānnādeḥ svasyaiva tredhā pariṇāma upadiśyate||18||

prāg eva trivṛt-kṛtaṁ cet, kathaṁ kevalānnādi-śabdair ucyate| ity atrāha—

287. vaiśeṣyāt tu tad-vādas tad-vādaḥ||2|4|19||

vaiśeṣyaṁ— viśeṣa-bhāvaḥ| trivṛt-kṛte'py ekaikasmiṁs tatra tatrānnādy-ādhikya-rūpa-viśeṣa-bhāvād annādi-vādaḥ| dvir uktir adhyāya-parisamāpti-dyotanārthā||19|| iti saṁjñā-mūrti-kḷpty-adhikaraṇam||8||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe dvitīyasyādhyāyasya caturthaḥ pādaḥ||

||samāptaś cādhyāyaḥ||

||atha tṛtīyādhyāye prathamaḥ pādaḥ||

288. tad-antara-pratipattau raṁhati sampariṣvaktaḥ praśna-nirūpaṇābhyām||3|1|1||

dehī dehāntara-gamane deha-kāraṇa-bhūtair bhūta-sūkṣmaiḥ saṁyukto gacchati, neti saṁśayaḥ| na saṁyukto gacchatīti pūrvaḥ pakṣaḥ, dehārambhāya tatra tatra bhūta-sūkṣmāṇāṁ sulabhatvāt| rāddhāntas tu— pañcāgni-vidyāyāṁ, vettha yathā pañcamyām āhutāv āpaḥ puruṣa-vacaso bhavanti, iti tu pañcamyām āhutāv āpaḥ puruṣa-vacaso bhavanti, iti praśna-prativacane āmnāyete| dehārambhikā āpas trivṛt-karaṇena bhūtāntara-saṁsṛṣṭāḥ dyu-loka-parjanya-pṛthivī-puruṣa-rūpāgniṣu jīvena saha praviṣṭāḥ pañcamyām āhutau yoṣid-agni-praveśa-velāyāṁ puruṣa-śabdābhilapanīyā bhavantīti pratīyate; puruṣākāratāṁ bhajanta ity arthaḥ| ato bhūta-sūkṣmaiḥ sampariṣvakta eva gacchatīti| sūtrārthaṁ tu— tad-antara-pratipattau, saṁjñā-mūrti-kḷptir ity atra mūrti-śabdena dehaḥ prastutas tac-chabdena parāmṛśyate; dehāntara-pratipattau| raṁhati sampariṣvaktaḥ— jīvo bhūta-sūkṣmaiḥ sampariṣvakto gacchati| kuta| praśna-nirūpaṇabhyāṁ pañcāgni-vidyāntargata-praśna-prativacanābhyāṁ tathāvagamyata ity arthaḥ||1||

katham aviśeṣeṇāp-śabdena sarveṣām abhidhānam ity āśaṅkyāha—

289. try-ātmakatvāt tu bhūyastvāt||3|1|2||

tu-śabdaḥ śaṅkā-nivṛtty-arthaḥ| apāṁ trivṛt-karaṇena vyātmakatvād āpa iti bhūtāntara-saṁsṛṣṭā apo'bhidhīyante; apāṁ bhūyastvād ādhikyād ap-śabdenābhidhānam||2||

290. prāṇa-gateś ca||3|1|3||

itaś ca bhūta-sūkṣmaiḥ saṁyukto yāti| tam utkrāmantaṁ prāṇo'nūtkrāmati prāṇam anūtkrāmantaṁ sarve prāṇā anūtkrāmanti, iti prāṇānām indriyāṇāṁ jīvena saha gamana-śruter indriyāṇāṁ dehāśrayatvena deho'pi bhūta-sūkṣma-rūpeṇa gacchatīti gamyate| smaryate ca— manaḥ ṣaṣṭhānīndriyāṇi prakṛtisthāni karṣati, ity ādinā||3||

291. agny-ādi-gati-śruter iti cen na bhāktatvāt||3|1|4||

yatrāsya puruṣasya mṛtasyāgniṁ vāg apy eti vātaṁ prāṇaś cakṣur ādityam iti maraṇa-velāyāṁ vāg-ādīnām agny-ādiṣv apyaya-śruter jīvena saha gamana-śrutir anyathā neyeti cet; tan na, bhāktatvāt tatrā vāg-ādi-śabdānām| vāg-ādy-abhimāni-devatāsu hi tatra vāg-ādayaḥ śabdāḥ; oṣadhīr lomāni vanaspatīn keśāḥ, ity anapiyadbhir lomādibhiḥ sahapāṭhāt||4||

292. prathame'śravaṇād iti cen na tā eva hy upapatteḥ||3|1|5||

prathame— dyu-lokāgnihome apām aśravaṇād āpo bhūtāntara-saṁsṛṣṭā gacchantīti vaktuṁ na śakyate; tatra hi— tasminn etasminn agnau devāḥ śraddhāṁ juhvati, iti śraddhaiva homyatvena śrūyata iti cen na, tāḥ— āpa eva hi śraddhā-śabdenocyante, prativacanasya praśnānuguṇyopapatteḥ| vettha yathā pañcamyām āhutāv āpaḥ puruṣa-vacaso bhavanti, ity apāṁ puruṣa-vacastva-prakāre pṛṣṭe sa eva hi prativaktavyaḥ; ataḥ śraddhā-śabdena tā āpa evocyante| śraddhā vā āpaḥ, iti śrūyate||5||

293. aśrutatvād iti cen neṣṭādikāriṇāṁ pratīteḥ||3|1|6||

āpaḥ puruṣa-vacaso bhavanti, śraddhāṁ juhvati, iti dyulo-kādiṣv āpa eva hi gacchantīti śrūyate; na tat-pariṣvakto jīvaḥ| ataḥ praśna-prativacanayor jīvasyāśrutatvāt tat-saṁyukto jīvo gacchatīti na śakyate vaktum iti cet tan na, iṣṭādi-kāriṇāṁ pratīteḥ— uttaratra, atha ya ime grāme iṣṭāpūrte dattam ity upāsate te dhūmam abhisambhavanti, ity ādau iṣṭādi-kāriṇāṁ jīvānāṁ dyu-lokādi-gamana-punar-āvṛtti-prakāra-vacane dyu-lokāgni-sambandhasyāp-śabda-vācyasya somam āpannasya pratyabhijñānād atrāpa iti tat-saṁyukto jīva evocyate||6||

ākāśāc candramasam eṣa somo rājā tad devānām annaṁ taṁ devā bhakṣayanti, iti dhūmādinā gatasya devair bhakṣyamāṇatva-śravaṇāt, jīvasyānadanīyatvāc ca na jīvas tatrokta ity āśaṅkyāha—

294. bhāktaṁ vānātmavittvāt tathā hi darśayati||3|1|7||

vā-śabdaḥ śaṅkā-vyāvṛtty-arthaḥ| taṁ devā bhakṣayanti, iti bhakṣyatva-vacanaṁ bhāktam— kevaleṣṭādi-kāriṇām anātmavittvād devopakaraṇatvābhiprāyam| anātmavidaḥ kevalendrādi-deva-yājino hi devān prāpya tad-upakaraṇaṁ bhavanti| tathā hi darśayati śrutiḥ— yathā paśur evaṁ sa devānām iti| ato bhūta-sūkṣmaiḥ sampariṣvakto jīvo raṁhati||7|| iti tad-antara-pratipatty-adhikaraṇam||1||

295. kṛtātyaye'nuśayavān dṛṣṭa-smṛtibhyāṁ yathetam anevaṁ ca||3|1|8||

dhūmādināṁ gato nivartamāno jīvaḥ sānuśayo nivartate, uta neti saṁśayaḥ| neti pūrvaḥ pakṣaḥ| anuśayo hi bhukta-śiṣṭaṁ karma| yāvat sampātam uṣitvā, prāpyāntaṁ karmaṇaḥ, ity ādi śrutibhyaḥ kṛtsnasya karmaṇo'nubhūtatā-pratīter nānuśayavān nivartate| rāddhāntas tu— tad ya iha ramaṇīya-caraṇā abhyāśo ha yat te ramaṇīyāṁ yonim āpadyeran brāhmaṇa-yoniṁ kṣatriya-yoniṁ vaiśya-yoniṁ vā atha ya iha kapūya-caraṇā abhyāśo ha yat te kapūyāṁ yonim āpadyeran śva-yoniṁ vā sūkara-yoniṁ vā caṇḍāla-yoniṁ vā, iti ramaṇīya-caraṇā brāhmaṇādi-yoniṁ, kapūya-caraṇāḥ— kutsita-karmāṇaḥ śva-sūkarādi-yoniṁ pratipadyanta iti śruteḥ,

prāpyāntaṁ karmaṇaḥ, ity ādi śrutiḥ phala-pradāna-pravṛtta-karma-viṣayeti sānuśayo nivartate| sūtrārthas tu— kṛtātyaye, kṛtasya pūrva-karmaṇo'tyaye, anuśayavān— bhukta-śiṣṭa-karmavān nivartate| kutaḥ| dṛṣṭa-smṛtibhyām— śruti-smṛtibhyām avagamyate| tad ya iha ramaṇīya-caraṇāḥ, ity ādi śrutiḥ| tataḥ parivṛttau karma-phala-śeṣeṇa jātiṁ rūpam ity ādikā smṛtiḥ, yathetam anevaṁ ca— ārohaṇa-prakāreṇa prakārāntareṇa ca nivartante| candramasaḥ sthānād ākāśam ity ārohaṇa-krameṇāvarohanti, vāyu-dhūmābhrādinā prakārāntareṇa ca||8||

296. caraṇād iti cen na tad-upalakṣaṇārtheti kārṣṇājiniḥ||3|1|9||

ramaṇīya-caraṇāḥ, iti ramaṇīyācārasya smṛti-vihitasya brāhmaṇyādi-prāpti-sādhanatva-śravaṇān na sa karmā pratyavarohatīti cet tan na, caraṇa-śrutiḥ karmopalakṣaṇārtheti kārṣṇājinir ācāryo manyate, puṇyasyaiva karmaṇaḥ sukha-prāpti-sādhanatvāt||9||

297. ānarthakyam iti cen na tad-upekṣatvāt||3|1|10||

smṛti-vihitasyācārasyākiñcitkaratvenānarthakyaṁ prasajyata iti cen na, tad-apekṣatvāt— ācārāpekṣatvāt sukha-sādhana-bhūta-puṇya-karmaṇaḥ; sandhyā-hīno'śucir nityam anarhaḥ sarva-karmasu, iti sarvaṁ hi puṇya-karmācārāpekṣam eveti kārṣṇājiner matam||10||

298. sukṛta-duṣkṛte eveti tu bādariḥ||3|1|11||

tu-śabdaḥ pūrva-mata-vyāvṛtty-arthaḥ; ramaṇīya-caraṇāḥ kapūyacaraṇāḥ, iti caraṇa-śabdena sukṛta-duṣkṛte eva karmaṇī pratipādyate; puṇyaṁ karmācaratīti carateḥ karmaṇi prasiddheḥ, na lakṣaṇā nyāyyeti bādarir manyate| idam eva sūtra-kārābhipretam, tu-śabdena pūrva-matād vyāvṛtteḥ sukṛta-duṣkṛte eveti vyāvartanāt| ānarthakyam iti cen na tad-apekṣatvād iti tu svīkṛtam||11|| iti kṛtātyayādhikaraṇam||2||

299. aniṣṭādi-kāriṇām api ca śrutam||3|1|12||

vihitākaraṇa-pratiṣiddha-sevā-ratāḥ pāpa-karmāṇo'pi dhūmādinā candramasaṁ gatvā nivartante, uta neti saṁśayaḥ| gatvaiva nivartanta iti pūrvaḥ pakṣaḥ, ye vai ke cāsmāl lokāt prayanti candramasam eva te sarve gacchantīti sarveṣām aviśeṣeṇa candragamana-śruteḥ| rāddhāntas tu— atha ya ime grāme iṣṭāpūrte dattam ity upāsate te dhūmam abhisambhavantīti dhūmādinā candragamanasya puṇya-karma-phalatva-śravaṇāt tad-rahitāḥ pāpa-karmāṇo na gacchantīti| ye vai ke ceti vacanaṁ sarveṣāṁ puṇya-karmaṇāṁ candra-gamana-viṣayam| sūtrārthas tu— aniṣṭādi-kāriṇām api ca śrutam, aniṣṭādi-kāriṇām api— iṣṭāpūrtādy akurvatāṁ pāpinām api candra-gamanam asti, ye vai ke cāsmāl lokāt prayantīti yato'viśeṣeṇa śrutam||12||

300. saṁyamane tv anubhūyetareṣām ārohāvarohau tad-gati-darśanāt||3|1|13||

iyāṁs tu viśeṣaḥ saṁyamane— yama-śāsane pāpa-phalam anubhūya itareṣāṁ pāpināṁ candrārohāvarohau| kutaḥ| tad-gati-darśanāt— pāpināṁ yama-sadana-gati-darśanāt, vaivasvataṁ saṅgamanaṁ janānām ity ādau||13||

301. smaranti ca||3|1|14||

sarve caite vaśaṁ yānti yamasya bhagavan kila, iti parāśarādayaḥ smaranti ca||14||

302. api sapta||3|1|15||

saptāpi— pāpa-karmaṇāṁ gantavyatvena saptāpi rauravādi-narakān smaranti||15||

nanu saptasu lokeṣu gacchatāṁ kathaṁ yama-sadana-prāptiḥ| tatrāha—

303. tatrāpi tad-vyāpārād avirodhaḥ||3|1|16||

teṣv api saptasu rauravādilokeṣu tad-vyāpārāt— yamājñayaiva gamanād avirodhaḥ| ato'niṣṭādi-kāriṇām api yama-lokaṁ prāpya yamayātanāśvānubhūya paścāc candrārohāvarohau bhavataḥ||16||

iti prāpta ucyate—

304. viśvākarmaṇor iti tu prakṛtatvāt||3|1|17||

tu-śabdaḥ pakṣa-vyāvṛtty-arthaḥ| na ca pāpa-karmaṇām arcir-ādinā brahma-gamanaṁ, dhūmādinā candra-gamanaṁ ca sambhavati, tayor vidyā-karmaṇoḥ phalatvāt| katham idam avagamyate tat-phalatvam| iti prakṛtatvāt— itthaṁ prakṛtatvāt| vidyā-karmaṇī hi prakṛtya tat-phalatvena gati-dvayaṁ pratipādyate, tad ya itthaṁ vidurye ceme'raṇye śraddhā tapa ity upāsate te'rciṣam abhisambhavantīti, atha ya ime grāma iṣṭāpūrte dattam ity upāsate te dhūmam abhisambhavantīti ca| pāpināṁ vidyā-rahitatvena brahma-gamanābhāvavat puṇya-karma-rahitatvena candra-gamanam api na sambhavatīty arthaḥ||17||

pañcamyām āhutāv āpaḥ puruṣa-vacaso bhavantīti pañcamāhutyā dehārambha-śravaṇāt tasyāś candra-gamana-pūrvakatvena pāpinām api dehārambhāya candra-gamanam avaśyambhāvīty āśaṅkyāha—

305. na tṛtīye tathopalabdheḥ||3|1|18||

kevala-pāpa-karmāṇaḥ| tṛtīya-sthānam, na tṛtīye sthāne dehārambhāya pañcamāhuty-apekṣāsti; tathopalabdheḥ— vettha yathā kenāsau loko na sampūryate, iti dyu-lokasyāprāptā ka iti praśnasya prativacane, athaitayoḥ pathor na katareṇa ca tānīmāni kṣudrāṇy asakṛd-āvartīni bhūtāni bhavanti jāyasva mriyasvety etat tṛtīyaṁ sthānaṁ tenāsau loko na sampūryate, iti tṛtīyasya sthānasya dyu-lokāprāpti-śravaṇāt tasya dehārambhe pañcamāhuty-anapekṣatvaṁ hy upalabhyate||18||

306. smaryate'pi ca loke||3|1|19||

puṇya-karmaṇām api keṣāñcid draupady-ādīnāṁ dehārambhe pañcamāhuty-anapekṣatvaṁ śiṣṭa-loke'pi ca smaryate||19||

307. darśanāc ca||3|1|20||

śrutāv api dṛśyate keṣāñcid dehārambhe pañcamāhuty-anapekṣatvaṁ— teṣāṁ khalv eṣāṁ bhūtānāṁ trīṇy eva bījāni bhavanty āṇḍajaṁ jīvajam udbhijjam iti svedajodbhijjayor dehārambhe pañcamāhuty-anapekṣatvam| āṇḍajaṁ jīvajam udbhijjam ity atra svedajasya grahaṇaṁ na dṛśyata ity āśaṅkyāha—

308. tṛtīya-śabdāvarodhaḥ saṁśokajasya||3|1|21||

āṇḍajaṁ jīvajam udbhijjam ity atra tṛtīyenodbhijja-śabdena saṁśokajasya svedajasya avarodhaḥ— saṅgraha ity arthaḥ| ataḥ kevala-pāpa-karmaṇāṁ candrārohāvarohau na sambhavataḥ||21|| ity aniṣṭādi-kāry-adhikaraṇam||3||

309. tat-svābhāvyāpattir upapatteḥ||3|1|22||

dhūmādinā candramasaṁ prāptasya pratyavaroha-prakāra āmnāyate— yathetam ākāśam ākāśād vāyuṁ vāyur bhūtvā dhūmo bhavati dhūmo bhūtvābhraṁ bhavaty abhraṁ bhūtvā megho bhavati megho bhūtvā pravarṣati, iti| atrākāśādi-bhāvaḥ, kiṁ deva-manuṣyādi-bhāvavad ākāśādi-śarīratvam, uta tat-sādṛśyāpattir iti saṁśayaḥ| ākāśādi-śarīratvam iti pūrvaḥ pakṣaḥ, śraddhāvasthasya somarāja-bhāvavat tatra tac-charīratvam evocyate| rāddhāntas tu— ākāśādi-prāptau sukha-duḥkhānubhavābhāvāt tat-sādṛśyāpattir eva| sukha-duḥkhānubhavāya hi somādi-śarīratvam| sūtrārthas tu— tat-svābhāvyāpattiḥ, ākāśādi-sādṛśyāpattiḥ, upapatteḥ— sukha-duḥkhānubhavābhāvopapatteḥ||22||

310. nāticireṇa viśeṣāt||3|1|23||

ākāśa-vāyu-dhūmābhra-megha-varṣa-prāptau kiṁ tatra tatra nāticiraṁ tiṣṭhati, utāniyama iti saṁśayaḥ| aniyama iti pūrvaḥ pakṣaḥ, nāticireṇeti viśeṣa-vacanābhāvāt| rāddhāntas tu— uttaratra vrīhy-ādi-bhāve, ato vai khalu durniṣprapataram iti viśiṣya cireṇa gamana-vacanaṁ tataḥ prācīneṣv acira-gamanaṁ dyotayatīty ākāśādi yāvad-vrīhy-ādi-bhāva-prāpti nāticiraṁ tiṣṭhatīti| sūtram api vyākhyātam||23|| iti nāticirādhikaraṇam||5||

311. anyādhiṣṭite pūrvavad abhilāpāt||3|1|24||

avarohanto jīvā vrīhy-ādi-bhāvena jāyanta iti śrūyate— megho bhūtvā pravarṣati ta iha vrīhi-yavā oṣadhi-vanaspatayas tila-māṣā iti jāyante, iti| te kiṁ vrīhy-ādi-śarīrā jāyante, utānyaiḥ kṣetrajñair vrīhyādi-śarīrair adhiṣṭhitān vrīhy-ādīn āśliṣyantīti saṁśayaḥ| jāyante iti vacanād vrīhy-ādi-śarīra-bhoktāro jāyanta eveti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— vrīhy-ādi-janma-hetu-bhūta-karma-viśeṣāśravaṇād vrīhy-ādi-saṁśleṣa-mātram eva| jāyante iti janma-vacanam aupacārikam| brāhmaṇādi-śarīra-bhāve hi— ramaṇīya-caraṇāḥ.... kapūyacaraṇāḥ, iti janma-hetu-bhūtaṁ puṇya-pāpa-rūpaṁ karma śrūyate| sūtrārthas tu— anyādhiṣṭhite— anya-kṣetrajñādhiṣṭhite vrīhy-ādau, saṁśleṣa-mātram| kutaḥ| pūrvavad abhilāpāt— ākāśādi-bhāvavat kevala-vrīhy-ādi-bhāvābhilāpāt; janma-hetu-bhūta-karmānabhilāpād ity arthaḥ||24||

312. aśuddham iti cen na śabdāt||3|1|25||

yady api vrīhy-ādi-bhāvena jāyanta ity atra janma-hetu-bhūtaṁ karma na śrutam; tathāpi pūrva-śrutam iṣṭādi-karmāgnīṣomīyādi-hiṁsā-garbhatvenāśuddham| hiṁsātvenāśuci-vrīhy-ādi-janmano'pi hetur bhavatīti cen na, ahiṁsātva-śabdāt paśor hi saṁjñapanasya svargāvāpti-sādhana-bhāva-vādi-śabdaḥ śrūyate— hiraṇya-śarīra ūrdhva-svargaṁ lokam eti, na vā u vai tan mriyase na riṣyasi, ity ādiḥ||25||

313. retaḥ-sig-yogo'tha||3|1|26||

tataś ca vrīhy-ādi-saṁśleṣa-mātram, vrīhy-ādi-bhāvānantaraṁ retaḥ-sig-yogaḥ śrūyate— yo yo hy annam atti yo retaḥ siñcati tad bhūya eva bhavati, iti| atra hi puruṣa-saṁśleṣa-mātram eva śrutam; evam eva vrīhy-ādi-bhāve'pīty arthaḥ||26||

314. yoneḥ śarīram||3|1|27||

yoni-prāpteḥ paścād evāvarohato jīvasya śarīra-prāptiḥ, tatraiva sukha-duḥkhopabhogāt| tataḥ prāg-ākāśādiṣu tat-tat-saṁśleṣa-mātram evety abhiprāyaḥ||27|| ity anyādhiṣṭhitādhikaraṇam||6||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe tṛtīyasyādhyāyasya prathamaḥ pādaḥ||

||atha tṛtīyādhyāye dvitīyaḥ pādaḥ||

315. sandhye sṛṣṭir āha hi||3|2|1||

svapnam adhikṛtya śrūyate— na tatra rathā na ratha-yogā na panthāno bhavanty atha rathān ratha-yogān pathaḥ sṛjate, ity ārabhya, atha veśāntān puṣkariṇyaḥ sravantyaḥ sṛjate sa hi kartā, iti| kiṁ svāpnānām apy arthānāṁ sraṣṭā jīva eva, uta paramātmeti saṁśayaḥ| svapna-dṛśo jīvasya sannidhānāt, sa hi karteti sa eva parāmṛśyate; jīvasyāpi satya-saṅkalpatvaṁ prajāpati-vākyoditam iti sa eva sraṣṭeti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— jīvasya satya-saṅkalpatvaṁ svābhāvikam api saṁsāra-daśāyāṁ parama-puruṣa-saṅkalpātirohitam iti na jīvasya satya-saṅkalpa-mātreṇa sraṣṭṛtvam upapadyate| ataḥ parama-puruṣa eva sakaletara-puruṣānubhavāviṣayān tat-tat-puruṣa-mātreṇānubhāvyān tat-tat-kālāvasānān svapnānarthān sṛjati| sūtrārthas tu— sandhye, svapne śrūyamāṇā rathādi-sṛṣṭiḥ svapna-daśā-jīvena kṛtāḥ| kutaḥ| āha hi— sa hi karteti tasyaiva parāmarśād ity arthaḥ||1||

316. nirmātāraṁ caike putrādayaś ca||3|2|2||

enam eva jīvaṁ nirmātāraṁ svāpnānām arthānām eke śākhino'dhīyate— ya eṣu supteṣu jāgarti kāma-kāmaṁ puruṣo nirmimāṇaḥ, iti| atra kāma-śabda-nirdiṣṭaḥ kāmyamānatayā putrādaya eva| ca-śabdo'vadhāraṇe| atra hi— sarvān kāmān iti kāma-śabdena prastutān, śatāyuṣaḥ putra-pautrān vṛṇīṣva, iti vivinakti||2||

317. māyā-mātraṁ tu kārtsnyenānabhivyakta-svarūpatvāt||3|2|3||

tu-śabdāt pakṣo viparivartate; na jīvena sṛṣṭaṁ svāpnam artha-jātam; api tu parameśvara-māyā-mātraṁ— sakaletara-puruṣānubhavāviṣayaṁ tad-ekānubhāvyaṁ tat-kālāvasānam āścarya-rūpam artha-jātam īśvaraḥ sṛjatīty arthaḥ| jīvasya svataḥ satya-saṅkalpatvādeḥ kṛtsnasya saṁsāra-daśāyām anabhivyakta-svarūpatvāt tasya hi saṅkalpa-mātreṇa sraṣṭṛtvaṁ nopapadyate| kāma-kāmaṁ puruṣo nirmimāṇaḥ, iti ca parama-puruṣam eva nirmātāram āha— ya eṣu supteṣu jāgarti, tasmiṁl lokāḥ śritāḥ sarve tad u nātyeti kaścana, ity upakramopasaṁhārayoḥ parama-puruṣāsādhāraṇa-dharma-pratīteḥ, sa hi karteti ca tenaikārthyāt parama-puruṣam evāha||3||

svābhāvikaṁ cej jīvasya satya-saṅkalpatvādikam, kathaṁ nābhivyajyata ity āśaṅkyāha—

318. parābhidhyānāt tu tirohitaṁ tato hy asya bandha-viparyayau||3|2|4||

tu-śabdaḥ śaṅkā-nivṛtty-arthaḥ; parama-puruṣābhidhyānād asya svābhāvikaṁ rūpam anādi-karma-pravāheṇa kṛtāparādhatayā tirohitam; tato hy asya bandha-viparyayau, tataḥ parama-puruṣa-saṅkalpād eva hi, asya— jīvasya, bandha-viparyayau— saṁsāra-mokṣau śrūyate— ko hy evānyāt kaḥ prāṇyāt yad eṣa ākāśa ānando na syāt, eṣa hy evānandayāti, paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate ity ādau||4||

tirodhāna-prakāram āha—

319. deha-yogād vā so'pi||3|2|5||

so'pi— tirodhāna-bhāvo deha-yogād vā bhavati; vā-śabdo vikalpārthaḥ; vyavasthitaś ca vikalpaḥ; deva-manuṣyādi-dehākāra-pariṇatācid-yogāt sṛṣṭi-velāyām, nāma-rūpa-vibhāgānarha-sūkṣma-daśāpannācid-yogena pralaya-kāle||5||

320. sūcakaś ca hi śruter ācakṣate ca tad-vidaḥ||3|2|6||

itaś ca svāpnā rathādayo na jīva-saṅkalpa-kṛtāḥ; yataḥ svapnaḥ śubhāśubhayoḥ sūcaka iti śruter avagamyate— yadā karmasu kāmyeṣu striyaṁ svapneṣu paśyati| samṛddhiṁ tatra jānīyāt tasmin svapna-nidarśane|| atha svapne puruṣaṁ kṛṣṇaṁ kṛṣṇa-dantam ity ādiṣu| svapnādhyāya-vidaś cācakṣate| jīva-saṅkalpa-kṛtatve hi sūcakatvaṁ na sambhavati; sva-saṅkalpa-kṛtatve hi śubhānām eva sūcakānarthān sṛṣṭvā tān eva paśyet| ataḥ svāpnānām arthānāṁ parama-puruṣa eva sraṣṭā||6|| iti sandhyādhikaraṇam||1||

321. tad-abhāvo nāḍīṣu tac-chruter ātmani ca||3|2|7||

nāḍyaḥ purītad brahma ca suṣupti-sthānatvena śrūyante; kim eṣāṁ vikalpaḥ, uta samuccaya iti saṁśayaḥ| vikalpa iti pūrvaḥ pakṣaḥ; āsu tadā nāḍīṣu supto bhavati, tābhiḥ pratyavasṛpya purītati śete, satā somya tadā sampanno bhavati, iti trayāṇāṁ nairapekṣya-pratīteḥ| rāddhāntas tu— prāsāda-khaṭvā-paryaṅkavat kārya-bhedena samuccaye sambhavati pākṣika-bādha-garbha-vikalpo na yukta iti samuccayo nyāyyaḥ| tatra paryaṅka-sthānīyaṁ brahma, yataḥ paryaṅkavat sākṣād brahma suṣupti-sthānam| sūtrārthas tu— tad-abhāvaḥ, svapnābhāvaḥ, suṣuptir ity arthaḥ| suṣuptir nāḍīṣv ātmani ca; ca-kārāt purītati ca; tac-chrutes trayāṇāṁ suṣupti-sthānatva-śruteḥ| uktena nyāyena samuccayo nyāyya ity abhiprāyaḥ||7||

322. ato prabodho'smāt||3|2|8||

asmāt— brahmaṇaḥ prabodha-śrutir ata evopapadyate; sata āgamya na viduḥ sata āgacchāmahe, iti śrūyate||8|| iti tad-abhāvādhikaraṇam||2||

323. sa eva tu karmānusmṛti-śabda-vidhibhyaḥ||3|2|9||

kiṁ suṣupta eva prabodha-kāle uttiṣṭhati, sa eva vā anyo vety aniyama iti saṁśayaḥ| suṣuptasya sarvopādhi-vinirmuktasya brahmaṇi sampannasya muktād avilakṣaṇatvena prācīna-śarīra-sambandha-bhāvāt sa eveti niyamo na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ| suṣuptasya brahma-

jñānābhāvena pūrva-kṛtasya karmaṇas tenaivopabhoktavyatvāt, so'ham iti pratyabhijñānāt, ta iha vyāghro vā siṁho vā, ityārabhya, yad yad bhavanti tathā bhavanti, iti śabdāt, mokṣa-sādhana-vidhy-ānarthakyāc ca sa evottiṣṭhatīti rāddhāntaḥ| na cāsau śarīrendriya-sambandha-vinirmuktaḥ, api tu karaṇa-kalevara-pravartanāyāsādāśvāsāya brahmaṇy apītaḥ punar āśvastaḥ pravartanāyottiṣṭhati| sūtram api vyākhyātam||9|| iti karmānusmṛti-śabda-vidhy-adhikaraṇam||3||

324. mugdhe'rdha-sampattiḥ pariśeṣāt||3|2|10||

kiṁ mūrchā maraṇād arthāntaram, uta maraṇam eveti saṁśayaḥ| sarvendriya-prāṇa-vyāpāroparater maraṇam eveti pūrvaḥ pakṣaḥ| ākāra-vairūpyeṇa sūkṣma-prāṇāstitvāvagater maraṇāyārdha-sampattir iti siddhāntaḥ| sūtrārthas tu— mugdhe, mūrcchite puruṣa yāvasthā, sā maraṇāyārdhasampattiḥ| kutaḥ| pariśeṣāt| prāṇādi-sarva-vyāpāroparater na jāgarādy-avasthā, na ca gata-prāṇā ākāra-vailakṣaṇyena sūkṣma-prāṇāstitvāvagateḥ; mūrcchitasyaiva kasyacit punar jīvana-darśanāc ca na maraṇam iti pariśeṣān maraṇāyārdha-sampattir ity avagamyate||10|| iti mugdhādhikaraṇam||4||

325. na sthānato'pi parasyobhaya-liṅgaṁ sarvatra hi||3|2|11||

kiṁ jīvasyeva tad-antaryāmiṇaḥ parasya brahmaṇo'pi jāgarādi-sthāna-prayukta-doṣāḥ sambhavanti, uta neti saṁśayaḥ| yaḥ pṛthivyāṁ tiṣṭhan, ya ātmani tiṣṭhan, yaś cakṣuṣi tiṣṭhan, yo retasi tiṣṭhan, ity ādinā jīvasyeva sarvāvasthāsvavasthiti-vacanāt chandato'pi pūya-śoṇitādi-majjanam apuruṣārtha eveti sarve doṣāt sambhavantīti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— apahata-pāpmā vijaraḥ, niravadyaṁ nirañjanam, satya-kāmaḥ satya-saṅkalpaḥ, yaḥ sarva-jñaḥ sarva-vit, yo māṁ ajam anādiṁ ca vetti loka-maheśvaram, paraḥ parāṇāṁ sakalā na yatra kleśādayaḥ santi parāvareśe, ity ādi śruti-smṛtibhyo nirasta-nikhila-doṣa-gandhatā-sārvajñya-satya-saṅkalpatvādy-ubhaya-lakṣaṇa-svarūpāvagateḥ parasya brahmaṇaḥ sarvatrāntaryāmitayāvasthitasyāpi na doṣa-gandhaḥ sambhavati; api tu sarva-niyamana-rūpa-līlā-rasa eva||

sūtrārthas tu— na sthānato'pi parasya— pṛthivy-ātmādiṣv antaryāmitayāvasthitasyāpi parasya brahmaṇaḥ, jīvasya tatra tatrāvasthitasya ye doṣā uktāḥ, te na sambhavanti| kutaḥ| ubhaya-liṅgaṁ sarvatra hi— hir hetau, yataḥ sarvatra śruti-smṛtiṣu nirasta-nikhila-doṣatva-samasta-kalyāṇa-guṇātmakatva-rūpobhaya-liṅgam— ubhaya-lakṣaṇaṁ paraṁ brahmāvagatam||11||

326. bhedād iti cen na pratyekam atad-vacanāt||3|2|12||

yathā jīvasya svato'pahata-pāpmatvādi-guṇakasyāpi devādi-śarīra-sambandhitayāvasthā bhedād ukta-doṣa-sambandhitvam; evaṁ parasyāpi— yasya pṛthivī śarīram iti śarīra-sambandhitvāvasthābhedāt te doṣāḥ syur iti cen na, pratyekaṁ— pratiparyāyam, atad-vacanāt— doṣāsambandhitva-vacanāt| yasya pṛthivī śarīram ity ādiṣu— eṣa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ, ity antaryāmiṇo hi nirdoṣatvam ucyate; jīvasya tu parābhidhyānāt tat-svarūpaṁ tirohitam ity uktam| ataḥ śarīra-sambandhitve'pi parasyaite na doṣāḥ||12||

327. api caivam eke||3|2|13||

api ca yad idaṁ jīva-parayor ekasmin śarīre śarīritvenāvasthitayor doṣa-sambandhitve tad-viparītatvaṁ coktam, evam eke śākhinaḥ sva-śabdenādhīyate— dvā suparṇā sayujā sakhāyā samānaṁ vṛkṣaṁ pariṣasvajāte| tayor anyaḥ pippalaṁ svādv atty anaśnann anyo abhicākaśīti iti||13||

manuṣyādi-śarīreṣu śarīritvam eva jīvasya nāma-rūpa-bhāktvena karma-vaśyatā-hetuḥ, tat-parasyāpy aviśiṣṭaṁ cet kathaṁ parasya brahmaṇo'karma-vaśyatvena karma-phalānaśanam ucyate ity ata āha—

328. arūpavad eva hi tat-pradhānatvāt||3|2|14||

manuṣyādi-śarīreṣu śarīritve'py arūpavad eva hi tat paraṁ brahma| kutaḥ| pradhānatvāt— nirvāhakatvāt; jīvasya nāma-rūpa-bhāktvena karma-phalāśanaṁ nirvoḍhuṁ parasya tat-tac-charīre śarīritvenāvasthānam| yathāha— yasya pṛthivī śarīram, yasyātmā śarīram .... ātmānam antaro yamayati, antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānāṁ sarvātmā, ākāśo ha vai nāma-rūpayor nirvahitā te yad antarā tad brahma, iti| ata ubhaya-liṅgam eva paraṁ brahma||14||

satyaṁ jñānam anantaṁ brahmeti prakāśaika-svarūpatā brahmaṇa ucyate, katham ubhaya-liṅgatvam ity ata āha—

329. prakāśavac cāvaiyarthyāt||3|2|15||

yathā— satyaṁ jñānam iti vākyāvaiyarthyāt prakāśo brahmaṇaḥ svarūpam ity avagamyate tathā— yaḥ sarva-jñaḥ sarva-vit, parāsya śaktir vividhaiva śrūyate, ity ādi vākyāvaiyarthyāt kalyāṇa-guṇākaratvaṁ ca brahmaṇaḥ svarūpam ity avagamyate; ity ubhaya-liṅgam eva||15||

330. āha ca tanmātram||3|2|16||

satyaṁ jñānam iti vākyaṁ brahmaṇo jñānaṁ svarūpam ity etāvan mātram āha na punaḥ kalyāṇa-guṇākaratvaṁ niṣedhati||16||

331. darśayati cātho api smaryate||3|2|17||

darśayati ca vedānta-vākya-gaṇo nirasta-nikhila-doṣatvaṁ kalyāṇa-guṇākaratvaṁ ca— niṣkalaṁ niṣkriyaṁ śāntaṁ niravadyaṁ nirañjanam, tam īśvarāṇāṁ paramaṁ maheśvaraṁ taṁ daivatānāṁ paramaṁ ca daivatam ity ādikaḥ| smaryate ca— yo māṁ ajam anādiṁ ca vetti loka-maheśvaram, ahaṁ kṛtsnasya jagataḥ prabhavaḥ pralayas tathā| mattaḥ parataraṁ nānyat, ity ādiṣu||17||

332. ata eva copamā sūryakādivat||3|2|18||

yato brahmaṇo nirasta-nikhila-doṣatva-kalyāṇa-guṇākaratvenobhaya-liṅgatvāt pṛthivy-ādi-sthānato'pi na tat-tat-prayukta-doṣa-gandha-sambhavaḥ; ata eva śāstreṣu ca jala-sūryakādy-upamā kriyate— ākāśam ekaṁ hi yathā ghaṭādiṣu pṛthag bhavet| tathātmaiko hy aneka-stho jalādhāreṣv ivāṁśumān ity ādiṣu||18||

333. ambuvad agrahaṇāt tu na tathātvam||3|2|19||

tu-śabdaś codyaṁ dyotayati| ambunīvāgrahaṇāt— yathā ambuni sūryas tatrānavasthita eva bhrāntyā tatra sthita iva gṛhyate; na tathā paramātmā pṛthivy-ādau gṛhyate; yaḥ pṛthivyāṁ tiṣṭhan pṛthivyā antaraḥ, iti paramārthataḥ sthito gṛhyate; ato na tathātvaṁ— na sūryasyeva tat-prayukta-doṣa-gandhābhāvaḥ paramātmanaḥ, paramārthataḥ sthitatvāt||19||

334. vṛddhi-hrāsa-bhāktvam antarbhāvād ubhaya-sāmañjasyād evaṁ darśanāc ca||3|2|20||

pṛthivy-ādiṣu viṣameṣu sthāneṣu sthitasyāpi paramātmanaḥ, tad-antarbhāvāt— tatrāvasthānataḥ tat-prayukta-vṛddhi-hrāsa-bhāktvaṁ, jalādhāreṣv ivāṁśumān iti dṛṣṭāntena nivartyate| kuto'vagamyate etāvan mātram iti; ubhaya-sāmañjasyād evam— ubhaya-dṛṣṭāntopādāna-sāmañjasyād evam avagamyate| ākāśam ekaṁ hi yathā ghaṭādiṣu pṛthag bhaved iti ghaṭa-karakādiṣu viṣameṣv avasthitam ākāśaṁ, jalādhāreṣv ivāṁśumān iti cāṁśumantaṁ paramārthataḥ sthitam anavasthitaṁ cobhayaṁ dṛṣṭāntatayopādāya, tathātmaiko hy anekasthaḥ, iti nigamanāt tat-tat-sthāna-prayukta-vṛddhi-hrāsa-bhāktva-nivartana-mātraṁ vivakṣitam ity avagamyate| anyatrāpi dṛṣṭānta-dārṣṭāntikayoḥ sarva-sāmyābhāve'pi "siṁha iva māṇavakaḥ" ity ādiṣu dṛṣṭāntopādāna-darśanāc caivam avagamyate||20||

athāta ādeśo neti netīty ādinā pūrva-prakṛtasya mūrtāmūrta-prapañcasya brahmaṇo rūpatva-pratiṣedhān niṣprapañcaṁ san-mātram eva brahma; na punar ukta-svarūpam ubhaya-liṅgam ity āśaṅkyāha—

335. prakṛtaitāvattvaṁ hi pratiṣedhati tato bravīti ca bhūyaḥ||3|2|21||

hīti hetau| dve vāva brahmaṇo rūpe mūrtaṁ cāmūrtameva ca, ity ādinā sthūlasya sūkṣmasya ca prapañcasya brahmaṇo rūpatayā pramāṇāntarā-prajñātasya atraiva rūpatayopadiṣṭasya niṣedhāsambhavāt prakṛtaitāvattvaṁ hi brahmaṇaḥ pratiṣedhati, pūrva-prakṛtaitāvan-mātraṁ na bhavati brahmeti hi, athāta ādeśo neti netīty atra pratipādyata ity arthaḥ| tato bravīti ca bhūyaḥ— tataḥ pūrvoktād bhūyastvaṁ bravīti ca vākyaśeṣaḥ, na hy etasmād iti nety anyat param asty atha nāmadheyaṁ satyasya satyam iti prāṇā vai satyaṁ teṣām eṣa satyam iti| neti nirdiṣṭād etasmād brahmaṇo'nyan na hy asti; parabrahmaṇo'nyat svarūpato guṇaś cotkṛṣṭaṁ na hy astīty arthaḥ| satyasya satyam iti brahmaṇo nāmadheyam; tasya nirvacanam, prāṇā vai satyaṁ teṣām eṣa satyam iti| prāṇa-sāhacaryāj jīvātmanaḥ prāṇāḥ| te hi viyad-ādivad anutpādyatvena satyam| tebhyo'py eṣa satyam; te hi karmānuguṇa-deha-yogena janmavantaḥ; tad apy asya nāstīti teṣām eṣa satyam, jñāna-saṅkoca-vikāsa-rūpa-vikārasyāpy asambhavāt| ataḥ pramāṇāntarā-prajñāta-svarūpasya brahmaṇo mūrtāmūrta-prapañca-prakāratayopadeśāt, punar api prakāra-viśeṣopadeśāc ca, athāta ādeśo neti netīti pūrva-prakṛteyattā brahmaṇaḥ pratiṣidhyata ity arthaḥ||21||

nanu ca vastutaḥ pratyakṣeṇa nirviśeṣa-san-mātram eva gṛhyate; tad-atiriktaṁ bhrāntyā pratīyamānaṁ saviśeṣa-rūpam anūdya, neti netīti niṣidhyata ity atrāha—

336. tad avyaktam āha hi||3|2|22||

brahmaṇaḥ pramāṇāntarā-prajñātatāṁ draḍhayati; tat brahma na kenāpi pramāṇena vyaktam; tathā āha hi śrutiḥ— na sandṛśe tiṣṭhati rūpam asya, ity ādikā||22||

337. api saṁrādhane pratyakṣānumānābhyām||3|2|23||

api ca saṁrādhana evopalabhyate; saṁrādhanaṁ samyak-prīti-yuktaṁ bhajanam, upāsanam iti yāvat| upāsana-rūpa-tat-prīṇanena vinā kenāpi nopalabhyata iti śruti-smṛtibhyām avagamyate| nāyam ātmā pravacanena labhyo na medhayā na bahunā śrutena, yam evaiṣa vṛṇute tena labhyaḥ, nāhaṁ vedair na tapasā na dānena na cejyayā.... bhaktyā tv ananyayā śakyaḥ, iti hi śruti-smṛtī| ataḥ kenāpi pramāṇenānabhivyakta-svarūpatvād brahmaṇaḥ, dve vāva brahmaṇo rūpe, ity ādinā brahmaṇaḥ prakāratayopadiṣṭaṁ jagad-aiśvaryaṁ, neti netīti na niṣidhyate; kintu prakṛteyattā-mātraṁ tu niṣidhyate||23||

338. prakāśādivac cāvaiśeṣyaṁ prakāśaś ca karmaṇy abhyāsāt||3|2|24||

itaś ca jñānānandavaj jagad-aiśvaryam api brahmaṇo rūpaṁ; yeṣāṁ vāmadevādīnāṁ saṁrādhana-rūpa-karmaṇy abhyāsāt prakāśaś ca sañjātaḥ— darśanaṁ sañjātam; teṣāṁ darśane prakāśādivat jñānāder iva jagad-aiśvaryasyāpy avaiśeṣyaṁ pratīyate, tad vaitat paśyann ṛṣir vāmadevaḥ pratipede ahaṁ manur abhavaṁ sūryaś ca ahaṁ kakṣīvān, ity ādau||24||

339. ato'nantena tathā hi liṅgam||3|2|25||

ato'nantena kalyāṇa-guṇa-gaṇena yogo brahmaṇaḥ siddhaḥ| tathā saty ubhaya-liṅgam eva brahma||25|| ity ubhaya-liṅgādhikaraṇam||5||

340. ubhaya-vyapadeśāt tv ahi-kuṇḍalavat||3|2|26||

dve vā va brahmaṇo rūpe, ity ādinopadiṣṭam acid-vastuno brahma-rūpatvaṁ kiṁ brahma-svarūpasyaivācid-rūpeṇa pariṇāmād bhavati, uta parasmin brahmaṇy acid-vastuni caika-jāti-yogāt, atha jīvavad brahma-śarīratayā brahma-viśeṣaṇatveneti saṁśayaḥ| bhinnatvābhinnatva-rūpobhaya-vyapadeśopapattaye brahmaivācid-rūpeṇa pariṇamata iti prathamaḥ pakṣaḥ| tathā tu sati brahmaṇo nirdoṣatvādikaṁ bādhyetety eka-jāti-yogeneti dvitīyaḥ pakṣaḥ| evaṁ sati, ātmaivedaṁ sarvam, brahmaivedaṁ sarvam iti brahma-svarūpasyaiva sarva-śabda-vācyatva-vyapadeśa-bādhaḥ syāt| na hy ekaiva go-vyaktiḥ khaṇḍo gauḥ, muṇḍo gau, pūrṇaśṛṅgo gaur ity ādi sarva-go-vyakti-vācaka-śabdair abhidhīyate| ato jīvasyeva brahma-śarīratayā brahma-viśeṣaṇatvenācid-vastuno'pi brahmāṁśatvam iti rāddhāntaḥ| sūtrārthas tu— tu-śabdo'vadhāraṇe| aheḥ kuṇḍala-bhāvādivad brahma-svarūpasyaivācid-rūpeṇāvasthānam| kutaḥ| nānātvaikatvobhaya-vyapadeśāt||26||

341. prakāśāśrayavad vā tejastvāt||3|2|27||

vā-śabdo'nantarokta-vyāvṛtty-arthaḥ; yathā prakāśa-tad-āśrayayos tejastvenaika-jāti-yogād abhinnatvaṁ bhinnatvaṁ ca, evam acid-brahmaṇor api||27||

342. pūrvavad vā||3|2|28||

vā-śabdaḥ pakṣa-dvaya-vyāvṛtty-arthaḥ; pūrvavat— yathā pūrvatra, aṁśo nānā-vyapadeśāt, prakāśādivat tu naivaṁ paraḥ, ity ubhaya-vyapadeśopapattaye, brahmaṇo nirdoṣatva-siddhaye ca prakāśa-jāti-guṇa-śarīravat pṛthaksiddhy-anarha-viśeṣaṇatayā jīvasya brahmāṁśatvam uktam; evam acid-vastuno'pi| acid-vāci-śabdenāpy acid-vastu-viśiṣṭaṁ brahmaivābhidheyam

iti, ātmaivedaṁ sarvaṁ, brahmaivedaṁ sarvam, ity abheda-vyapadeśopapattiḥ| viśeṣaṇa-viśeṣyayoḥ svarūpa-svabhāva-bheda-jñāpanāya viśeṣaṇa-viśeṣyau niṣkṛṣya bhedena vyapadeśaś copapadyate| kṣaraṁ tv avidyā hy amṛtaṁ tu vidyā vidyāvidye īśate yas tu so'nyaḥ, iti brahmaṇo nirdoṣatvaṁ ca||28||

343. pratiṣedhāc ca||3|2|29||

sa vā eṣa mahānaja ātmājaro'maraḥ, nāsya jarayaitaj jīryati.... vijaro vimṛtyuḥ, ity ādibhir brahmaṇo'cid-dharma-pratiṣedhāc ca viśeṣaṇa-viśeṣya-bhāvenaivāṁśāṁśi-bhāva ity arthaḥ||29|| ity ahi-kuṇḍalādhikaraṇam||6||

344. paramataḥ setūnmāna-sambandha-bheda-vyapadeśebhyaḥ||3|2|30||

yato vā imānīty ādinā jagaj-janmādi-kāraṇatayā nirdiṣṭāt parasmād brahmaṇo'pi paraṁ tattvaṁ kiñcid asti neti saṁśayaḥ| ito'pi param astīti pūrvaḥ pakṣaḥ| atha ya ātmā sa setuḥ, ity asya setutva-vyapadeśāt, etaṁ setuṁ tīrtvety asya taritavyatvopadeśāc cāto'nyad apy astīti gamyate| catuṣpād brahma, ṣoḍaśa-kalam iti parimitatva-vyapadeśāc cāparimitam anyad astīti pratīyate| amṛtasyaiṣa setur iti prāpakatva-śruteś cānena prāpyam anyad astīti prāpya-prāpaka-rūpa-sambandhāt pratīyate| tathā— tenedaṁ pūrṇaṁ puruṣeṇa sarvam, tato yad uttarataram iti puruṣa-śabda-nirdiṣṭād brahmaṇa uttarataratvena bheda-vyapadeśāc cānyat param asti||

rāddhāntas tu— na hy etasmād iti nety anyat param astīti neti nirdiṣṭāt mūrtāmūrta-rūpād brahmaṇo'nyat paraṁ nāstīti para-tattva-niṣedhāt kāraṇād brahmaṇo'nyat paraṁ nāsti| setutva-vyapadeśas tu— eṣāṁ lokānām asambhedāyeti sarva-lokāsaṅkara-karatva-kṛtaḥ| etaṁ setuṁ tīrtveti taratir api, vedāntaṁ taratītivat prāpti-vacanaḥ| catuṣpād brahma, ṣoḍaśa-kalam ity unmāna-vyapadeśo'pi, vāk pāda.....cakṣuḥ pādaḥ, itivad upāsanārthaḥ| sambhavati cāparimitasyāpi tat-tad-deśa-sambandhitayonmitatvānusandhānam| amṛtasyaiṣa setur iti svasyaivāmṛtasya svayam eva prāpakam ucyate, yam evaiṣa vṛṇute tena labhyaḥ, ity ādi śruteḥ| tato yad uttarataram ity api, tenedaṁ pūrṇam iti nirdiṣṭāt puruṣād anyasya na paratvam āha; api tu— tam evaṁ viditvātimṛtyum eti nānyaḥ panthā vidyate'yanāya, iti pūrva-pratijñātaṁ puruṣa-vedanasyāmṛtatva-hetutvam anyasya cāpathatvaṁ sahetukam upasaṁharati| yasmāt paraṁ nāparam asti kiñcit, ity ārabhya, tenedaṁ pūrṇaṁ puruṣeṇa sarvam iti puruṣasya sarvasmāt paratvaṁ jyāyastvam anyasya paratvābhāvaṁ ca pratipādya, tato hetor yad uttarataraṁ puruṣa-tattvaṁ tad evārūpam anāmayam; ya etad vidur amṛtāste bhavanty athetare duḥkham evāpi yantīti pūrva-pratijñātam evopasaṁhṛtam||

sūtrārthas tu— paramataḥ, janmādy asya yataḥ, ity ārabhya, ato'nantena tathā hi liṅgam ity antena pratipāditān nikhila-jagad-eka-kāraṇāt sarvāntarātmano nirasta-nikhila-doṣa-gandhānavadhikātiśayānanta-kalyāṇa-guṇākarāt parasmād brahmaṇaḥ param api kiñcid astīti kaścin manyate| kutaḥ| setūnmāna-sambandha-bheda-vyapadeśebhyaḥ| vyākhyātāś caite||30||

345. sāmānyāt tu||3|2|31||

tu-śabdaḥ pakṣaṁ vyāvartayati; setutva-vyapadeśas tāvat tasmāt paraṁ nāvagamayati, setu-sāmānyāt— sādṛśyāj jagad-vidhṛti-rūpād brahmaṇas tathā-vyapadeśa iti śrutir eva setu-śabdaṁ

vyācaṣṭe, atha ya ātmā sa setur vidhṛtir eṣāṁ lokānām asambhedāyeti| yad yat svabhāvā lokāḥ sṛṣṭās tat-tat-svabhāvāsaṅkarāya sarvān lokān ayam eva setuvad bibhartīti setur ity arthaḥ||31||

346. buddhy-arthaḥ pādavat||3|2|32||

catuṣpād brahma, pādo'sya viśvā bhūtānīty unmāna-vyapadeśās tathānusandhānārthaḥ; vāk pādaḥ.... cakṣuḥ pādaḥ, itivat||32||

aparimita-svarūpasyānusandhānārthatayāpi kathaṁ parimitatvam ity ata āha—

347. sthāna-viśeṣāt prakāśādivat||3|2|33||

pratipanna-vāg-ādi-sthāna-viśeṣa-sambandhāt tat-tat-sthāna-sambandhitvenāvacchidyānusandhānaṁ yujyate; yathā prakāśāder vitatasyāpi vātāyana-ghaṭādau||33||

348. upapatteś ca||3|2|34||

amṛtasyaiṣa setur ity amṛtasya svasya svayam eva prāpaka iti setutva-vyapadeśopapatteś cānyat param astīti kalpanaṁ na yujyate| nāyam ātmā pravacanena labhyo na medhayā na bahunā śrutena| yam evaiṣa vṛṇute tena labhyas tasyaiṣa ātmā vivṛṇute tanūṁ svām iti hi śrūyate||34||

349. tathānya-pratiṣedhāt||3|2|35||

tenedaṁ pūrṇaṁ puruṣeṇa sarvaṁ, tato yad uttarataram iti puruṣād anyasya na paratvam āha| na tasyeśe kaścana, na hy etasmād iti nety anyat param asti, yasmāt paraṁ nāparam asti kiñcid yasmān nāṇīyo na jyāyo'sti kaścit, yasmād aparaṁ paraṁ nāsti kiñcid ity arthaḥ| evam ādiṣu puruṣād anyasya paratva-pratiṣedhāt| tato yad uttarataram iti tu yataḥ puruṣa-tattvam evottarataram; tato hetor yad uttarataraṁ puruṣa-tattvam; tad eva— arūpam anāmayam ity ādinā vyākhyātam| ya etad vidur amṛtās te bhavantīti, tam eva viditvātimṛtyum eti nānyaḥ panthā vidyate ayanāyeti pratijñātam evopasaṁhṛtam| na tasyeśe kaścana tasya nāma mahad yaśaḥ, iti ca puruṣa-tattvam eva vadati| anantaram— adbhyaḥ sambhūto hiraṇyagarbha ity aṣṭau, iti puruṣa-tattva-vācinaika-vākyatvāvagamāt; ambhasya pāre, yam antaḥ samudre kavayo vayanti, iti ca prakramāt||35||

350. anena sarva-gatatvam āyāma-śabdādibhyaḥ||3|2|36||

anena brahmaṇā sarvasya vyāptatvaṁ, tenedaṁ pūrṇaṁ puruṣeṇa sarvam, antar bahiś ca tat sarvaṁ vyāpya nārāyaṇaḥ sthitaḥ, nityaṁ vibhuṁ sarva-gataṁ susūkṣmaṁ tad avyayaṁ yad bhūta-yoniṁ paripaśyanti dhīrāḥ, ity āyāma-śabdebhyaḥ— sarva-vyāpti-vāci-śabdebhyo'vagamyate| evam avagamyamānam etasmāt paraṁ vārayatīty arthaḥ| ādi-śabdāt— ātmaivedaṁ sarvam ity ādayo gṛhyante| ataḥ— yato vā imānīty ādināvagata-jagan-nimittopādāna-kāraṇād brahmaṇo'nyat paraṁ na vidyate||36|| iti parādhikaraṇam||7||

351. phalam ata upapatteḥ||3|2|37||

kiṁ vedoditaṁ yāga-dāna-homādikam upāsanākhyaṁ ca— yajeta, upāsīteti kāmino mumukṣoś ca kartavyatayā śrūyamāṇaṁ karmaivāpūrva-dvāreṇa bhogāpavarga-rūpa-

phaladam, uta tat-tad-ārādhanaiḥ prītaḥ parama-puruṣa eva phalada iti saṁśayaḥ| karmaiveti pūrvaḥ pakṣaḥ; loke mardanādeḥ kṛṣyādeś ca karmaṇa eva sākṣāt paramparayā vā phala-pradatva-darśanāt| vede ca— yajeta svarga-kāmaḥ, ātmānam eva lokam upāsīta, iti kāmino mumukṣoś ca kartavyatayā śrūyamāṇaṁ karmaṁ tat-tat-phala-sādhanatayāvagataṁ kṣaṇikam apy apūrva-dvāreṇa bhogāpavarga-rūpa-sarva-phala-pradam| rāddhāntas tu— kartavyatayāvagatasya yāgāder upāsanasya ca, yaja deva-pūjāyām ity ādināvagata-dhātv-artha-svābhāvyāt, vāyum eva svena bhāgadheyenopadhāvati sa evainaṁ bhūtiṁ gamayati, iti vākya-śeṣāc ca, iṣṭāpūrtaṁ bahudhā jātaṁ jāyamānaṁ viśvaṁ bibharti bhuvanasya nābhiḥ, tad evāgnis tad vāyus tat sūryas tad u candramāḥ, sa tayā śraddhayā yuktas tasyārādhanam īhate| labhate ca tataḥ kāmān mayaiva vihitān hi tān|| ahaṁ hi sarva-yajñānāṁ bhoktā ca prabhur eva ca, sva-karmaṇā tam abhyarcya siddhiṁ vindati mānavaḥ, tat-prasādāt parāṁ śāntiṁ sthānaṁ prāpsyasi śāśvatam ity ādi śruti-smṛtibhyaś ca, parama-puruṣa eva karmabhir upāsanena cārādhito bhogāpavarga-rūpa-phala-pradaḥ| loke ca kṛṣyādi-karmabhiḥ sasyādika mutpādya, tena bhṛtya-dvāreṇa sākṣād vā rājānam abhyarcya, tata evāpekṣitāni labhante; ataḥ parama-puruṣa eva phala-pradaḥ||

sūtrārthas tu— phalam ata upapatteḥ| ataḥ— parasmād brahmaṇa eva karmabhir upāsanena cārādhitād bhogāpavarga-rūpa-phalam| kutaḥ| upapatteḥ— karma hi kṣaṇa-dhvaṁsi na kālāntara-bhāvi-phalāyālam; sa hi sarva-jñaḥ sarva-śaktiḥ parama-kāruṇiko mahodāraḥ anādir anantaś ca sarveśvaraḥ svārādhana-rūpeṇa karmaṇā ārādhitaḥ phala-prada ity upapadyate||37||

352. śrutatvāc ca||3|2|38||

sa vā eṣa mahān aja ātmā annādo vasudānaḥ, eṣa hy evānandayāti, iti bhogāpavarga-rūpaṁ phalam ayam eva dadātīti hi śrūyate||38||

353. dharmaṁ jaiminir ata eva||3|2|39||

yāgādikam upāsanātmakaṁ ca dharmam eva phala-pradaṁ jaiminir ācāryo manyate; ata eva— upapatteḥ śrutatvāc cety arthaḥ| loke kṛṣyāder mardanādeś ca karmaṇa eva sākṣāt paramparayā vā phala-dāyitva-darśanād vede'pi tathaiva yuktam ity upapattiḥ| upapadyate cāpūrva-dvāreṇa sādhanatvam| yajeta svarga-kāmaḥ, brahma-vid āpnoti param iti kāminaḥ kartavyatayā karma-vidhānānyathānupapattyā karmaivāpūrva-dvāreṇa phala-sādhanam ity avagamyate||39||

354. pūrvaṁ tu bādarāyaṇo hetu-vyapadeśāt||3|2|40||

tu-śabdaḥ pakṣa-vyāvṛtty-arthaḥ| pūrvoktaṁ parama-puruṣasyaiva phala-pradatvaṁ bhagavān bādarāyaṇo manyate| kutaḥ| hetu-vyapadeśāt— vāyum eva svena bhāgadheyenopadhāvati sa evainaṁ bhūtiṁ gamayati, iti vāyv-ādy-ātmanā avasthitasya parama-puruṣasyaiva phala-pradatva-vyapadeśāt| yo vāyau tiṣṭhann iti ca vāyv-ādy-ātmanā sa eva vyavasthitaḥ śrūyate, tad evāgnis tad vāyus tat sūryas tad u candramāḥ, iti ca| tat-parityāgenāpūrvasya phala-sādhanatva-kalpane śruta-hānam aśruta-kalpanaṁ ca| vidhy-apekṣita-phala-sādhanatva-prakāre vākya-śeṣeṇāvagate sati na phala-sādhanatva-prakāra-kalpanaṁ nyāyyam; yathaiva hi rātri-satrādiṣv adhikārī na kalpya ity arthaḥ||40|| iti phalādhikaraṇam||8||

iti śrī- rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe tṛtīyasvādhyāyasya dvitīyaḥ pādaḥ|

||atha tṛtīyādhyāye tṛtīyaḥ pādaḥ||

355. sarva-vedānta-pratyayaṁ codanādy-aviśeṣāt||3|3|1||

kiṁ sarveṣu vedānteṣu śrūyamāṇā daharādi-vidyā ekaiva, uta vidyāntaram iti saṁśayaḥ| aviśeṣa-punaḥ-śravaṇasya prakaraṇāntarasya ca vidyā-bheda-hetutvād vidyāntaram iti pūrvaḥ pakṣaḥ| codanā-phala-saṁyoga-rūpākhyānām aviśeṣāt, pratipattṛ-bhedena punaḥ-śravaṇopapatteḥ, tata eva prakaraṇāntaratvābhāvāc ca, vidyaikyam iti rāddhāntaḥ| vidyāsu guṇopasaṁhārādi-cintārthaṁ śākhāntarādhikaraṇoktanyāyas tat-phalaṁ ca sthirīkṛtam| sūtrārthas tu— sarva-vedānta-pratyayam ekaṁ daharādy-upāsanam| kutaḥ| codanādy-aviśeṣāt||1||

356. bhedān neti ced ekasyām api||3|3|2||

aviśeṣa-punaḥ-śrutyā vidyā-bhedāvagamān na vidyaikyam iti cet; ekasyām api vidyāyāṁ śākhāntare pratipattṛ-bhedāt punaḥ-śravaṇam arthavad iti na vidyā-bhedaḥ||2||

teṣām evaitāṁ brahma-vidyāṁ vadeta śirovrataṁ vidhivad yais tu cīrṇam, ity ātharvaṇikānāṁ śirovratasya vidyopadeśāṅgatva-niyama-darśanaṁ vidyā-bhedaṁ dyotayati, vidyaikye hy āvaṇikānām eveti niyamo nopapadyata ity āśaṅkyāha—

357. svādhyāyasya tathātve hi samācāre'dhikārāc ca savavac ca tan-niyamaḥ||3|3|3||

śirovrataṁ na vidyāṅgam, api tu svādhyāyasya tathātve hi— svādhyāyasya taj-janya-saṁskāra-bhāktve hi tan-niyamaḥ, naitad acīrṇa-vrato'dhīyīta, ity adhyayana-sambandhāt, samācārākhye granthe, idam api veda-vratena vyākhyātam iti veda-vratatvāvagamāc ca| brahma-vidyāṁ vadeta— veda-vidyām ity arthaḥ| savavac ca tan-niyamaḥ— yathā hi sava-homāḥ sapta-sūryādayaḥ śataudana-paryantā ātharvaṇikaikāgni-sambandhinas tatraiva bhavanti, tathedam apy ātharvaṇa-veda-sambandhitvena tatraiva bhavati||3||

358. darśayati ca||3|3|4||

darśayati ca śrutir upāsanasya sarva-vedānta-pratyayatvam; chāndogye dahara-vidyāyāṁ— tasmin yad antaḥ, iti vihitam apahata-pāpmatvādi-guṇāṣṭakaṁ taittirīyake kevalaṁ— tasmin yad antas tad upāsitavyam ity evoktam; tad ubhayatra vidyaikatve sambhavati||4||

359. upasaṁhāro'rthābhedād vidhi-śeṣavat samāne ca||3|3|5||

tad evaṁ sarva-vedānteṣu daharādy-upāsane samāne— ekasmin sati, tat-tad-upāsane vedāntāntara-vihitasya guṇasya vedāntāntare copasaṁhāraḥ kartavyaḥ| kutaḥ| arthābhedāt— tad-vidyāṅgatvena tad-upakārābhedāt| vidhiśeṣavat— yathaikasmin vedānte vaiśvānara-vidyādi-viśeṣatayā vihitasya guṇasya tad-upakārāyopasaṁhāraḥ; tathā vedāntāntare'pi tad-vidyāṅgatvāviśeṣād upasaṁhāro nyāyyaḥ||5||

iti sarva-vedānta-pratyayādhikaraṇam||1||

360. anyathātvaṁ śabdād iti cen nāviśeṣāt||3|3|6||

asti hy udgītha-vidyā vājināṁ chandogānāṁ ca| vājināṁ tāvat— hantāsurān yajña udgīthenātyayāma, ity ārabhya udgīthe prāṇa-dṛṣṭyopāsanaṁ śatru-paribhava-phalaṁ vihitam| chandogānām api— tad dha devā udgītham ājahrur anenainān abhihaniṣyāmaḥ, ity ārabhya udgīthe prāṇa-dṛṣṭyopāsanam eva śatru-paribhava-phalam uktam| kim ubhayatra vidyaikyam, uta vidyā-bheda iti saṁśayaḥ| codanādy-aviśeṣād vidyaikyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— yady apy ubhayatrodgīthe prāṇa-dṛṣṭyopāsanam aviśiṣṭam uktam| tathāpi chandogānām— om ity etad akṣaram udgītham upāsīta, iti prakṛtya, udgītham ājahrur anenainān abhihaniṣyāmaḥ, ity udgīthāvayave praṇave prāṇa-dṛṣṭyopāsanam uktam; vājināṁ tu— hantāsurān yajña udgīthenātyayāma, ity upakramād aviśeṣeṇa kṛtsnodgīthe prāṇa-dṛṣṭyopāsanam uktam| atha ha ya evāyaṁ mukhyaḥ prāṇas tam udgītham upāsāñcakrire, iti cchandogānām udgāna-karmaṇy udgīthāvayave praṇave prāṇa-dṛṣṭi-vidhānāt| vājināṁ tu— atha hemam āsanyaṁ prāṇam ūcus tvaṁ na udgāyeti tatheti tebhya eṣa prāṇa udgāyat, iti kṛtsnodgīthasya kartari prāṇa-dṛṣṭi-vidhānāc cobhayatra rūpa-bhedād vidyā-bheda iti||

sūtrārthas tu— anyathātvaṁ śabdād iti ced iti rāddhānta-cchāyayā paricodya, nāviśeṣād iti pūrva-pakṣī pariharati| atha ha ya evāyaṁ mukhyaḥ prāṇas tam udgītham upāsāñcakrire, atha hemam āsanyaṁ prāṇam ūcus tvaṁ na udgāyeti tatheti tebhya eṣa prāṇa udagāyat, ity ekatrodgīthe prāṇa-dṛṣṭi-śabdāt, itaratrodgātari prāṇa-dṛṣṭi-śabdāc ca, rūpānyathātvam iti cen na rūpa-bhedaḥ| kutaḥ| aviśeṣāt— upakrame hy aviśeṣeṇa, udgīthenātyayāma, udgītham ājahrur anenainān abhihaniṣyāmaḥ ity udgīthasyaivopāsyatva-pratīteḥ| tvaṁ na udgāyeti tatheti tebhya eṣa prāṇa udagāyad iti karmaṇy evodgīthe kartṛtvam upacaryata iti yuktam; anyathopakrama-virodhaḥ syāt||6||

361. na vā prakaraṇa-bhedāt paro varīyastvādivat||3|3|7||

na caitad asti| yad rūpaikyād vidyaikyam iti| kutaḥ| prakaraṇa-bhedāt| chāndogye hi— om ity etad akṣaram udgītham upāsītety udgīthāvayava-bhūtaṁ praṇavam upāsyaṁ prakṛtya, udgītham ājahruḥ, iti vacanād udgīthāvayava-bhūtaḥ praṇava evodgītha-śabdenocyata ity avagamyate; vājasaneyaketva-viśeṣeṇa, udgīthenātyayāma, ity upakramāt kṛtsnodgītha upāsyaḥ prakṛtaḥ; ata udgīthe prāṇa-dṛṣṭy-aviśeṣe'pi rūpa-bhedād vidyā-bhedaḥ| parovarīyastvādivat— yathaikasyām api śākhāyām udgīthāvayava-bhūte praṇave paramātma-dṛṣṭi-vidhāna-sāmye'pi hiraṇmaya-puruṣa-dṛṣṭi-vidhānāt parovarīyastvādi-guṇa-viśiṣṭa-dṛṣṭi-vidhānam arthāntaram iti rūpa-bhedaḥ; tadvad atrāpi| evaṁ prakaraṇa-bhedenopakrama evaikatrodgīthāvayava-viṣayatvenānyatra kṛtsnodgītha-viṣayatvena copāsana-bhede siddhe saty upasaṁhārasya karma-viṣayaṁ kartṛ-viṣayaṁ ca prāṇa-dṛṣṭi-vidhānaṁ yathāśrutam avatiṣṭhata ity abhiprāyaḥ||7||

362. saṁjñātaś cet tad uktam asti tu tad api||3|3|8||

udgītha-vidyeti saṁjñaikyāt, tat— vidheyaikyam uktaṁ cet, tat— saṁjñaikyaṁ vidheya-bhede'pi, asti tu— asty evety arthaḥ; yathā nityāgnihotre, kuṇḍapāyinām ayanāgnihotre ca;

yathā ca cchāndogye prathama-prapāṭhakoditāsu bahvīṣu vidyāsūdgītha-vidyeti saṁjñaikyam||8||

363. vyāpteś ca samañjasam||3|3|9||

prathama-prapāṭhake upakramavad uttarāsv apy udgītha-vidyāsūdgīthāvayavasya praṇavasyaivopāsyatva-vyāpter madhya-gatasya— tad dha devā udgītham ājarhuḥ, ity udgītha-śabdasyāpi praṇava-viṣayatvam eva samañjasam||9|| ity anyathātvādhikaraṇam||2||

364. sarvābhedād anyatreme||3|3|10||

yo ha vai jyeṣṭhaṁ ca śreṣṭhaṁ ca veda jyeṣṭhaś ca ha vai śreṣṭhaś ca bhavati prāṇo vā va jyeṣṭhaś ca śreṣṭhaś ca, iti cchandogānāṁ vājināṁ kauṣītakināṁ ca prāṇa-vidyāmnātā| tatra cchāndogya-vājasaneyakayoḥ sarvasyaikarūpyāt prāṇa-vidyaikaiva| kauṣītaki-prāṇa-vidyāyās tasyāś ca bhedo'sti, uta nāstīti saṁśayaḥ| asti bheda iti pūrvaḥ pakṣaḥ| yady api sarvatra jyaiṣṭhya-śraiṣṭhya-guṇakaḥ prāṇa eka evopāsyaḥ; tathāpi cchandogānāṁ vājasaneyināṁ ca jyaiṣṭhya-śraiṣṭhya-guṇakasya prāṇasya vāg-ādi-gata-vasiṣṭhatvādi-guṇa-sambandhitvam api śabdād eva pratīyate| kauṣītakināṁ tu na tatheti rūpa-bhedād vidyā-bhedaḥ| rāddhāntas tu— yady api kauṣītaki-prāṇa-vidyāyāṁ vāg-ādi-bhāta-vasiṣṭatvādi-sambandhitvam api prāṇasya śabdān nābhihitam, tathāpi tatrāpi prāṇasya jyeṣṭhya-śreṣṭhyopapādanaṁ vāg-ādīnāṁ sthites tat-tat-kāryasya ca prāṇādhīnatvenety etad aviśiṣṭam iti vāg-ādi-gata-vasiṣṭhatvāder api prāṇa-hetukatvānusandhānena vinā prāṇasya jyaiṣṭhya-śreṣṭhyānusandhānam anupapannam iti kauṣītaki-prāṇa-vidyāyām api vāg-ādi-gata-vasiṣṭhatvādi-sambandhy eva prāṇa upāsya iti rūpābhedād vidyaikyam||

sūtrārthas tu— sarvābhedād anyatreme| anyatra— kauṣītaki-prāṇavidyāyām api, ime vasiṣṭhatvādayaḥ santy eva| kutaḥ| sarvābhedāt— prāṇa-jyaiṣṭhya-śraiṣṭhyopapādana-prakārasya sarvasya tatrāpy abhedāt| vāg-ādīnāṁ sthiteḥ kāryasya ca prāṇa-hetutvena hi prāṇasya jyaiṣṭhyaṁ śraiṣṭhyaṁ cātrāpy upapāditam| ato vāg-ādi-gata-kārya-sāmarthya-rūpa-vasiṣṭhatvādi-sambandhitvaṁ prāṇasyātrāpy uktam evety arthaḥ||10|| iti sarvābhedādhikaraṇam||3||

365. ānandādayaḥ pradhānasya||3|3|11||

satya-jñānānandāmalatvānantatva-rūpā brahma-svarūpa-nirūpaka-guṇāḥ sarvāsu para-vidyāsūpasaṁhartavyāḥ, uta neti saṁśayaḥ| nopasaṁhartavyā iti pūrvaḥ pakṣaḥ, aprakaraṇādhītānām upasaṁhāre pramāṇābhāvāt, brahma-guṇānām asaṅkhyeyatvenopasaṁhārāśakteś ca| rāddhāntas tu— jñānānandādīnāṁ brahma-svarūpa-nirūpaka-guṇatvena tair vinā brahma-svarūpānusandhānānupapatteḥ sarvāsūpasaṁhartavyā iti| sūtrārthas tu— sarvābhedād ity ato'bhedād iti vartate, ānandādayo guṇāḥ sarvāsūpasaṁhartavyāḥ, pradhānasya— guṇino brahmaṇaḥ sarvāsu vidyāsv abhedāt| sarvāsu para-vidyāsu brahmaikam evānusandheyaṁ cet, yair guṇair vinā brahma-svarūpānusandhānam aśakyam, te ca jñānānandādayo'nusandheyā ity arthaḥ||11||

366. priyaśirastvādy-aprāptir upacayāpacayau hi bhede||3|3|12||

ānandādīnāṁ prāptāv api— tasya priyam eva śiraḥ, modo dakṣiṇaḥ pakṣaḥ, iti priyaśirastvādīnām aprāptiḥ, brahma-svarūpa-guṇatvābhāvāt teṣām| brahmaṇaḥ śiraḥ-pakṣādi-bhede svarūpe sati brahmaṇa upacayāpacayau prasajyeyātām| tataś ca— satyaṁ jñānam anantaṁ brahma, ānando'jaraḥ, ity ādi virudhyate||12||

priyaśirastvādibhya ānandādīnāṁ viśeṣam āha—

367. itare tv artha-sāmānyāt||3|3|13||

itare— ānandādayaḥ, artha-sāmānyāt— brahma-svarūpa-sāmānyāt sarvāsv anuvartante| brahma-svarūpa-nirūpa-rūpaṇa-dharmatvena brahma-svarūpa-samānā hi te||13||

priyaśirastvādayo brahma-svarūpa-dharmā na bhavanti cet; tad-abhidhānaṁ kim artham ity ata āha—

368. ādhyānāya prayojanābhāvāt||3|3|14||

anucintanārthaṁ tad-abhidhānaṁ, prayojanāntarābhāvāt| brahma-vid āpnoti param iti veditavyatayopadiṣṭaṁ brahmānanda-mayaṁ priya-modādi-rūpeṇa vibhajya śiraḥ-pakṣāditvena rūpayitvā buddhāv āropyata ity arthaḥ||14||

369. ātma-śabdāc ca||3|3|15||

anyo'ntara ātmānanda-mayaḥ, ity ātma-śabdāc ca priyaśirastvādayo na brahma-svarūpa-dharmāḥ; śiraḥ-pakṣādayo hi nātma-dharmāḥ||15||

370. ātma-gṛhītir itaravad uttarāt||3|3|16||

anyo'ntara ātmety ātma-śabdena paramātmana eva gṛhītiḥ— grahaṇam; itaravat— ātmā vā idam eka evāgra āsīt, ity ātma-śabdena yathā paramātmano grahaṇam, tadvat| katham idam avagamyate| tad-ekārthād uttarāt— so'kāmayata, bahu syāṁ prajāyeyety ādi vākyāt||

371. anvayād iti cet syād avadhāraṇāt||3|3|17||

pūrveṣu— anyo'ntara ātmā prāṇamayaḥ, ity ādi vākyeṣv anātmasv apy ātma-śabdānvayāt katham uttara-vākyān nirṇaya iti cet; tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ iti prakṛtasyātmana eva prāṇa-mayādiṣv ānanda-maya-paryanteṣv ātma-śabdenāvadhāraṇāt syād eva nirṇayaḥ| ataḥ priyaśirastvādīnām anātma-dharmatvāt, jñānānandādīnām ātma-svarūpa-nirūpaṇa-dharmatvāc ca, teṣām eva sarvatropasaṁhāraḥ||17|| ity ānandādy-adhikaraṇam||4||

372. kāryākhyānād apūrvam||3|3|18||

chāndogya-vājasaneyakayor jyeṣṭhaṁ ca śreṣṭhaṁ ca prāṇam upāsyaṁ vidhāya, sahovāca kiṁ me vāso bhaviṣyatīty āpa iti hocuḥ, ity apāṁ prāṇasya vāsastvam uktvā, tasmād vā etad aśiṣyantaḥ purastāc copariṣṭāc cādbhiḥ paridadhati lambhuko ha vāso bhavaty anagno bhavati, iti cchāndogye| vājasaneyake cāpāṁ prāṇa-vāsastvam uktvā, tasmād evaṁvid aśiṣyann ācāmed aśitvā cācāmed etam eva tad annam anagnaṁ kurute, iti| ācamanena prāṇam anagnaṁ kuruta ity arthaḥ| atrāśanāt purastād upariṣṭāc ca kim ācamanaṁ prāṇa-vidyāṅgaṁ vidhīyate,

utācamanīyānām apāṁ prāṇa-vāsastvānusandhānaṁ vidhīyata iti saṁśayaḥ| ācāmed ity ācamane vidhi-pratyaya-śravaṇāt, smṛty-ācāra-prāptād ācamanād ācamanāntaraṁ prāṇa-vidyāṅgaṁ vidhīyata iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— aśitvā cācāmed ity ācamanaṁ cātra pratīyate; ācamanīyānām apāṁ prāṇa-vāsaḥ svānusandhānaṁ ca, āpo vāsaḥ, adbhiḥ paridadhati, etam eva tad annam anagnaṁ kurute, iti pratīyate| tatrācamanaṁ tāvat smṛty-ācāra-prāptam; apāṁ prāṇa-vāsastvānusandhānam aprāptam| anagnaṁ kurvanto manyate| anagnaṁ kurute, ity anuvāda-sarūpaṁ pratīyate| tatrācamanāntara-kalpanād ācamanam anūdyācamanīyānām apāṁ prāṇa-vāsastvānusandhānam aprāptaṁ vidhīyata iti yuktam| tad annam anagnaṁ kurute, iti vacanāni tv apūrvatvāt, vidhir vāsyād apūrvatvāt, iti nyāyena vidhi-vacanam eva bhavati| sūtrārthas tu— apūrvam, aprāptam apāṁ prāṇa-vāsastvānusandhānaṁ vidheyam, na punaḥ prāptam ācamanam| kutaḥ| kāryākhyānāt— kāryasya aprāptārthasyākhyāna-svabhāvatvāc chāstrasyety arthaḥ||18|| iti kāryākhyānādhikaraṇam||5||

373. samāna evaṁ cābhedāt||3|3|19||

vājasaneyake'gnirahasye bṛhadāraṇyake ca śāṇḍilya-vidyāmnātā| agnirahasye tāvat— sa ātmānam upāsīta mano-mayaṁ prāṇa-śarīraṁ bhā-rūpaṁ satya-saṅkalpam ākāśātmānam iti| bṛhadāraṇyake ca— mano-mayo'yaṁ puruṣo bhāḥ satyaṁ tasminn antar hṛdaye yathā vrīhir vā yavo vā sa eṣa sarvasya vaśī sarvasyeśānaḥ sarvasyādhipatiḥ sarvam idaṁ praśāsti, iti| kim atra vidyā-bhedaḥ, uta neti saṁśayaḥ| ekatra satya-saṅkalpatvam adhikaṁ śrutam; itaratra vaśitvādayo'dhikā iti rūpa-bhedād vidyā-bheda iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu—ubhayatra mano-mayatvādike samāne sati vaśitvādeḥ satya-saṅkalpatva-vitati-rūpatayā tenābhedān na rūpa-bheda iti vidyaikyam| sūtrārthas tu— mano-mayatvādike samāne sati vidyaikyam, evaṁ cābhedāt— vaśitvādi-guṇenāpy abhedāt| vaśitvādir hi satya-saṅkalpatva-vitatiḥ||19|| iti samānādhikaraṇam||6||

374. sambandhād evam anyatrāpi||3|3|20||

bṛhadāraṇyake— ya eṣa etasmin maṇḍale puruṣo yaś cāyaṁ dakṣiṇo'kṣin, ity upakramya āditya-maṇḍale'kṣaṇi ca satyasya brahmaṇo vyāhṛti-śarīratvenopāsyatvam uktvā, tasyopaniṣad ahar ity adhidaivatam, tasyopaniṣad aham ity adhyātmam iti dve rahasya-nāmanī upāsana-śeṣatayāmnāyete| te kiṁ yathāśruta-sthāna-niyate, utobhayatrobhe iti saṁśayaḥ| ubhayoḥ sthānayor eka-rūpasyaivopāsyatvād vidyaikyam ity aniyate nāmanī iti pūrvaḥ pakṣaḥ| akṣy-āditya-sthāna-sambandhitva-rūpākāra-bhedād rūpa-bheda iti vidyā-bhedād dve nāmanī niyate iti rāddhāntaḥ| sūtrārthas tu— yathā mano-mayatvādi-guṇa-viśiṣṭasyaikasyaivopāsyatvenobhayatra vidyaikyam; evam anyatrākṣy-ādityādhārasyāpy ekasyaiva satyasya brahmaṇaḥ sthāna-dvaya-sambandhān na rūpa-bheda iti vidyaikyād dve nāmanī aniyate||20||

375. na vā viśeṣāt||3|3|21||

na caitad asti yad vidyaikyād ubhayatrobhe nāmanī aniyate iti| kutaḥ| viśeṣāt| ubhayatra hi rūpaṁ viśiṣyate, ekatrāditya-sthāna-sambandhi itaratrākṣi-sthāna-sambandhi brahmeti rūpa-bhedād vidyā-bheda iti niyate nāmanī||21||

376. darśayati ca||3|3|22||

darśayati ca śrutir vidyā-bhedena guṇānupasaṁhāram— tasyaitasya tad eva rūpaṁ yad amuṣya rūpam ity ādinā rūpādy-atideśena| svato hy aprāptāv atideśena prāpty-apekṣā||22|| iti sambandhādhikaraṇam||7||

377. sambhṛti-dyu-vyāpty api cātaḥ||3|3|23||

taittirīyake rāṇāyanīyānāṁ khileṣu ca— brahma jyeṣṭhā vīryā sambhṛtāni brahmāgre jyeṣṭhaṁ divam ātatāna| brahma bhūtānāṁ prathamo jajñe tenārhati brahmaṇā spardhituṁ kaḥ, iti brahmaṇi jyeṣṭhānāṁ guṇānāṁ sambhṛtir dyu-vyāptiś cety ādi-guṇa-jātam āmnātam| kim eṣāṁ sarvāsu vidyāsūpasaṁhāraḥ, uta sthāna-viśeṣopāsaneṣu niyama iti saṁśayaḥ| anārabhyādhītatvād eṣāṁ sarvāsūpasaṁhāraḥ, iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— yady api na sthāna-viśeṣa-sambandhy-upāsanam ārabhyādhītā ete; tathāpi dyu-vyāpti-sāmarthyāt tasya hṛdayādy-alpa-sthāneṣūpasaṁhārāyogāt tat-sāhacaryāc cetareṣām alpa-sthāna-vihitāsu vidyāsu nopasaṁhāraḥ, iti| sūtrārthas tu— sambhṛti-dyu-vyāptīti samāhāra-dvandvaikavad bhāvaḥ| sambhṛti-prabhṛti-guṇa-jātam apy ata eva— sthāna-viśeṣa-sambandha-niyamān niyatam; na sarvatropasaṁhāryam| dyu-vyāptir hi sva-sāmarthyād alpa-sthānānahatayā tad-itara-sthāna-niyatā| sambhṛty-ādy api tat-sāhacaryāt tathaiva||23|| iti sambhṛty-adhikaraṇam||8||

378. puruṣa-vidyāyām api cetareṣām anāmnānāt||3|3|24||

taittirīyake puruṣa-vidyāmnātā, tasyaivaṁ viduṣo yajñasyātmā yajamānaḥ śraddhā patnī śarīram ity ādikā| chāndogye'pi— puruṣo vāva yajñas tasya yāni catur-viṁśati-varṣāṇi, ity ādikā| kim atra vidyā-bhedaḥ, uta neti saṁśayaḥ| puruṣa-vidyeti saṁjñaikyāt, taittirīyake phala-sambandhānāmnānāt, chāndogye— śataṁ jīvati, ity anenaika-phalatvāc ca vidyaikyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— puruṣa-vidyeti saṁjñaikye'pi savana-traya-kalpanā-prakāra-bhedād yajamāna-patny-ādi-kalpanā-prakāra-bhedāc ca rūpa-bhedāt, taittirīyake pūrvānuvāka-gatasya— brahmaṇo mahimānam āpnoti, iti brahma-vidyā-phalasyaiva sannidhānād aphalasyāsya tad-aṅgatayā tat-phalatvāt phala-bhedāc ca vidyā-bhedaḥ| sūtrārthas tu— puruṣa-vidyāyām apy ubhayatra rūpa-bhedād vidyā-bhedaḥ| kutaḥ| itareṣām anāmnānāt— itara-śākhoditānāṁ tad-itara-śākhāyām anāmnānāt| chāndogye taittirīyakāmnātānāṁ yajamāna-patny-ādīnāṁ savanānāṁ cānāmnānāt, taittirīyake ca chāndogyāmnātānāṁ yajñāvayavānām anāmnānād ity arthaḥ| taittirīyake hi— ātmā yajamānaḥ śraddhā patnī, iti yajamānādi-kalpanam, yat sāyaṁ prātar madhyandinaṁ ca tāni savanāni, iti ca savana-traya-kalpanam; chāndogye cāśiśiṣādīnāṁ dīkṣātvādi-kalpanam, puruṣāyuṣaṁ tredhā vibhajya savana-traya-kalpanaṁ ceti yajñāvayava-kalpana-prakāra-bhedād rūpa-bhedaḥ spaṣṭaḥ| phalam api tathaiveti| itareṣām iti phalasyāpi grahaṇam||24|| iti puruṣa-vidyādhikaraṇam|||9||

379. vedhādy-artha-bhedāt||3|3|25||

ātharvaṇikās taittirīyakā aitareyiṇa ity evam ādayaḥ upaniṣad-ārambheṣu— śukraṁ pravidhya hṛdayaṁ pravidhya, śaṁ no mitraḥ śaṁ varuṇaḥ, saha nāv avatu, ity ādi mantrān mahāvratādīni ca karmāṇy adhīyate| kim eṣāṁ vidyāṅgatvam, uta neti saṁśayaḥ| sannidhi-samāmnānād vidyāṅgatvam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— śukraṁ pravidhya hṛdayaṁ pravidhyety ādi

mantra-sāmarthyāt, mahāvratādīnāṁ ca karmaṇāṁ śruty-ādibhiś cābhicāra-dvādaśāhādiṣu viniyogavat, śaṁ no mitraḥ śa varuṇaḥ, sahanāvavatu, ity āder mantrasya ca, ṛtaṁ vadiṣyāmi, satyaṁ vadiṣyāmi, tejasvi nāvadhītam astu, iti mantra-sāmarthyād adhyayane viniyoga iti na vidyāṅgatvam| sūtrārthas tu— vedhādy-artha-bhedād ity asya vedhādy-artha-bhedavat, satyaṁ vadiṣyāmi, tejasvi nāvadhītam astu, iti śaṁ no mitrāder mantrasyāpy adhyayana-sambandha-rūpārtha-bhedān na vidyāṅgtvam ity abhiprāyaḥ| ataḥ śaṁ no mitrādi-mantra evādhikaraṇasya viṣayaḥ||25|| iti vedhādy-adhikaraṇam||10||

380. hānau tūpāyana-śabda-śeṣatvāt kuśācchandaḥ stuty-upagānavat tad uktam||3|3|26||

viduṣo brahma prāpnuvataḥ puṇya-pāpayor virmocanaṁ dvayoḥ śākhayoḥ śrutam; vimuktayoḥ puṇya-pāpayor anyatra praveśa ekasyāṁ śākhāyāṁ śrutaḥ; vimocanaṁ praveśaś cobhayam ekasyām| tadā vidvān puṇya-pāpe vidhūya nirañjanaḥ paramaṁ sāmyam upaiti, aśva iva romāṇi vidhūya pāpaṁ candra iva rāhor mukhāt pramucya| dhūtvā śarīram akṛtaṁ kṛtātmā brahma-lokam abhisambhavāni, iti ca kevala-vimocanam; tasya putrā dāyam upayanti suhṛdaḥ sādhu-kṛtyāṁ dviṣantaḥ pāpa-kṛtyām iti kevala-praveśaḥ; tat sukṛta-duṣkṛte dhūnute tasya priyā jñātayaḥ sukṛtam upayanty apriyā duṣkṛtam ity ubhayam| kiṁ kevala-hāni-cintanaṁ kevalopāyana-cintanam ubhaya-cintanaṁ ca sarvāsu vidyāsu vikalpenānuṣṭheyam, uta samuccayeneti saṁśayaḥ| tathāmnātasyārthavattvāya vikalpa iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— puṇya-pāpa-praveśasya vimocanāpekṣatvena śākhāntara-sthasyāpi praveśa-vākyasya śākhāntara-stha-vimocana-vākya-śeṣatvād vākya-dvayenaikārtha-vidhānāt samuccayaḥ| ekasyāṁ śākhāyām ubhaya-vidhānaṁ pratipattṛ-bhedena parihriyate||

sūtrārthas tu— hānau tv iti tu-śabdaḥ pakṣa-vyāvṛtty-arthaḥ| hānāv iti pradarśanārtham; kevala-vimocane kevale copāyane śrūyamāṇe tayor itaretara-samuccayo'vaśyambhāvī| kutaḥ| upāyana-śabda-śeṣatvāt— upāyana-śabdasya hāni-vākya-śeṣatvād ity arthaḥ| tyaktayoḥ puṇya-pāpayoḥ praveśa-sthāna-vācitvād upāyana-vākyasya hāni-vākya-śeṣatvam avagamyate| pradeśāntarāmnāta-vākyasya pradeśāntarāmnāta-vākya-śeṣatve dṛṣṭāntān āha— kuśācchandaḥ stuty-upagānavad iti| yathā— vānaspatyāḥ kuśāḥ, iti pradeśāntarāmnātasya vākyasya, audumbaryaḥ kuśāḥ, iti tad-viśeṣa-vāci-pradeśāntara-stham; yathā ca— devāsurāṇāṁ chandobhiḥ, iti sāmānyataḥ pradeśāntarāmnātasya, deva-cchandāṁsi pūrvam iti tat-krama-viśeṣa-vāci pradeśāntara-stham; yathā ca— hiraṇyena ṣoḍaśinaḥ stotram upākaroti, iti pradeśāntara-sthasya tat-kāla-viśeṣa-vāci, samayāviṣite sūrya ṣoḍaśinaḥ stotram upākaroti, iti pradeśāntara-stham; yathā ca— ṛtvija upagāyanti, iti pradeśāntara-sthasya, nādhvaryur upagāyet, iti tat-paryudāsa-rūpaṁ pradeśāntara-stham; evam upāyana-vākyasya hāni-vākya-śeṣatayā sambhavantyāṁ gatau na vikalpo yuktaḥ| tad uktaṁ pūrvasmin kāṇḍe— api tu vākya-śeṣaḥ syād anyāyyatvād vikalpasya, ity ādinā||26|| iti hāny-adhikaraṇam||11||

381. sāmparāye tartavyābhāvāt tathā hy anye||3|3|27||

kim idaṁ sukṛta-duṣkṛtayor hāni-cintanaṁ deha-viyoga-kāle ekadeśaḥ kṣīyate, adhvani śiṣṭam ity ubhayatra kartavyam, uta deha-viyoga-kāla eva sarvaṁ kṣīyata iti saṁśayaḥ| ubhayatra śruter devayānena pathā gamanānyathānupapattyā cobhayatreti pūrvaḥ pakṣaḥ, aśva iva romāṇi vidhūya pāpaṁ candra iva rāhor mukhāt pramucya, dhūtvā śarīram akṛtaṁ kṛtātmā

brahma-lokam iti deha-viyoga-kāle, sa āgacchati virajāṁ nadīṁ....tat sukṛta-duṣkṛte dhūnute ity adhvany api hāni-śruteḥ| deha-viyoga-kāle sarva-karma-kṣaye hi devayānena gamana-sādhanaṁ karma na sambhavati| rāddhāntas tu— tasya tāvad eva ciraṁ yāvan na vimokṣye atha sampatsye, iti deha-viyogād ūrdhvaṁ brahma-prāpti-vyatirekeṇānubhāvya-puṇya-pāpa-phalābhāvāt, aśva iva romāṇi vidhūya pāpam ity ādinaikārthyāt, adhvany āmnātam api, tat sukṛta-duṣkṛte dhūnute iti vākyaṁ deha-viyoga-kāle saṅgamayitavyam iti deha-viyoga-kāla eva hāni-cintanam| sarva-karma-kṣaye'pi hi vidyā-sāmarthyād eva devayānena pathā gamanaṁ copapadyate| vidyā hi svayaṁ sūkṣma-śarīrasyānārambhikāpi prakṛta-sukha-duḥkhopabhoga-sādhana-sthūla-śarīrasya sarva-karmaṇāṁ ca niravaśeṣa-kṣaye'pi sva-phala-bhūta-brahma-prāpti-pratipādanāya devayānena pathaina gayituṁ sūkṣma-śarīraṁ sthāpayati||

sūtrārthas tu— sāmparāye, deha-viyoga-kāla eva cintanīyaḥ| kutaḥ| tartavyābhāvāt— deha-viyogād ūrdhvaṁ brahma-prāpti-vyatirekeṇa taritavya-bhogābhāvāt| tathā hy anye'dhīyate— tasya tāvad eva ciraṁ yāvan na vimokṣye, atha sampatsye, iti, aśarīraṁ vāva santaṁ na priyāpriye spṛśataḥ, iti ca||27||

382. chandata ubhayāvirodhāt||3|3|28||

evam artha-svābhāvyād deha-viyoga-kāla eva niravaśeṣa-karma-kṣaye'vadhṛte sati, tat sukṛta-duṣkṛte dhūnute iti vākya-khaṇḍaḥ ubhayāvirodhāt— ubhaya-śruty-avirodhāc chandato neyaḥ, aśva iva romāṇi vidhūya pāpaṁ....dhūtvā śarīram akṛtam, tasya tāvad eva ciram ity ubhaya-śruty-avirodhāc carama-śruto'pi, tat sukṛta-duṣkṛte dhūnute iti vākya-khaṇḍaḥ, etaṁ devayānaṁ panthānam āpadyate, iti prathama-śruta-khaṇḍāt prāg anugamayitavya ity arthaḥ||28||

atra codayati—

383. gater arthavattvam ubhayadhānyathā hi virodhaḥ||3|3|29||

devayānena gati-śruter arthavattvaṁ deha-viyoga-kāle'dhvani cety ubhayathā karma-kṣaye saty eva; anyathā deha-viyoga-kāle eva sarva-karma-kṣaye sati sūkṣma-śarīrasyāpy ārambhaka-nāśena sthity-anupapatter devayāna-gati-śrutir hi virudhyate||29||

pariharati—

384. upapannas tal-lakṣaṇārthopalabdher lokavat||3|3|30||

bhagavantam upāsīnānāṁ deha-viyoga-kāle sarva-karma-kṣaye'py upapanno devayānaḥ panthāḥ| kutaḥ| tal-lakṣaṇārthopalabdheḥ— tal-lakṣaṇārthaḥ, taj-jātīyārthaḥ, akarma-labhyārthopalabdher ity arthaḥ| upalabhyate hy akarma-labhyārtho brahmopāsīnānāṁ— sa svarāḍ bhavati tasya sarveṣu lokeṣu kāma-cāro bhavati, ity ādiṣu| lokavat— yathā loke rājānam upāsīnānāṁ prākṛta-puruṣāsādhāraṇātiramaṇīyānekārtha-siddhiḥ; tadvat sarva-jñaṁ satya-saṅkalpa mahodāraṁ paraṁ brahmopāsīnānāṁ sarvam upapannam ity arthaḥ||30||

paraṁ brahmopāsīnānāṁ dehapāta-samaye sarva-karma-kṣayād deha-pātād ūrdhvaṁ karma-phalānubhavo na vidyata ity etan na sambhavati, vasiṣṭhādīnāṁ jñāninām api karma-phala-

rūpa-dehāntara-saṁyogaḥ, putra-janma-vipatty-ādiṣu sukha-duḥkhānubhavo'pi dṛśyate, ity āśaṅkyāha—

385. yāvad-adhikāram avasthitir ādhikārikāṇām||3|3|31||

yeṣāṁ jñāninām deha-pātād anantaram arcir-ādikā gatiḥ prāptā; teṣāṁ deha-pātād ūrdhvaṁ taritavya-karma-phala-bhogābhāvād deha-pāta-samaya eva sarva-karma-kṣaya uktaḥ| vasiṣṭhādīnāṁ tv ādhikārikāṇāṁ yāvad-adhikāra-samāpti nārcir-ādikā gatir asti; api tv adhikāre'vasthitir eva, adhikāra-hetu-bhūta-karmaṇaḥ phala-dānāyārabdhatvāt| jñānino'py ārabdhaṁ hi karma phalānubhavenaiva kṣīyate||31|| iti sāmparāyādhikaraṇam||12||

386. aniyamaḥ sarveṣām avirodhaḥ śabdānumānābhyām||3|3|32||

yeṣūpāsaneṣūpakosalādiṣv arcir-ādikā gatirāmnātā kiṁ tan-niṣṭhānām eva tayā brahma-prāptiḥ, uta sarveṣāṁ brahmopāsana-niṣṭhānām iti saṁśayaḥ| tan-niṣṭhānām eveti pūrvaḥ pakṣaḥ, itareṣāṁ tayā brahma-prāptau pramāṇābhāvāt| yat tu pañcāgni-vidyāyāṁ sādhāraṇaṁ vacanam, tad apy upakosalādi-viṣayam iti niścīyate| anyathopakosalādiṣv āmnānānarthakyaṁ syāt| rāddhāntas tu— pañcāgni-vidyāyāṁ, ya evam etad viduḥ ye cāmī araṇye śraddhāṁ satyam upāsate te'rciṣam abhisambhavanti, iti sāmānyena sarva-viṣayaṁ gati-śravaṇam upakosalādiṣv āmnānaṁ na bādhituṁ kṣamam, saṅkocakaṁ ca na bhavati, vidyā-stuty-arthatayānuvādenāpy upapatteḥ| ataḥ sarveṣāṁ tathaiva brahma-prāptiḥ| sūtrārthas tu— aniyamaḥ sarveṣāṁ sarveṣām aviśeṣeṇa tayaiva prāptiḥ| kutaḥ| avirodhaḥ śabdānumānābhyāṁ— tathā saty eva śruti-smṛtibhyām avirodhaḥ| śrutiś ca— ye ceme'raṇye ity ādikā pañcāgni-vidyāyāṁ nidarśitā; smṛtiḥ— agnir jyotir ahaḥ śuklaḥ, ity ādikā||32|| ity aniyamādhikaraṇam||13||

387. akṣara-dhiyāṁ tv avarodhaḥ sāmānya-tad-bhāvābhyām aupasadavat tad uktam||3|3|33||

bṛhadāraṇyake— etad vai tad akṣaraṁ gārgi brāhmaṇā abhivadanty asthūlam anaṇv ahrasvam ity ādi śrūyate| tathā ātharvaṇe ca— atha parā yayā tad akṣaram adhigamyate yat tad adreśyam agrāhyam ity ādi| kim eṣām asthūlatvādīnāṁ sarvāsu brahma-vidyāsūpasaṁhāraḥ, uta yatra śrutās tatraiveti saṁśayaḥ| vidyā-viśeṣa-rūpatayā śrutānāṁ sarva-vidyāsādharaṇatvābhāvād yatra śrutās tatraiva niyatā iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— asthūlatvādīnām apy ānandādivad brahma-svarūpānusandhānāntarbhāvāt sarvatraivopasaṁhāraḥ, na kevalam ānandādir brahma-svarūpaṁ pratyagātmano vyāvṛttam, tasyāpi hi tad eva svarūpam| asthūlatvādi-viśeṣitam ānandādi brahmaṇaḥ pratyagātmano vyāvṛtty-ākāraḥ| yady api pratyagātmā svabhāvataḥ sthūlatvādy-acetana-dharmāsambandhī, tathāpi tat-sambandharhatāsty eva| tad-arhatayāpi hi pūrvaṁ tat-sambandhaḥ sañjātaḥ| ato brahmaṇas tad-anarha-svarūpānusandhānārthatayāsthūlatvādayaḥ sarvatrānusandheyāḥ| sūtrārthas tu— akṣaradhiyām, akṣara-sambandhinīnām asthūlatvādi-dhiyāṁ sarva-vidyāsv avarodhaḥ saṅgrahaṇam| kutaḥ| sāmānya-tad-bhāvābhyāṁ brahmaṇaḥ sarvatra samānatvāt brahmānusandhānāntarbhāvāc ca tāsām| guṇānāṁ pradhānānuvartitvaṁ svabhāvaḥ; aupasadavat— yathā jāmadagnya-catūrātra-puroḍāśyupasad-guṇa-bhūtaḥ, agnir hotraṁ vetu, iti mantraḥ sāma-veda-paṭhitatvena sāma-veda-svara-niyato'pi pradhāna-bhūtopasad-anuvartitvād yājur vaidikatvāc copasado yājur vaidikopāṁśutva-sambandhī; tadvad akṣara-

vidyā-sambandhitayādhītatvena tad-vidyāniyatā api pradhānānuvartitva-svābhāvyāt sarva-vidyā-sambandhinaḥ| tad uktaṁ prathama-kāṇḍe— guṇa-mukhya-vyatikrame tad-arthatvād ity ādinā||33||

evaṁ tarhi— sarva-karmā sarva-gandhaḥ, ity ādīnām api sarveṣāṁ brahma-guṇatvān na kvacid vayavasthety atrāha—

388. iyad āmananāt||3|3|34||

iyat— asthūlatvādi-viśeṣitam ānandādy eva sarvatrānusandheyam| kutaḥ| āmananād dhetoḥ| āmananam— ābhimukhyena mananaṁ, brahmānusandhānam| brahma-svarūpānusandhānaṁ yena vinā nopapadyate; tad eva sarvatrānusandheyam| anyat tu tatra tatra vyavasthitam ity arthaḥ||34|| ity akṣara-dhy-adhikaraṇam||14||

389. antarā bhūta-grāmavat svātmano'nyathā prativacana-bhedānupapattir iti cen nopadeśavat||3|3|35||

bṛhadāraṇyake uṣasta-praśna-prativacanaṁ— yaḥ prāṇena prāṇiti sa ta ātmā sarvāntaraḥ yo'pānenāpān iti sa ta ātmā, ity ādi, ato'nyad ārtam ity antam āmnātam| tathā tad-anantaraṁ kahola-praśna-prativacanaṁ— yo'śanāyāpipāse śokaṁ mohaṁ jarāṁ mṛtyum atyety etaṁ haitam ātmanaṁ viditvā, ity ādi, ato'nyad ārtam ity antam| kim ubhayatra vidyaikyam, uta vidyā-bheda iti saṁśayaḥ| pūrvatra prāṇanādi-hetuḥ pratyagātmā; uttaratrāśanāyādy-atītaḥ paramātmety upāsya-bhedād vidyā-bhedaḥ, iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— yat sākṣād aparokṣād brahma ya ātmā sarvāntaraḥ tan me vyācakṣva, ity ubhayatra praśnasya paramātma-viṣayatvād eka-rūpatvāc ca, sarva-prāṇi-prāṇanāpānanādi-hetutvasya aśanāyādy-atītatvasya ca prativacana-dvayāvagatasya paramātmany ekasminn evopāsye sambhavāc ca, na vidyā-bhedaḥ| sūtrārthas tu— antarā, ya ātmā sarvāntaraḥ, ity uṣasta-praśno bhūta-grāmavat svātmanaḥ— pratyagātmana ity upagantavyaḥ; anyathā prativacana-bhedānupapattir iti cen nātra pratyagātma-paramātma-viṣayaṁ praśna-dvayam; prativacana-dvayaṁ ca paramātmany ekasminn evopāsye sambhavatīty arthaḥ| upadeśavat— stabdho'syuta tam ādeśam aprākṣyaḥ, iti prakrāntāyām ekasyām eva sad-vidyāyāṁ, bhagavāṁs tv eva me tad bravītv iti, bhūya eva mā bhagavān vijñāpayatu, ity ādikā praśnāvṛttiḥ, prativacana-bhedaś copāsya-māhātmya-viśeṣa-pratipādana-paratvena dṛśyate; tadvat||35||

praṣṭṛ-bheda-pūrvaka-prativacana-prakāra-bhedād vidyā-bhedo'varjanīya evety āśaṅkyāha—

390. vyatihāro viśiṁṣanti hītaravat||3|3|36||

yad eva sākṣād aparokṣād brahma ya ātmā sarvāntaraḥ, iti dvayoḥ praṣṭroḥ praśnasyaikarūpatvenaika-viṣayatve niścite saty uṣasta-kaholayoḥ prativacana-gata-buddhi-vyatihāraḥ kāryaḥ| prāṇanādi-hetutva-buddhiḥ sarvāntarātma-viṣayā kaholenāpi kāryā, tathāśanāyādy-atītatva-buddhir uṣastenāpi kāryā| viśiṣanti hy ubhayatrāpi yājñavalkya-vacanāny ekaṁ sarvāntaram evopāsyam| itaravat— yathetaratra sad-vidyāyāṁ sarvāṇi prativacanāni parama-kāraṇa-parabrahma-viṣayāṇi; tadvat||36||

sad-vidyāyām apy upāsyaikyaṁ praśna-prativacanāvṛtau satyāṁ katham avagamyata ity atrāha—

391. saiva hi satyādayaḥ||3|3|37||

seyaṁ devataikṣata, ity ādiṣu sarvatra saiva parā devataikānuvartate| aitadātmyam idaṁ sarvaṁ tat satyaṁ sa ātmā tattvam asi, iti ta eva satyādayaḥ sarveṣu prativacaneṣūpasaṁhriyante||37|| ity antaratvādhikaraṇam||15||

392. kāmādītaratra tatra cāyatanādibhyaḥ||3|3|38||

chāndogye śrūyate— atha yad idam asmin brahma-pure daharaṁ puṇḍarīkaṁ veśma daharo'sminn antara ākāśas tasmin yad antas tad anveṣṭavyam ity ādi prakramya, tad ya ihātmānam anuvidya vrajanty etāṁś ca satyān kāmāṁs teṣāṁ sarveṣu lokeṣu kāma-cāro bhavatīti; vājasaneyake ca— ya eṣo'ntar hṛdaya ākāśas tasmin śete sarvasya vaśī sarvasyeśānaḥ, ity ādi| kim ubhayatra vidyaikyam, uta vidyā-bheda iti saṁśayaḥ| rūpa-bhedād vidyā-bheda iti pūrvaḥ pakṣaḥ| yady apy ubhayatra paramātmaivopāsyaḥ, tathāpy ekatrākāśa-śabdābhidheyaḥ paramātmopāsyaḥ, itaratrākāśe śayānaḥ paramātmeti hi rūpaṁ bhidyate| rāddhāntas tu— hṛdayāyatanatva-satya-saṅkalpatva-satya-kāmatvāder abhedād ubhayatra tad-viśiṣṭaḥ paramātmaivopāsya iti rūpābhedād vidyaikyam; chāndogye hi— daharo'sminn antara ākāśas tasmin yad antas tad anveṣṭavyam ity ārabhya, kiṁ tad atra vidyate, ity ādinā paricodya, tasmin kāmāḥ samāhitāḥ, eṣa ātmāpahata-pāpmā vijaro vimṛtyur ity ārabhya, satya-kāmaḥ satya-saṅkalpaḥ, ity uktvā, tad ya ihātmānam anuvidya vrajanty etāṁś ca satyān kāmān, ity ākāśa-śabda-nirdiṣṭaḥ paramātmā tad-antargatāś ca satya-kāmatva-satya-saṅkalpatvāpahata-pāpmatvādayo guṇāḥ, ataḥ paramātmā hṛdayāyatanaḥ satya-kāmatvādi-viśiṣṭa upāsya iti vākyenaiva nirṇītam| vājasaneyake ca— ya eṣo'ntar hṛdaya ākāśas tasmiñ śete sarvasya vaśī; ity ukte sati vaśitvādeḥ satya-saṅkalpatva-viśeṣa-rūpatayā sa eva paramātmā hṛdayāyatanaḥ satya-saṅkalpatva-viśiṣṭa upāsya iti pratīyate| ato dahara-vidyā-pratyabhijñānāt sa eva paramātmā satya-saṅkalpatvādi-guṇāṣṭaka-viśiṣṭa upāsya iti niścīyate| evaṁ niścite satyākāśe śayāna ity ākāśa-śabdo'pi hṛdaya-puṇḍarīka-varty-ākāśa-vācīti rūpābhedād vidyaikyam eva||

sūtrārthas tu— kāmādītaratra tatra ca, vājasaneyake chāndogye ca satya-kāmatvādy eva rūpam| kutaḥ| āyatanādibhyaḥ hṛdayāyatanatva-satya-saṅkalpatva-viśeṣa-rūpa-vaśitvādibhyas tat-sahacāriṇaḥ satya-kāmatvādeḥ pratyabhijñānāt| paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate, abhayaṁ vai brahma bhavati, iti brahma-prāpti-rūpaṁ phalaṁ caikam iti vidyaikyam||38||

manasaivānudraṣṭavyaṁ neha nānāsti kiñcanety ādeḥ pūrva-prakṛtatvāt, sa eṣa neti nety ātmā, iti ca vakṣyamāṇatvāt, sarvasva vaśī sarvasyeśānaḥ, ity ādi-viśeṣāṇāṁ brahma-svarūpatvābhāvāt kathaṁ satya-kāmatvāder mokṣa-sādhanopāsana-rūpatvam ity ata āha—

393. ādarād alopaḥ||3|3|39||

vaśitvādeḥ pramāṇāntarāvidita-rūpasya śruty-eka-samadhigamyasyādareṇa pratipādanād alopaḥ— apratiṣedhaḥ; tasyāpi brahma-guṇatvam avaśyāśrayaṇīyam; aviśeṣa-niṣedhās tu

sakaletara-prākṛta-viśeṣa-viṣayāḥ; nānātva-niṣedhas tu sarvasya brahma-kāryatayābrahmātmakatvābhiprāyaḥ||39||

saguṇopāsanasya— sa yadi pitṛloka-kāmo bhavatīti sāṁsārika-phalatvena na mokṣa-phalatvam ity āśaṅkyāha—

394. upasthite'tas tad-vacanāt||3|3|40||

upasthitiḥ— upasthānam, brahmopasampattiḥ; upasthite brahmopasampanne, ataḥ— brahmopasampatter eva hetoḥ, tad-vacanāt— pitṛlokādi-prāpti-vacanāt, na tat-sāṁsārikaṁ phalam, api tu sākṣān muktasyaiva| asmāc charīrāt samutthāya paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate, sa uttamaḥ puruṣaḥ sa tatra paryeti jakṣat krīḍan ramamāṇaḥ strībhir vā jñātibhir vā nopajanaṁ smarann idaṁ śarīram iti, sa svarāḍ bhavati tasya sarveṣu lokeṣu kāma-cāro bhavati, iti ca nivṛttāvidyasya hi svena rūpeṇābhiniṣpannasyaivocyate; ato brahmopasampatti-hetukatvaṁ krīḍanāder avagamyate||40|| iti kāmādy-adhikaraṇam||16||

395. tan-nirdhāraṇāniyamas tad-dṛṣṭeḥ pṛthag-dhy-apratibandhaḥ phalam||3|3|41||

chāndogye— om ity etad akṣaram udgītham upāsīteti karmāṅgāśrayam udgīthādy-upāsanaṁ śrūyate; tat kiṁ tasmin karmaṇi parṇatādivan niyamenopādeyam, uta go-dohanādivad aniyameneti saṁśayaḥ| karmāṅgāśrayatvena parṇatādivat tad-dvāreṇa nirūḍha-kāryatayā, yad eva vidyayā karoti śraddhayopaniṣadā tad eva vīryavattaraṁ bhavati, iti vartamāna-nirdeśasya pṛthak-phala-pratipādanāyogāt kratv-arthatayā niyamenopādeyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— tenobhau kuruto yaś caitad evaṁ veda yaś ca na veda, ity udgīthopāsana-rahitasyāpi kratv-anuṣṭhāna-darśanāt kratu-phalāt svargādeḥ pṛthag-bhūta-vīryavattaratva-phalam idam upāsanam iti go-dohanādivad aniyamaḥ| vartamāna-nirdeśe saty apy adhikārāntara-niścaye sati rātrisannavat krator vīryavattaratvam asyopāsanasya kalpanīyam| sūtrārthas tu— tan-nirdhāraṇāniyamaḥ| nirdhāraṇam— niścayena cetaso'vadhāraṇam, upāsanam ity arthaḥ; tasya udgīthopāsanasyāniyamaḥ| kutaḥ| tad-dṛṣṭeḥ— tenobhau kurutaḥ, ity aniyama-dṛṣṭeḥ; pṛthag-bhūtaṁ hy asya phalam; tac cāpratibandha-rūpam; vīryavattaratvaṁ nāma prabala-karmāntara-phalenaitasya karmaṇaḥ phalasyāpratibandhaḥ, avilambitatvam ity arthaḥ||41||

iti tan-nirdhāraṇāniyamādhikaraṇam||17||

396. pradānavad eva tad uktam||3|3|42||

dahara-vidyāyāṁ— tad ya ihātmānam anuvidya vrajanty etāṁś ca satyān kāmān ity apahata-pāpmatvādi-guṇānām api paramātma-svarūpa-cintanavat pṛthak cintanaṁ vihitam| kiṁ guṇa-cintane tat-tad-guṇa-viśiṣṭatayā paramātma-cintanam āvartanīyam, uta neti saṁśayaḥ| paramātmana ekasyaiva sarveṣāṁ guṇānāṁ guṇitvena sakṛd eva tac-cintanopapatter nāvartanīyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— guṇinaḥ svarūpaikye'pi tat-tad-guṇa-viśiṣṭākāra bhedād āvartanīyam iti| sūtrārthas tu— pradānavad āvartanīyam eva; yathā— indrāya rājñe puroḍāśam ekādaśa-kapālam indrāyādhirājāyendrāya svarājñe,

itīndrasyaikatve'pi rājatvādi-viśiṣṭākāra-bhedād devatā-bheda iti pradānāvṛttiḥ; tadvad eva| tad uktaṁ saṅkarṣe— nānā vā devatā pṛthaktvād iti||42|| iti pradānādhikaraṇam||18||

397. liṅga-bhūyastvāt tad dhi balīyastad api||3|3|43||

taittirīyā adhīyate— sahasra-śīrṣaṁ devam ity ārabhya, so'kṣaraḥ paramaḥ svarāṭ, ityantam| asminn anuvāke nopāsanaṁ vidhīyate| kim ayaṁ pūrvānuvākodita-dahara-vidyopāsya-viśeṣa-nirdhāraṇārthaḥ, uta sarva-vedāntodita-sarva-para-vidyopāsya-viśeṣa-nirdhāraṇārtha iti saṁśayaḥ| dahara-vidyāyā ānantaryāt tad-upāsya-viśeṣa-nirdhāraṇārtha iti pūrvaḥ pakṣaḥ; sahasra-śīrṣaṁ devam iti dvitīyā-nirdeśasyānantaroditopāsinā sambandhasyaiva yuktatvāc ca| rāddhāntas tu— parabrahma-para-tattva-para-jyotiḥ-paramātmākṣara-śiva-śambhu-śabdaiḥ sarva-para-vidyopāsyānanūdya vākyenaiva teṣāṁ nārāyaṇatva-vidhānāt tasya ca prakaraṇād balīyastvena sarva-vidyopāsya-nirdhāraṇārtha iti niścīyate| na ca— sahasra-śīrṣam iti dvitīyā-nirdeśaḥ pūrveṇopāsinā sambadhyate, tasmin yad antas tad upāsitavyam iti kṛt-pratyayena karmābhihitam iti tatra dvitīyā-nirdeśāyogāt| nārāyaṇaḥ paraḥ, vyāpya nārāyaṇaḥ sthitaḥ, paramātmā vyavasthitaḥ, ity ādibhir aikārthyāt prathamārthe dvitīyā| sūtrārthas tu— sarva-para-vidyopāsya-nirdhāraṇe liṅga-bhūyastvāt tac-cihna-bhūta-vākya-bhūyastvād ity arthaḥ| tad dhi— vākyaṁ prakaraṇād balīyaḥ, tad api pūrvasmin kāṇḍe— śruti-liṅga-vākya-prakaraṇa-sthāna-samākhyānāṁ samavāye para-daurbalyam artha-viprakarṣāt, ity ādinoktam| evaṁ sarvopāsya-nirdhāraṇe niścite sati dahara-vidyāyām apy ayam evopāsya iti, padma-kośa-pratīkāśam ity ādinā hṛdayādy-abhidhānaṁ ca yujyata ity abhiprāyaḥ||43|| iti liṅga-bhūyastvādhikaraṇam||19||

398. pūrva-vikalpaḥ prakaraṇāt syāt kriyā mānasavat||3|3|44||

vājasaneyake'gnirahasye— manaś-cito vāk-citaḥ prāṇa-citaś cakṣuś-citaḥ, ity ādinā manaś-citādayo'gnayo vidyā-rūpāḥ śrūyante| kim ete kriyā-maya-kratv-aṅga-bhūtāḥ, uta vidyā-maya-kratv-aṅga-bhūtā iti saṁśayaḥ| asmin prakaraṇe vidyā-maya-kratv-anubandhi-mānasa-graha-stotrādi-darśane'pi krator vidhānābhāvāt, phalāntarāpratīteś ca, pūrvatra— asad vā idam agra āsīd ity ādineṣṭaka-citasyāgneḥ prakṛtatvāt, manaś-citādiṣu ca, teṣām ekaika eva tāvān yāvān asau pūrvaḥ, iti tat-kāryātideśādiṣṭaka-citenaiṣāṁ vikalpa-pratīteś ceṣṭaka-citāgni-śeṣa-bhūta-kriyā-maya-kratv-anupraveśena tad-aṅga-bhūtā iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— te haite vidyā-cita eva vidyayā haivaita evaṁ vidaś-citā bhavanti, iti manaś-citādīnāṁ sāmpādikāgnitvena vidyā-rūpatve siddhe'pi, te haite vidyā-cita evety avadhāraṇa-śrutir vidyā-maya-kratv-aṅgatvenaiṣāṁ vidyā-rūpatāvagaty artheti niścayāt sannihitair mānasaiḥ graha-stotrādibhiḥ kratv-anubandhair anuvāda-sarūpa-vākya-pratipāditaiḥ kratu-darśane sati, vacanāni tv apūrvatvād iti nyāyena manaś-citādīnāṁ śeṣi-bhūta-vidyā-maya-kratοr vidhiḥ parikalpyate| teṣām ekaika eva tāvān yāvān asau pūrvaḥ, ity atideśeneṣṭaka-citāgneḥ sva-śeṣi-bhūta-kratu-dvāreṇa yat phalam, tad evaiṣāṁ sva-śeṣi-bhūta-vidyā-maya-kratu-dvāreṇa phalam iti niścīyata iti vidyā-maya-kratv-aṅga-bhūtā eva manaś-citādayaḥ| sūtrārthas tu— manaś-citādiḥ kriyā syāt, kriyā-maya-kratv-aṅga-bhūta ity arthaḥ| kutaḥ| prakaraṇāt— pūrva-prakṛteneṣṭaka-citenāvyabhicarita-kratu-sambandhinopasthita-kratu-gṛhītatvena tad-aṅga-

bhūtānām eṣāṁ cāgnitvāt teneṣṭaka-citena vikalpaḥ; vidyā-rūpāṇām apy eṣāṁ kriyā-maya-kratv-aṅga-bhāvo na virudhyate, dvādaśāhāṅga-bhūta-mānasa-grahavat||44||

399. atideśāc ca||3|3|45||

teṣām ekaika eva tāvān yāvān asau pūrvaḥ, iti teṣu pūrveṣṭaka-cita-kāryātideśāc ca tenaiṣāṁ vikalpaḥ pratīyate| tena vikalpo hi tac-cheṣi-bhūta-kratv-aṅgatvena vinaiṣāṁ nopapadyate| ataś ca tad-aṅga-bhūtāḥ||45||

400. vidyaiva tu nirdhāraṇād darśanāc ca||3|3|46||

tu-śabdaḥ pakṣaṁ vyāvartayati; manaś-citādir vidyaiva vidyā-maya-kratv-aṅga-bhūta evety arthaḥ| kutaḥ| nirdhāraṇāt— teṣāṁ vidyā-rūpatve siddhe'pi, te haite vidyā-cita eveti nirdhāraṇaṁ vidyā-maya-kratv-aṅgatayaiṣāṁ vidyā-mayatva-khyāpanārtham| atraiva vidyā-maya-kratu-darśanāc ca tad-aṅgatvam evaiṣām| dṛśyate cātra vidyā-mayaḥ kratuḥ, manasaiṣu grahā agṛhyanta manasāstuvanta manasāśaṁsan, ity ādau||46||

atra vidyā-maya-kratau vidhi-padāśravaṇāt, tat-phala-sambandhāpratīteś ca, prakaraṇeneṣṭaka-citāgny-upasthāpita-kratv-aṅgatāpratīteś ca vidyā-maya-kratv-anvayo bādhyata ity āśaṅkyāha—

401. śruty-ādi-balīyastvāc ca na bādhaḥ||3|3|47||

śruty-ādeḥ prakaraṇād balīyastvena śruty-ādy-avagatasya vidyā-maya-kratv-anvayasya prakaraṇena na bādhaḥ| śrutistāvat— te haite vidyā-cita eveti| tāṁ vivṛṇoti— vidyayā haivaita evaṁvidaś citā bhavantīti| liṅga-vākye ca bhāṣye darśite| evaṁvido manaś-cakṣur-ādi-vyāpāreṣv agnitvaṁ sampādayituḥ, ete manaś-citādayaḥ, vidyayā pradhāna-bhūtayā citā bhavantīty arthaḥ||47||

manasaiṣu grahā agṛhyantety ādau vidhi-padāśravaṇād vidyā-maya-kratu-vidhir na sambhavatīti tad-asambhavāc ca tad-anvayo'pi na sambhavatīty āśaṅkyāha—

402. anubandhādibhyaḥ prajñāntara-pṛthaktvavad dṛṣṭaś ca tad uktam||3|3|48||

graha-stotra-śastrebhyo yajñānubandhebhya iṣṭaka-citānvayinaḥ krator atra vidhīyamāna-vidyā-maya-kratu-pṛthaktvam avagamyate; prajñāntara-pṛthaktvavat— yathā prajñāntarāṇāṁ dahara-vidyādīnāṁ pṛthaktva-hetubhyaḥ pṛthaktvam; ādi-śabdāt pūrvoktaḥ śruty-ādir gṛhyate; śruty-ādinānubandhaiś ca vidyā-maya-kratu-vidhiḥ kalpyata ity arthaḥ| dṛṣṭaś cānuvāda-sarūpe'pi kalpyamāno vidhiḥ— yad eva vidyayā karotīty ādau| tad uktaṁ— vacanāni tv apūrvatvād iti||48||

yat tūktam atideśāc ceṣṭaka-cita-śeṣi-bhūta-kratv-anvayo'vagamyata iti, tatrāha—

403. na sāmānyād apy upalabdher mṛtyuvan na hi lokāpattiḥ||3|3|49||

nāvaśyam atideśeneṣṭaka-citāgni-tulya-deśatvam apy āśrayaṇīyam, yena kenacit sāmānyenātideśopalabdheḥ| sa eṣa mṛtyur ya eṣa etasmin maṇḍale puruṣaḥ, itivat phala-

sāmānyena bhaviṣyaty atideśaḥ| na hi tatra maṇḍala-puruṣe mṛtyu-lokāpattir apy atidiśyate; api tu mṛtyuvat sarva-saṁhartṛtvam eva||49||

404. pareṇa ca śabdasya tādvidhyaṁ bhūyastvāt tv anubandhaḥ||3|3|50||

pareṇa ca brāhmaṇenāsya manaś-citādy-abhidhāyinaḥ śabdasya tādvidhyaṁ— tad-vidhatvam, vidyā-maya-pratipādakatvam avagamyate| pareṇa hi brāhmaṇena— ayaṁ vāva loka eṣo'gni-citas tasyāpa eva, ity ādinā pṛthak-phalā vidyaiva vidhīyate| agnirahasye kriyā-mayā eva vidhīyanta iti nāsti niyama ity arthaḥ| kriyā-prakaraṇe tv eṣāṁ manaś-citādīnām anubandhaḥ sampādanīyānām agny-aṅgānām atra bhūyastvāt kriyate| ato vidyā-maya-kratv-aṅga-bhūtā eva manaś-citādayo'gnayaḥ||50|| iti pūrva-vikalpādhikaraṇam||20||

405. eka ātmanaḥ śarīre bhāvāt||3|3|51||

pratyagātmana ātmatayā hi paramātmopāsyaḥ; upāsakasyāpi svarūpam upāsyopāsana-svarūpavaj jñātavyam ity uktam— trayāṇām ity ādinā; vakṣyate ca— ātmeti tūpagacchantīti| tatra kiṁ pratyagātmanaḥ śarīre vartamānasya kartṛtva-bhoktṛtvādi-viśiṣṭaṁ rūpam anusandheyam, uta prajāpati-vākyoditāpahata-pāpmatvādi-guṇakaṁ yathāvasthitaṁ rūpam iti saṁśayaḥ| śarīre vartamānasya yādṛśaṁ rūpam, tad evānusandheyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ, karma-vidhiṣv ivopāsana-vidhiṣv api tāvataiva sādhanānuṣṭhāna-phalānubhavayoḥ sambhavāt| yathākratur asmiṁl loke puruṣo bhavatīti tu, taṁ yathāyathopāsate, ity anenaikārthyāt paramātma-viṣayam| rāddhāntas tu— tat tvam asi, sa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ, iti pratyagātmana ātmatayaiva paramātmopāsya iti pratyagātmanaḥ svarūpam apy upāsanāntargatam| paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate, iti yathāvasthitātma-svarūpasyaiva brahmānubhavaḥ phalam ity ataḥ, yathākratur asmiṁl loke puruṣo bhavatīti na paramātma-mātra-viṣayam; api tu pratyagātmātma-bhūtopāsya-viṣayam iti prajāpati-vākyoditaṁ yathāvasthita-svarūpam evānusandheyam; anyathā prāpyopāsyayoḥ prakāra-bhedāt, yathākratur asminn iti virudhyate| yajeta svarga-kāmaḥ, ity ādi karma-vidhau tu kartṛ-svarūpānusandhānaṁ na sādhanāntargatam iti viśeṣaḥ| sūtrārthas tu— kartṛtvādi-viśiṣṭam evatmanaḥ svarūpam anusandheyam ity eke manyante| kutaḥ| śarīre vartamānasyopāsitur ātmanas tathābhāvāt||51||

406. vyatirekas tad-bhāva-bhāvitvān na tūpalabdhivat||3|3|52||

na kartṛtvādi-viśiṣṭam anusandheyam, api tu sāṁsārika-svarūpavan mukta-svarūpasya yo vyatirekaḥ, so'nusandheyaḥ| kutaḥ| tathopāsana-bhāva-bhāvitvāt tad-vyatirikta-svarūpa-prāpteḥ| yathākratur asmiṁl loke puruṣo bhavatīti hy āha| upalabdhivat— yathā brahma-svarūpopalabdhir yathāvasthita-brahmānusandhāna-yuktasyaiva, tathā ātmopalabdhir api||52|| iti śarīrebhāvādhikaraṇam||21||

407. aṅgāvabaddhās tu na śākhāsu hi prativedam||3|3|53||

om ity etad akṣaram udgītham upāsīta, ity udgīthādi-kratv-aṅgāśrayā upāsanāḥ śrūyante| tāḥ kiṁ yāsu śākhāsu śrūyante, tāsv eva vyavasthitāḥ, uta sarvāsu śākhāsu sambaddhā iti saṁśayaḥ| śākhāsu svara-bhedāt pratiśākham udgītha-bhedena yatra śrūyante, tatrasthodgīthādeḥ

sannidhānāt tenaivānvitā vyavasthitā iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— yady apy udgītha-vyakti-bhedo vidyate, tathāpi tatra tatra codgītha-jātīyatvena sambandhāt sarveṣāṁ codgītha-jātīyatvāviśeṣāt, udgītham upāsīteti śrutyaiva sarva-sambandha iti sarva-śākhāsu sambadhyante| sūtrārthas tu— na tv aṅgāvabaddhā upāsanās tāsu śākhāsu vyavasthitāḥ, api tu prativedaṁ sarva-śākhāsu sambadhyanta ity arthaḥ| hir hetau| yasmād udgītha-jātīyatvāviśeṣeṇa sarva-sambandhaḥ, tasmād ity arthaḥ||53||

408. mantrādivad vāvirodhaḥ||3|3|54||

vā-śabdaś cārthe yathā mantrādīnāṁ kratv-aṅga-bhūtānām ekaika-śākhābhihitānāṁ sarva-śākhāsu krator ekatvena sarvatra sambandho na virudhyate; tadvac cāvirodhaḥ||54|| ity aṅgāvabaddhādhikaraṇam||22||

409. bhūmnaḥ kratuvaj jāyastvaṁ tathā hi darśayati||3|3|55||

vaiśvānara-vidyāyāṁ svarlokāditya-vāyv-ākāśa-pṛthivy-avayavo vaiśvānarātmopāsyaḥ śrutaḥ| tatra kiṁ vyastasyaivopāsanaṁ kāryam, uta vyastasya samastasya ca, atha samastasyaiveti saṁśayaḥ| aupamanyava kaṁ tvam ātmānam upāssa iti divam eva bhagavo rājan, ity ādinā svarlokādi-pṛthivy-antānāṁ vaiśvānarātmano mūrdhādi-pādāntāvayavatvam abhidhāya, tatra tatra vyastasyaivopāsanaṁ phalaṁ ca vihitam iti paścāt, yas tv etam evaṁ prādeśa-mātram abhivimānam ātmānaṁ vaiśvānaram upāste, iti pūrvoktasya samāsenopasaṁhāra iti yuktam; ato vyastasyaivopāsanaṁ kāryam iti prathamaḥ pakṣaḥ| samastopāsanasye— sarveṣu lokeṣu sarveṣu bhūteṣu sarveṣv ātmasv annam atti, iti vyastopāsana-phalebhyaḥ phalāntara-vidhānād vyastasya samastasya copāsanaṁ kāryam iti dvitīyaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— ātmānaṁ vaiśvānaraṁ sampratyadhyeṣi tam eva no brūhi, ity ārabhya vaiśvānarātmanaḥ svarlokādi-pṛthivy-antānāṁ mūrdhādi-pādāntāvayavatvam abhidhāya, yas tv etam evaṁ prādeśa-mātram abhivimānam ātmānaṁ vaiśvānaram upāste sa sarveṣu lokeṣu, ity upasaṁhārād ekasyaiva vaiśvānarātmanas trailokya-śarīrasya parasya brahmaṇa upāsanaṁ vidhāya, phalaṁ ca— sarveṣv ātmasv annam attīti, tad yatheṣīka-tūla-magnau protaṁ pradūyetaivaṁ hāsya sarve pāpmānaḥ pradūyante, iti ca sarveṣām ātmanām aviśeṣeṇa bhogya-bhūtaṁ paraṁ brahmānubhavati, tad-virodhinaś ca sarva-pāpmano dahatīty uktam iti gamyate| ata eka-vākyatvāt samastasyaivopāsanaṁ kāryam| vyasta-vādas tu svarlokādīnāṁ mūrdhādy-avayavatva-jñāpanarthā| tatra tatra ca phala-vādo vaiśvānaraṁ dvādaśa-kapālaṁ nirvapet putre jāte yad aṣṭā-kapālo bhavati, ity ādivad draṣṭavyaḥ| sūtrārthas tu— bhūmno jyāyastvam, samastopāsanasya śraiṣṭhayam; prāmāṇikatvam ity arthaḥ| eka-vākyatvāvagater vyastavādaḥ ṛtuvad draṣṭavyaḥ|

vaiśvānaraṁ dvādaśa-kapālaṁ nirvapet ....yad aṣṭā-kapālaḥ, ity ādiḥ kratāv ivety arthaḥ| tathā hi darśayati— samastopāsanasya jyāyastvam eva darśayati śrutiḥ, mūrdhā te vyapatiṣyad yan māṁ nāgamiṣyaḥ, ity ādinā vyastopāsane'narthaṁ bruvatī||55||

iti bhūma-jyāyastvādhikaraṇam||23||

410. nānā śabdādi-bhedāt||3|3|56||

sad-vidyā-dahara-vidyā-śāṇḍilya-vidyā-bhūma-vidyādikā brahmopāsana-rūpā brahma-prāpti-phalāḥ kim eka-vidyā, uta nāneti saṁśayaḥ| upāsyasya brahmaṇaḥ phalasya caikatvāt, veda, upāsīteti ca paryāyatvād eka-vidyeti pūrvaḥ pakṣaḥ| brahmaṇa ekatve'pi jagad-eka-kāraṇatvāpahata-pāpmatvādy-anubandha-bheda-hetubhiḥ pūrva-kāṇḍoditānubandha-bheda-hetubhiḥ śabdāntarādibhir evānubandha-bhedān nānā-bhūtā iti rāddhāntaḥ| śabdāntarādibhis tatroditair eva vidyā-bheda-siddhāv apīha punar vacanaṁ brahma-prāpti-hetu-bhūtaṁ vedāntoditaṁ jñānam avidheyam iti kudṛṣṭi-nirāsārtham| sūtrārthas tu— sad-vidyā-bhūma-vidyādikā nānā-bhūtāḥ, brahmaṇa ekatve'pi sad-bhūmāpahata-pāpmādi-śabda-bhedāt| ādi-śabdād abhyāsa-saṅkhyā-guṇa-prakriyā-nāmadheyāni gṛhyante||56|| iti śabdādi-bhedādhikaraṇam||24||

411. vikalpo'viśiṣṭa-phalatvāt||3|3|57||

sad-vidyā-bhūma-vidyādikānāṁ brahma-prāpti-phalānām ekasmin puruṣe samuccayo'pi sambhavati, neti saṁśayaḥ| agnihotra-darśapūrṇamāsa-jyotiṣṭomādīnāṁ svargaika-phalānāṁ tatra bhūyastvāpekṣayā yathaikasmin puruṣe samuccayo dṛśyates tathātrāpi brahmānubhava-bhūyastvāpekṣayaikasmin puruṣe samuccayaḥ sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ| deśataḥ kālataḥ svarūpataś cānavacchinnānanda-svarūpa-brahmānubhavaḥ sarvāsāṁ para-vidyānāṁ phalaṁ tac caikayā vidyayāvāptam ity ekasmin puruṣe vidyāntara-samuccayaḥ prayojanābhāvān na sambhavatīti sarvāsāṁ vikalpaḥ, iti rāddhāntaḥ| sūtram api vyākhyātam||57||

412. kāmyās tu yathā-kāmaṁ samuccīyeran na vā pūrva-hetv-abhāvāt||3|3|58||

brahma-prāpti-vyatirikta-phalā vidyāḥ kāmyāḥ| tās tu yatheṣṭaṁ samuccīyeran vikalpyeran vā, pūrva-hetv-abhāvāt— tat-phalasyāparimitatvābhāvāt; bhūyastvāpekṣayā samuccayaḥ sambhavatīty arthaḥ||58|| iti vikalpādhikaraṇam||25||

413. aṅgeṣu yathāśraya-bhāvaḥ||3|3|59||

karmāṅgāśrayāṇām udgīthādy-upāsanānāṁ go-dohanādivad adhikārāntaratvenopādānāniyamaḥ pūrvoktaḥ sambhavati, neti saṁśayaḥ| na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ, udgītham upāsītety upāsana-vidhau phalāntarāśravaṇāt, udgītha-sambandhāvagata-kratv-aṅga-bhāvāvirodhāt| evaṁ vidhi-vākyenaiva kratv-aṅga-bhāve'vagate sati, yad eva vidyayā karoti śraddhayopaniṣadā tad eva vīryavattaraṁ bhavati....tenebhau kurutaḥ, iti ca vartamāna-nirdeśaḥ, na sa pāpaṁ śloka śṛṇoti, itivad arthavāda-mātraṁ syāt| rāddhāntas tu— yad eva vidyayā karoti....tad eva vīryavattaram iti vidyāyāḥ kratu-vīryavattaratvaṁ prati sākṣāt sādhana-bhāvo'vagamyate| evaṁ phala-sādhanatayāvagatā vidyā kim āśritya phalaṁ karotīty apekṣāyām, om ity etad akṣaram udgītham upāsīta, ity udgītham āśritya kuryād iti kratv-aṅga-bhūtodgīthāśrayatva-mātraṁ pratīyate; ataḥ phalāntara-sādhanatayāvagatasya kratv-aṅga-bhāvo nopapadyata iti go-dohanādi-tulyatayopādānāniyamaḥ sidhyaty eva| yasya parṇa-mayī juhūr bhavati na sa pāpaṁ ślokaṁ śṛṇotīty atra tu parṇatāyā juhū-sambandhāt prāg apāpa-śloka-śravaṇaṁ prati sākṣāt sādhana-bhāvo na śrūyate; parṇatā-sambandhi-puruṣa-sambandha-mātraṁ śrutam; tat tu— parṇa-mayī juhūr iti śrutyaiva prathamāvagata-kratv-aṅga-bhāvaṁ na niruṇaddhīty arthavāda-mātram iti

viśeṣaḥ| sūtrārthas tu— aṅgeṣu, udgīthādiṣu āśritānām upāsanānāṁ yathāśraya-bhāvaḥ— udgīthādivad aṅga-bhāvaḥ| go-dohanādivat tasmin vākye phala-sambandhāśravaṇād aṅga-bhāvo na virudhyata ity arthaḥ||59||

414. śiṣṭeś ca||3|3|60||

śiṣṭaḥ— śāśanam, vidhānam; udgītham upāsīteti vidhānāc ca vartamāna-nirdeśāvagata-phala-sambandhāt prāg evodgītha-sambandho'vagata iti tad-aṅga-bhāvo . na virudhyate| ata upādāna-niyamaḥ||60||

415. samāhārāt||3|3|61||

itaś ca— hotṛ-ṣadanād dhaivāpi durudgītham anusamāharati, ity udgītha-vedana-hānāv anyena samādhānaṁ bruvad vedanasyopādāna-niyamaṁ darśayati| durudgīthaṁ— vedana-hīnam udgītham||61||

416. guṇa-sādhāraṇya-śruteś ca||3|3|62||

itaś copādāna-niyamo'vagamyate| praṇava-guṇatvenāvagatasyopāsanasya sādhāraṇyaṁ hi śrūyate— teneyaṁ trayī vidyā vartate om ity āśrāvayaty om iti śaṁsaty om ity udgāyati, iti teneti prakṛta-parāmarśāt sopāsana eva praṇavaḥ sarvatra sañcarati| ataḥ praṇava-sahabhāva-niyama-darśanād upādāna-niyamo niścīyate||62||

417. na vā tat-sahabhāvāśruteḥ||3|3|63||

na vopādāna-niyamaḥ, tat-sahabhāvāśruteḥ— udgīthādy-aṅga-bhāvā śruter ity arthaḥ| kratv-aṅga-bhāvo hi sahabhāvaḥ| yad eva vidyayā karoti....tad eva vīryavattaram iti vīryavattara-svasādhanatayāvagatāyā vidyāyāḥ kratv-aṅgatayā viniyogāsambhavāt tad-aṅga-bhāvo hi na śrūyate| yatra sākṣāt phala-sādhanatvaṁ pratipādyate; tatra phala-sādhanatvaṁ prathamaṁ pratīyata iti tasya kratv-aṅgatayā viniyogo na sambhavatīty abhiprāyaḥ||63||

418. darśanāc ca||3|3|64||

evaṁ-vid dha vai brahmā yajñaṁ yajamānaṁ sarvāṁś cartvijo'bhirakṣati, iti brahmaṇo vedanena yajñasya yajamānasya ṛtvijāṁ ca rakṣaṇaṁ bruvaty anyeṣāṁ vedanābhāvaṁ darśayati| tac codgīthopāsanasyānaṅgatve saty evopapadyate| ataś copādāna-niyamaḥ||64|| iti yathāśraya-bhāvādhikaraṇam||26||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe tṛtīyasyādhyāyasya tṛtīyaḥ pādaḥ||

||atha tṛtīyādhyāye caturthaḥ pādaḥ||

419. puruṣārtho'taḥ śabdād iti bādarāyaṇaḥ||3|4|1||

kiṁ vidyātaḥ puruṣārthaḥ, uta karmaṇa iti saṁśayaḥ| karmaṇa iti pūrvaḥ pakṣaḥ; karmāṅgatvād vidyāyā; karmasu kartṛ-bhūta-pratyagātmano yāthātmya-pratipādana-parāṇi

vedānta-vākyāni| vidyāyāḥ karmāṅgatvaṁ ca— yad eva vidyayā karoti....tad eva vīryavattaram iti śrutyaivāvagamyate| na ca prakṛtodgīthopāsana-viṣayatvam asya vaktuṁ śakyate, yad eva vidyayā karotīti śrutyaiva sarva-karmasu vidyāyā viniyuktatvāt| śrutiś ca prakaraṇād balīyasī| vidyāyāḥ karmāṅgatvaṁ katham ity apekṣāyāṁ, tat tvam asi, ayam ātmā brahmeti sāmānādhikaraṇyena karmāṅga-bhūta-kartṛ-yāthātmyānusandhāna-dvāreṇa vidyāyāḥ karmāṅgatvam ity avagamyate| ataḥ kartṛ-saṁskāra-rūpatvābrahma-vidyāyāḥ karmaṇa eva puruṣārthaḥ| tatra tatra phala-śrutir arthavādaḥ syāt| vidyāyāḥ karmāṅgatve bhūyāṁsi liṅgāni ca dṛśyante sarva-vedānteṣu| rāddhāntas tu— karmasu kartuḥ pratyagātmano'rthāntara-bhūtasya sva-saṅkalpa-kṛta-jagad-udaya-vibhava-laya-līlasya nikhila-heya-pratyanīka-kalyāṇaikatānānanta-jñānānandaika-svarūpasya sarveśvarasya satya-saṅkalpasya karaṇādhipa-rūpa-pratyagātmādhipasya vedyasya vedana-rūpāyā vidyāyāḥ, brahma-vid āpnoti param ity ādiṣu brahma-prāpti-rūpa-phalopadeśād vidyāta eva phalam| yad eva vidyayā karotīti śrutiḥ prasiddhavan nirdeśāt; prasiddhiś ca prakṛtodgīthopāsanasyaiveti, prastutodgīthopāsana-viśeṣa-niṣṭhā| tat tvam asīti sāmānādhikaraṇyaṁ ca tac-chabda-nirdiṣṭasya sva-saṅkalpa-kṛta-jagaj-janma-sthiti-dhvaṁsādikasya parasya brahmaṇo na jīva-svarūpatva-param; api tu jagat-kāraṇasya brahmaṇo jīva-śarīrakatayā jīvasyātmatva-param iti, adhikaṁ tu bheda-nirdeśād ity ādiṣūktam| ya ātmati tiṣṭhan ....yasyātmā śarīram iti ca pratyagātmana ātmatvaṁ parasya brahmaṇaḥ śruty-antare vyaktam| sūtrārthas tu— puruṣārtho'taḥ, vidyātaḥ| kutaḥ| brahma-vid āpnoti param ity ādi śabdāt||1||

420. śeṣatvāt puruṣārthavādo yathānyeṣv iti jaiminiḥ||3|4|2||

tat tvam asīty ādi sāmānādhikaraṇyena brahmaṇaḥ karmasu kartṛ-svarūpatvāvagamād vidyāyāḥ kartṛ-saṁskāra-dvāreṇa karma-śeṣatvāt tatra puruṣārthavādo'rthavāda-mātram; yathā anyeṣu dravya-saṁskārādiṣv iti jaiminir ācāryo manyate||2||

421. ācāra-darśanāt||3|4|3||

itaś ca vidyā karmāṅgam; brahma-vidām ācāro hi karma-pradhāno dṛśyate| yathāśvapatiḥ kekayo brahma-vid-agresaraḥ— yakṣyamāṇo ha vai bhagavanto'ham asmi, ity āha| karmaṇaiva hi saṁsiddhim āsthitā janakādayaḥ, iti ca smaryate||3||

liṅgam idam; prāptir ucyatām ity atrāha—

422. tac chruteḥ||3|4|4||

yad eva vidyayā karotīty ādikāyāḥ śruter vidyāyāḥ karmāṅgatvam avagamyate| na ca durbalena prakaraṇena śrutir vidyā-viśeṣodgītha-viṣayopāsane vyavasthāpyate||4||

423. samanvārambhaṇāt||3|4|5||

taṁ vidyā-karmaṇī samanvārabhete, iti vidyā-karmaṇor ekasmin puruṣe sāhityaṁ ca vidyāyāḥ karmāṅgatve hi bhavati||5||

424. tadvato vidhānāt||3|4|6||

vidyāvataḥ karma-vidhānāc ca vidyā karmāṅgam| ācārya-kulād vedam adhītya yathāvidhānaṁ guroḥ karmātiśeṣeṇābhisamāvṛtya kuṭumbe, ity ādinādhyayanavataḥ karmāṇi vidadhadarthāvabodha-paryantatvād adhyayanasya vidyāvata eva karmāṇi vidadhātīty avagamyate||6||

425. niyamāt||3|4|7||

kurvann eveha karmāṇi jijīviṣec chataṁ samāḥ, ity ātma-vidām āyuṣaḥ karmasu niyama-darśanāc ca karmaṇa eva puruṣārthaḥ; na vidyāta ity avagamyate| ataś ca vidyā karmāṅgam||7||

426. adhikopadeśāt tu bādarāyaṇasyaivaṁ tad-darśanāt||3|4|8||

tu-śabdāt pakṣo vyāvṛttaḥ| bādarāyaṇasyaivaṁ— vidyātaḥ phalam iti matam| kutaḥ| adhikopadeśāt— karmasu kartuḥ pratyagātmano'dhikasya— arthāntarabhūtasya vedyasya vedana-bhūta-vidyāyāḥ phala-sādhanatvopadeśāt| tad-darśanāt— dṛśyate hi vedānta-vākye'dhika-viṣayatvaṁ vidyāyāḥ| evam eva hi— tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeyeti, so'kāmayata bahu syāṁ prajāyeyety ādiṣu bahu-bhavana-saṅkalpa-pūrvaka-sṛṣṭayādeḥ kartuḥ sarveśvarasya karaṇādhipādhipasyānavadhikātiśaya-jñānānandaika-svarūpasya nikhila-heya-pratyanīkasya vedyasya vidyā brahma-prāpti-phalāya vidhīyate||8||

427. tulyaṁ tu darśanam||3|4|9||

vidyāyāḥ pradhānatve'pi brahma-vidām ācāra-darśanaṁ tulyam— karmaṇām anācāra-darśanam apy astīty arthaḥ, ṛṣayaḥ kāvaṣeyāḥ kim-arthā vayam adhyeṣyāmahe kim-arthā vayaṁ yakṣyāmahe, ity ādau| karmānuṣṭhāna-darśanaṁ tu phalābhisandhi-rahitasya karmaṇo vidyāṅgatvāt; tyāgas tu phalābhisandhi-yuktasya vidyā-virodhitvād ity abhiprāyaḥ||9||

428. asārvatrikī||3|4|10||

yad eva vidyayā karotīti śrutiḥ sarva-vidyāyāḥ karmāṅgatvaṁ vidadhātīty etad asaṅgatam; atra vidyā-śabdābhihitā tu na sārvatrikrī, api tūdgītha-vidyā| yat karoti, tad vidyayeti naivaṁ padānvayaḥ; api tu yad eva vidyayā karoti, tad eva vīryavattaram iti| vidyayā kriyamāṇasyānyato'vagatasya vīryavattaratvaṁ pratisādhana-bhāvo'vagamyate, yad eveti prasiddhavan nirdeśāt| anyato'vagatir hi, udgītham upāsīteti sannihitodgītha-vidyāyāḥ||10||

429. vibhāgaḥ śatavat||3|4|11||

taṁ vidyā-karmaṇī samanvārabhete, ity atra vidyā ca svasmai phalāya karma ca svasmai phalāyānvārabhata iti vibhāgo draṣṭavyaḥ, yato vidyā-karmaṇor bhinna-phalatvam uktam| śatavat— yathā kṣetra-ratna-vikrayiṇaṁ śata-dvayam anvetīty ukte, kṣetrārthaṁ śatam, ratnārthaṁ śatam iti vibhāgo'vagamyate; tadvat||11||

430. adhyayana-mātravataḥ||3|4|12||

vedam adhītyety adhyayana-mātravata eva karma-vidhānād anena vidyāyā na karmāṅgatvam avagatam| adhyayana-vidhir hy ādhānavan niyamavad akṣara-rāśi-grahaṇa-mātre paryavaspati; gṛhītasya svādhyāyasya phalavad arthāvabodhitva-darśanāt tan-nirṇaya-phala-mīmāṁsā-

śravaṇe adhīta-vedaḥ puruṣaḥ svayam eva pravartate| arthāvabodha-paryantatve'py artha-jñānād arthāntara-bhūtā smṛti-pratyayāvṛtti-rūpā, vidyāt, upāsīteti śāstra-vihitā vidyā na karmāṅgam||12||

431. nāviśeṣāt||3|4|13||

kurvann eveha karmāṇi, iti brahma-vidām āyuṣaḥ karmaṇi niyamo dṛśyata ity etan na sambhavati, aviśeṣāt— viduṣa eveti viśeṣābhāvāt kim ity aviduṣo na syāt| viduṣas tv āprayāṇād upāsanānuvṛtti-darśanād artha-svabhāvād viduṣa evety abhiprāyaḥ||13||

432. stutaye'numatir vā||3|4|14||

vā-śabdo'vadhāraṇe| īśāvāsyam idaṁ sarvam iti vidyā-prakaraṇād vidyā-stutaye karmānumatir eva| vidyā-māhātmyāt sarvadā karmāṇi kurvann api tair na lipyata iti hi stutā bhavati vidyā| vākya-śeṣe ca— na karma lipyate nare, iti śrūyate||14||

433. kāma-kāreṇa caike||3|4|15||

eke śākhinaḥ kāma-kāreṇa ca vidyā-niṣṭhasya gārhasthya-tyāgam adhīyate| kiṁ prajayā kariṣyāmo yeṣāṁ no'yam ātmāyaṁ lokaḥ, iti gārhasthya-karma-tyāgaṁ bruvad vākyaṁ vidyā pradhānam iti darśayati||15||

434. upamardaṁ ca||3|4|16||

vidyayā sarva-karmopamardaṁ cādhīyate— kṣīyante cāsya karmāṇi tasmin dṛṣṭe parāvare, iti; tad-vidyāyāḥ karmāṅgatve na saṅgacchate||16||

435. ūrdhva-retaḥsu ca śabde hi||3|4|17||

ūrdhva-retaḥsv āśrameṣu brahma-vidyā-darśanāt teṣu cāgnihotrādi-karmābhāvān na vidyā karmāṅgam| te cātrāśramāḥ santy eva; yato vaidike śabde te'pi dṛśyante— trayo dharma-skandhā yajño'dhyayanaṁ dānam iti, ye ceme'raṇye śraddhā tapa ity upāsate, etam eva pravājino lokam icchantaḥ pravrajanti, ity ādau| yāvaj-jīvam agnihotram ity ādikā tu śrutir avirakta-viṣayā||17||

436. parāmarśaṁ jaiminir acodanāc cāpavadati hi||3|4|18||

trayo dharma-skandhāḥ, ity ādiṣu teṣām āśramāṇām acodanāt— avidhānād upāsanā-stuty-arthaṁ parāmarśam— anuvādaṁ jaiminir ācāryo manyate| api ca, apavadati hi śrutir āśramāntaraṁ— vīrahā vā eṣa devānāṁ yo'gnim udvāsayate, ity ādikā| atas te na santy eva||19||

437. anuṣṭheyaṁ bādarāyaṇaḥ sāmya-śruteḥ||3|4|19||

gṛhasthāśramavad āśramāntaram apy anuṣṭheyaṁ bhagavān bādarāyaṇo manyate| kutaḥ| tasyāpi tat-sāmyaśruteḥ— trayo dharma-skandhāḥ, ity evam ādau hi sarveṣām āśramāṇām eka-rūpaṁ saṅkīrtanam||19||

438. vidhir vā dhāraṇavat||3|4|20||

vā-śabdo'vadhāraṇe; sarveṣām āśramāṇāṁ vidhir evāyam| dhāraṇavat, yathā— adhastāt samidhaṁ dhārayann anudravet, upari hi devebhyo dhārayati, ity anuvāda-rūpe'py uparidhāraṇasyāprāptatvena vidhir āśrīyate; evam ihāśramāṇām api| ata ūrdhva-retaḥsv api vidyā-darśanād vidyātaḥ puruṣārtha iti||20|| iti puruṣārthādhikaraṇam||1||

439-440. stuti-mātram upādānād iti cen nāpūrvatvāt||3|4|21||

bhāva-śabdāc ca||3|4|22||

om ity etad akṣaram udgītham upāsīta, sa eṣa rasānāṁ rasatamaḥ paramaḥ parārthyo'ṣṭamo yad udgīthaḥ, ity etaj-jātīyake kiṁ karmāṅgāśrayāṇāṁ dṛṣṭi-viśeṣāṇāṁ vidhir āstheyaḥ, utodgīthādi-stuti-mātram iti saṁśayaḥ| vidhitve siddhe hi go-dohanādivad bhavati; vidhitvam eva na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ| iyam eva juhūḥ svargo loka āhavanīyaḥ, karmāṅga-bhūtodgīthādi-sambandhitayopādānād rasatamatvādes tat-stuti-mātratvam eva; na rasatamatvādi-dṛṣṭi-vidhiḥ| rāddhāntas tu—juhv-ādi-vidhivad udgīthādi-vidher atrāsannidhānāt, rasatamatvāder aprāptatvāc ca, upāsīteti vidhi-pratyayena ca, na stuti-mātram, tad-dṛṣṭi-vidhir eva| sūtra-dvayam api vyākhyātam||21-22|| iti stuti-mātrādhikaraṇam||2||

441-442. pāriplavārthā iti cen na viśeṣitatvāt||3|4|23||

tathā caika-vākyopabandhāt||3|4|24||

pratardano ha vai daivodāsiḥ, ity ādayo vedānteṣv ākhyāna-viśeṣāḥ kiṁ pāriplava-prayogārthāḥ, uta tatra tatra vidyā-viśeṣa-pratipādanārthāḥ, iti saṁśayaḥ| ākhyānāni śaṁsantīti pāriplave viniyogāt tad-arthāḥ, iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— ākhyānāni śaṁsantīty uktvā, manur vaivasvato rājā, iti manv-ādy-ākhyāne viniyogasya viśeṣitatvāt, taṁ māṁ āyur amṛtam ity upāḥsva, ātmā vā are draṣṭavyaḥ, ity ādi vidhinaika-vākyatvāc ca, so'rodīt, ity ādivad vidyā-vidhy-arthā eva| sūtra-dvayam api vyākhyātam||23-24|| iti pāriplavārthādhikaraṇam||3||

443. ata eva cāgnīndhanādy-anapekṣā||3|4|25||

ūrdhva-retaḥsv āśrameṣu brahma-vidyā sambhavati, neti saṁśayaḥ| yajñādy-abhāvāt teṣāṁ tad-aṅgikā vidyā na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— yad icchanto brahmacaryaṁ caranti, etam eva pravrājino lokam icchantaḥ pravrajanti, ity ādi śrutes teṣāṁ vidyāvattvāvagamāt teṣv agnihotrādy-anapekṣā vidyeti niścīyate| sūtrārthas tu— ata eva, vidyāvattva-śruter eva, ādhānādy-anapekṣā teṣu vidyā| agnīndhanaṁ hy agny-ādhānam||25|| ity agnīndhanādy-adhikaraṇam||4||

444. sarvāpekṣā ca yajñādi-śruter aśvavat||3|4|26||

karmavatsu gṛhastheṣu kiṁ yajñādi-karmāpekṣā vidyā, uta tatrāpi kevalaiveti saṁśayaḥ| ūrdhva-retaḥsu yajñādy-anapekṣaivāmṛtatvaṁ sādhayati cet karma-nirapekṣāyā vidyāyā eva sādhanatvam abhyupagamanīyam| tathā sati gṛhastheṣv api tan-nirapekṣaiva sādhayituṁ samartheti pūrvaḥ pakṣaḥ| na hi svargādi-sādhana-bhūtam agnihotrādi-karma puruṣa-bhedena nānā-vidhāṅgakaṁ dṛṣṭam| vividiṣantīti śabdo'pi vedanecchāyāṁ karmāṇi viniyuṅkte, na vidyāyām| rāddhāntas tu— karmavatsu gṛhastheṣu yajñādi-sarva-karmāpekṣā vidyā| kutaḥ|

yajñādi-śruteḥ— tam etaṁ vedānuvacanena brāhmaṇā vividiṣanti yajñena dānena, iti hi yajñādayo vidyāṅgatvena viniyujyante| ato gṛhastheṣu karmāpekṣā vidyā| icchāyā iṣyamāṇa-pradhānatvād vividiṣantītīṣyamāṇaṁ jñānam evety avagamyate| yathā gamana-sādhana-bhūto'śvaḥ sva-parikara-bandha-rūpa-parikarmāpekṣaḥ; evaṁ mokṣa-sādhana-bhūtā vidyāpi nitya-naimittika-parikarmāpekṣā| ūrdhva-retaḥsu ca svāśrama-vihitaṁ karmaiva parikarma bhavatīti teṣv api vidyā-sambandhaḥ śāstrād avagamyate| śāstraika-samadhigamye hi yathāśāstram abhyupagamanīyam| sūtram api vyākhyātam||26|| iti sarvāpekṣādhikaraṇam||5||

445. śama-damādy-upetaḥ syāt tathāpi tu tad-vidhes tad-aṅgatayā teṣām apy avaśyānuṣṭheyatvāt||3|4|27||

kiṁ vidyā-nirvṛttaye gṛhasthaiḥ śama-damādaya upādeyāḥ, uta neti saṁśayaḥ| gṛhasthānām āntara-bāhya-karaṇa-vyāpāra-rūpa-karmāṅgakatvād vidyāyāḥ, tad-viparīta-rūpa-śama-damādy-upādānāsāmarthyād ūrdhva-retaḥsu karma-rahiteṣu śamādi-viniyogo bhaviṣyati, yathā yajñādi-viniyogaḥ karmavatsu gṛhastheṣu| tasmād anupādeyāḥ śamādaya iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— tasmād evaṁ-vic chānto dānta uparatas titikṣuḥ samāhito bhūtvātmany evātmānaṁ paśyet, iti sāmānyena vidyāṅgatayā viniyogād gṛhasthair apy upādeyāḥ| na ca karmavatāṁ teṣāṁ śamādy-upādānāsāmarthyam; bhinna-viṣayatvāc chamādeḥ| vihiteṣu hi karmasu karaṇa-vyāpāraḥ; avihiteṣu prayojana-śūnyeṣu ca śama-damādayaḥ| ataḥ śamādi-viniyogo yajñādi-viniyogavan na saṅkocam arhatīti| sūtrārthas tu— yady api gṛhastho yajñādi-karmasu viniyuktaḥ, tathāpi tu śama-damādy-upetaḥ syāt| kutaḥ| śānto dāntaḥ, ity ādinā tad-vidhes tad-aṅgatayā— vidyāṅgatayā vidyā-niṣpattaye teṣām avaśyānuṣṭheyatvāc ca| ekāgratā-niṣpādyatvāc chama-damādibhir eva vidyā-niṣpattir ity arthaḥ| yajñādi-karmāṇy api pāpa-nibarhaṇa-dvāreṇaikāgratām āpādayantīty abhiprāyaḥ||27|| iti śama-damādy-adhikaraṇam||6||

446. sarvānnānumatiś ca prāṇātyaye tad-darśanāt||3|4|28||

vājināṁ chandogānāṁ prāṇa-vidyāyāṁ, na ha vā evaṁ-vidi kiñcanānnaṁ bhavati, iti sarvānnānumatiḥ saṅkīrtyate| kiṁ prāṇa-vidaḥ sarvānnānumatiḥ sarvadā, uta praṇātyayāpattāv iti saṁśayaḥ| aviśeṣāsarvadeti purvaḥ pakṣaḥ| atiśayita-śakter brahma-vido'py ucchiṣṭa-parigrahaṇa-bhakṣaṇayoḥ prāṇātyayāpattāv eva darśanād alpa-śakteḥ prāṇa-vidaḥ kiṁ punar iti prāṇātyayāpattāv eveti rāddhāntaḥ| sutrarthas tu— ca-śabdo'vadharaṇe; prāṇa-vidaḥ sarvannānumatiḥ| prāṇātyaya eva| kutaḥ| tad-darśanāt— atiśayita-śakter brahma-vidaḥ prāṇātyaya eva sarvannānumati-darśanāt||28||

447. abādhāc ca||3|4|29||

āhāra-śuddhau sattva-śuddhiḥ sattva-śuddhau dhruvā smṛtiḥ, ity āhāra-śuddhi-vidher abādhāc ca prāṇātyaya eva||29||

448. api smaryate||3|4|30||

prāṇa-saṁśayam āpanno yo'nnam atti yatas tataḥ| lipyate na sa pāpena padma-patram ivāmbhasā, iti prāṇa-saṁśaya eva sarvānnānumatiḥ smaryate ca||30||

449. śabdaś cāto'kāma-kāre||3|4|31||

yataḥ sarvānnānumatiḥ prāṇātyaye; ato'kāma-kāre śabdaś ca— kāma-kārasya pratiṣedhaka-śabdaś copapadyata ity arthaḥ| asti hi kaṭhānāṁ kāma-kāra-pratiṣedhakaḥ śabdaḥ, tasmād brāhmaṇaḥ surāṁ na pibati pāpmanā notsṛjā, iti| pāpmanā saṁspṛṣṭo na bhavānīti matvā surāṁ na pibatīty arthaḥ||31||

iti sarvānnānumaty-adhikaraṇam||7||

450. vihitatvāc cāśrama-karmāpi||3|4|32||

kiṁ yajñādayo vidyāṅga-bhūtāḥ kevalāśramasyāpy aṅga-bhūtāḥ, uta neti saṁśayaḥ| kevalāśramasyāpy aṅgatve nityānitya-saṁyoga-rūpa-virodhaḥ prasajyata iti nāṅga-bhūtāḥ kevalāśramasyeti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— yadaikenaiva viniyogenobhayāṅgatvam iṣyate tadā nityānitya-saṁyoga-virodhaḥ| iha tu— yāvaj-jīvam agnihotraṁ juhuyāt, tam etaṁ vedānuvacanena brāhmaṇā vividiṣanti yajñena dānena, iti viniyoga pṛthaktvena virodhaḥ parihriyate; yathāgnihotrādīnām eva karmaṇām| jīvanādhikārakām anādhikārayor ivādhikāra-bhedasyāsphuṭatvāt tat-sphuṭīkaraṇāya punar iha cintyate| sūtrārthas tu— yāvaj-jīvam agnihotraṁ juhuyād ity ādinā kevala-gṛhasthāśramiṇo jīvana-nimittatayā vihitatvād eva yajñādi kevalāśrama-karmāpi||32||

451. sahakāritvena ca||3|4|33||

tam etaṁ vedānuvacanenety ādinā vidyā-sādhanatvena vihitatvāc ca vidyā-sahakāritvena cānuṣṭheyaṁ yajñādi-karma| viniyoga-pṛthaktvena virodhaḥ parihriyata ity abhiprāyaḥ||33||

452. sarvathāpi ta evobhaya-liṅgāt||3|4|34||

sarvathāpi— ubhayatra viniyoge'pi ta eva yajñādayaḥ| kutaḥ| ubhaya-liṅgāt— ubhayatra pratyabhijñānākhyaliṅgāt||34||

453. anabhibhavaṁ ca darśayati||3|4|35||

dharmeṇa pāpam apanudati, ity ādibhiś ca yajñādi-dharmān nirdiśya tair vidyāyā anabhibhavaṁ— pāpa-karmabhir utpatti-pratibandhābhāvaṁ darśayati| ata ubhayatra viniyogāt kevalāśramiṇāṁ mumukṣūṇāṁ cānuṣṭheyā yajñādayaḥ||35|| iti vihitatvādhikaraṇam||8||

454. antarā cāpi tu tad-dṛṣṭeḥ||3|4|36||

vidhurādīnām anāśramiṇāṁ brahma-vidyāyām adhikāro'sti, neti saṁśayaḥ| āśrama-dharmetikartavyatākatvād vidyāyās tad-abhāvāt teṣām anadhikāra iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— ūrdhva-retaḥsv iva raikvādiṣv anāśramiṣu vidyā-niṣṭhatva-darśanād āśramāniyatair japopavāsa-dānādibhir eva teṣāṁ vidyānugraho bhavatīty asty evādhikāraḥ| sūtrārthas tu— tu-śabdāt pakṣo vyāvṛttaḥ| ca-śabdo'vadhāraṇe| antarāpi— āśramānantarā vartamānānām anāśramiṇām apy adhikāro'sty eva| kutaḥ| tad-dṛṣṭeḥ— raikvādiṣu vidyā-niṣṭhatva-dṛṣṭeḥ||36||

455. api smaryate||3|4|37||

api ca anāśramiṇām api japādibhir eva vidyānugrahaḥ smaryate— japyenāpi ca saṁsidhyed brahmaṇo nātra saṁśayaḥ, ity ādinā||37||

456. viśeṣānugrahaś ca||3|4|38||

āśramāniyata-dharma-viśeṣeṇa vidyānugrahaḥ śrūyate ca— tapasā brahmacaryeṇa śraddhayā vidyayā cātmānam anvicchet, iti||38||

457. atas tv itaraj jyāyo liṅgāc ca||3|4|39||

ataḥ— anāśramitvāditarat, āśramitvaṁ jyāyaḥ, dharma-bhūyastvāt; liṅgāc ca smṛteś cety arthaḥ| anāśramī na tiṣṭhet tu dinam ekam api dvijaḥ, iti hi smaryate| tasmād anāśramitvena vidyā-niṣṭhatvam āpad-viṣayam ity abhiprāyaḥ||39|| iti vidhurādhikaraṇam||9||

458. tad-bhūtasya tu nātad-bhāvo jaiminer api niyamāt tad-rūpābhāvebhyaḥ||3|4|40||

naiṣṭhika-vaikhānasa-parivrājakānāṁ svāśramebhyaḥ pracyutānām api vidyādhikāro'sti, neti saṁśayaḥ| vidhurādivaj japādibhir anugraha-sambhavād asty evādhikāra iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— naiṣṭhikādīnāṁ svāśrama-bhraṣṭānāṁ prāyaścittābhāva-smaraṇāc chiṣṭa-bahiṣkṛtatvāc ca teṣām anadhikāraḥ, iti| sūtrārthas tu— tad-bhūtasya tu nātad-bhāvaḥ— naiṣṭhikādi-bhūtasyātathābhāvo na sambhavati| kutaḥ| tad-rūpābhāvebhyaḥ śāstrair niyamāt, tad-rūpābhāvā naiṣṭhikādy-āśrama-dharmābhāvāḥ; tebhyo niyacchanti hi śāstrāṇi| brahmacāryācārya-kula-vāsī tṛtīyo'tyantam ātmānam ācārya-kule'vasādayan, iti naiṣṭhikasya tatraiva niyamaḥ; araṇyam iyāt tato na punar eyāt, iti ca vaikhānasasya; sannyasyāgniṁ na punar āvartayet, iti ca parivrājakasya| ata eva teṣām anāśramitvenāvasthānābhāvād vidyādhikāro na sambhavati| jaiminer apy avigīto'yam||40||

459. na cādhikārikam api patanānumānāt tad-ayogāt||3|4|41||

ādhikārikam— adhikāra-lakṣaṇoktam, avakīrṇi paśuś ca tadvat, ity etat prāyaścittaṁ naiṣṭhikasya na sambhavati| kutaḥ| patanānumānān naiṣṭhikasya tad-ayogāt| tasya hi patanaṁ smaryate prāyaścittābhāva-vacanena, ārūḍho naiṣṭhikaṁ dharmaṁ yas tu pracyavate dvijaḥ| prāyaścittaṁ na paśyāmi yena śudhyet sa ātmahā, iti| ata upakurvāṇa-brahmacāri-viṣayamādhikārikam||41||

460. upapūrvam apīty eke bhāvam aśanavat tad uktam||3|4|42||

eke prāyaścitta-bhāvam api manyante, yata upapūrvam— upapātakam idam; aśanavat— madhv-aśanādi-niṣedha-tat-prāyaścittavad bhavatīty arthaḥ| ata upakurvāṇasya brahmacāriṇa uktam ādhikārikam asyāpi bhavatīti| tad uktaṁ smṛti-kāraiḥ, uttareṣāṁ caitad-avirodhi, iti| upakurvāṇe brahmacāriṇy ukto dharma uttareṣāṁ cāśramiṇāṁ svāśramāvirodhī bhavaty evety arthaḥ||42||

461. bahis tūbhayadhāpi smṛter ācārāc ca||3|4|43||

ubhayadhāpi— upapātakatve mahā-pātakatve'pi naiṣṭhikāt pracyuto bahir bhūtaḥ karmādhikārāt, prāyaścittaṁ na paśyāmi, iti smṛteḥ, ācārāc ca— varjayanti hy enaṁ śiṣṭā vidyopadeśādau| yady api kalmaṣa-nibarhaṇāya kaiścit prāyaścittam ucyate; tathāpi karmādhikārāpādinī śuddhis teṣāṁ na sambhavatīty abhiprāyaḥ||43|| iti tad-bhatādhikaraṇam||10||

462. svāminaḥ phala-śruter ity ātreyaḥ||3|4|44||

udgīthādy-upāsanaṁ kiṁ yajamānenānuṣṭheyam, uta ṛtvijeti saṁśayaḥ| yad eva vidyayā karoti....tad eva vīryavattaram iti kratu-vīryavattaratva-phalaṁ yajamānasyeti daharopāsanādivad yajamānenānuṣṭheyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| karmāṅgāśrayatvād asyopāsanasya karmaṇaś cārtvijyatvena etad api ṛtvijānuṣṭheyaṁ, go-dohanādivad iti rāddhāntaḥ| sūtrārthas tu— svāminaḥ, yajamānasyodgīthādy-upāsane kartṛtvam| kutaḥ| tasyaiva phala-śruter ity ātreyo manyate||44||

463. ārtvijyam ity auḍulomis tasmai hi parikriyate||3|4|45||

kratv-aṅgāśrayatvena kratv-adhikṛtasyaivāsminn upāsane'dhikārāt kratoś cārtvijyatvena etad apy ārtvijyam ity auḍulomir ācāryo manyate, yajamāna-phala-sādhanatve'pi kratos tad-anuṣṭhānāya hi ṛtvik parikriyate||45|| iti svāmy-adhikaraṇam||11||

464. sahakāryantara-vidhiḥ pakṣeṇa tṛtīyaṁ tadvato vidhy-ādivat||3|4|46||

tasmād brāhmaṇaḥ pāṇḍityaṁ nirvidya bālyena tiṣṭhāset, bālyaṁ ca pāṇḍityaṁ ca nirvidyātha muniḥ, ity atra maunaṁ vidyāṅgatayā vidhīyate, utānūdyata iti saṁśayaḥ| maunasya manana-rūpatvāt, śrotavyo mantavyaḥ, iti ca prāptatvenānūdyata iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— muni-śabdasya prakṛṣṭa-manana-śīle prasiddheḥ, prakṛṣṭa-mananam upāsya-viṣayābhyāsa-rūpaṁ vidyā-niṣpattaye vidhīyata iti| sūtrārthas tu— tadvataḥ, vidyāvataḥ, sahakāryantaraṁ— maunaṁ vidhiḥ, vidhīyata iti vidhir iti maunaṁ vidhir ity uktam| vidhyādivat— atrāpi vidhīyata iti vidhir yajña-dāna-prabhṛty-āśrama-dharmaḥ, ādi-śabdāc chravaṇa-manane gṛhyete| āśrama-dharmavac chravaṇa-mananavac ca pāṇḍitya-bālyayos tṛtīyam idaṁ sahakāryantaraṁ maunam apūrvaṁ vidhīyate| kuta ity ata āha— pakṣeṇeti| muni-śabdasya prakṛṣṭa-manana-yukte pakṣeṇa— prasiddher ity arthaḥ||46||

465. kṛtsna-bhāvāt tu gṛhiṇopasaṁhāraḥ||3|4|47||

sarvāśramiṇāṁ vidyāvattve'pi chāndogye— sa khalv evaṁ vartayan yāvad-āyuṣaṁ brahma-lokam abhisampadyate, iti gṛhastha-dharmeṇopasaṁhāraḥ| kutaḥ| kṛtsna-bhāvāt— kṛtsneṣu bhāvāt— kṛtsneṣv āśramiṣu vidyāyāḥ sad-bhāvād ity arthaḥ||47||

466. maunavad itareṣām apy upadeśāt||3|4|48||

atha muniḥ, ity asmin vākye, atha bhikṣācaryaṁ carati, iti pārivrājyaikānta-dharmeṇopasaṁhāro'pi sarvāśrama-dharma-pradarśanārthaḥ, bhikṣācarya-maunādivad itareṣām āśrama-dharmāṇāṁ yajñādīnām apy upadeśāt||48|| iti sahakāryantara-vidhy-adhikaraṇam||12||

467. anāviṣkurvann anvayāt||3|4|49||

tasmād brāhmaṇaḥ pāṇḍityaṁ nirvidya bālyena tiṣṭhāset bālyaṁ ca pāṇḍityaṁ ca nirvidyātha muniḥ, ity atra kiṁ bālasya karma kāma-cārādikaṁ sarvaṁ viduṣopādeyam, uta vidyā-māhātmyānāviṣkāra iti saṁśayaḥ| bālyena tiṣṭhāsed ity aviśeṣa-vidhānāt kāma-cārādikaṁ sarvam apy upādeyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ; viduṣo viśeṣa-vidhānāt, vidyā-māhātmyāc ca, niṣedha-śrutayo bādhitā bhaveyur iti| rāddhāntas tu— pāṇḍitya-prayukta-sva-māhātmyānāviṣkāra eva vidyānvaya-yogyatayopādeyaḥ; itarasya kāma-cārādeḥ, nāvirato duścaritāt, ity ādi śastrair vidyotpatti-virodhitvāvagamāt| ato yathā bālaḥ svābhijanādy anāviṣkurvan vartate; tathā vidvān vartetety etad eva yuktam| sūtram api vyākhyātam||49|| ity anāviṣkārādhikaraṇam||13||

468. aihikam aprastuta-pratibandhe tad-darśanāt||3|4|50||

mokṣa-vyatiriktābhyudaya-phalam upāsanaṁ kiṁ sva-sādhana-bhūta-puṇya-karmānantaram evotpadyate, utānantaram anyadā vety aniyama iti saṁśayaḥ| sādhana-nirvṛttau vilamba-hetv-abhāvād anantaram eveti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— aprastute— prabala-karmāntara-pratibandhe saty anantaram, prastute tad-uttara-kālam ity aniyamaḥ| dṛśyate hi prabala-karmāntareṇa phala-pratibandhaḥ, yad eva vidyayā karoti tad eva vīryavattaram ity udgīthopāsanasya krtoḥ karmāntareṇa phalāpratibandhaḥ phalam iti, pṛthag ghy apratibandhaḥ phalam ity abhyupagamāt| sūtram api vyākhyātam| aihikam— abhyudaya-phalam ity arthaḥ||50||

ity aihikādhikaraṇam||14||

469. evaṁ mukti-phalāniyamas tad-avasthāvadhṛtes tad-avasthāvadhṛteḥ||3|4|51||

kiṁ mukti-phalāny upāsanāni sva-sādhana-bhūtātiśayita-puṇya-karmānantaram utpadyante, uta pūrvavad aniyama iti saṁśayaḥ| mukti-phalopāsana-sādhana-bhūta-karmaṇāṁ sarva-karmabhyo balavattaratvena pratibandhābhāvād anantaram evotpadyata iti pūrvaḥ pakṣaḥ| tatrāpi brahma-vid-apacārasya tato'pi balavattaratvena pratibandha-sambhavād aniyama eveti rāddhāntaḥ| sūtrārthas tu— mukti-phalānām apy evam aniyamaḥ| kutaḥ| tad-avasthāvadhṛteḥ— pratibandhābhāve sati phalāvadhṛteḥ| dvir-uktir adhyāya-parisamāptiṁ dyotayati||51|| iti mukti-phalādhikaraṇam||15||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe tṛtīyasyādhyāyasya caturthaḥ pādaḥ||

|| samāptaś cādhyāyaḥ||

||atha caturthādhyāye prathamaḥ pādaḥ||

470 āvṛttir asakṛd upadeśāt||4|1|1||

brahma-vid āpnoti param, tam evaṁ vidvān amṛta iha bhavati, ity ādi vedānta-vihitaṁ vedanaṁ kiṁ sakṛt kṛtam eva śāstrārthaḥ, utāsakṛd āvṛttam iti saṁśayaḥ| sakṛt kṛtam eveti pūrvaḥ pakṣaḥ, sa yo ha vai tat paramaṁ brahma veda brahmaiva bhavati, ity ādau vedanasyaiva mukty-upāyatva-pratipādanāt, sakṛt kṛte'pi vedane śāstrārtha-nirvṛtteḥ, tasyāsakṛd āvṛttau pramāṇābhāvāt| rāddhāntas tu— yas tad veda yat sa veda sa mayaitad uktaḥ, ity upakramya, anu ma etāṁ bhagavo devatāṁ śādhi yāṁ devatām upāḥ se, ity ekasmin vākye vidyupāsyor vyatikareṇa prayoga-darśanāt, samānārtheṣu, brahma-vid āpnoti param, ātmā vā are draṣṭavyaḥ śrotavyo mantavyo nididhyāsitavyaḥ, ity ādiṣu dhyāna-vidyor vyatikara-darśanāc ca, dhyānopāsanādi-śabda-vācyam asakṛd āvṛttaṁ smṛti-santāna-rūpa-vedanam eva śāstrārtha iti niścīyate| sūtrārthas tu— āvṛttir asakṛt— brahma-prāpti-sādhanaṁ vedanam asakṛd āvṛttam eva śāstrārthaḥ, vedanaṁ dhyāna-śabda-vācyam ity arthaḥ| kutaḥ| upadeśāt— om ity evaṁ dhyāyathātmānam, nicāyya taṁ mṛtyu-mukhāt pramucyate, ātmānam eva lokam upāsīta, ātmā vā are draṣṭavyaḥ, ity ādinā upāsanopasaṁhāropadeśāt| upāsanaṁ cāvicchinna-smṛti-santāna-rūpam iti pūrvam evoktam||1||

471 liṅgāc ca||4|1|2||

liṅgaṁ— smṛtiḥ| smaryate cāyam arthaḥ— māṁ dhyāyanta upāsate, teṣām ahaṁ samuddhartā mṛtyu-saṁsāra-sāgarāt, ye tv akṣaram anirdeśyam avyaktaṁ paryupāsate, tad-rūpa-pratyaye caikā santatiś cānya-nispṛhā| tad-dhyānaṁ prathamaiḥ ṣaḍbhir aṅgair niṣpādyate tathā, iti||2|| ity āvṛtty-adhikaraṇam||1||

472 ātmeti tūpagacchanti grāhayanti ca||4|1|3||

kim upāsyaṁ brahmopāsitur anyatvenānusandheyam, utātmatveneti saṁśayaḥ| adhikaṁ tu bheda-nirdeśāt, adhikopadeśāt, ity ādiṣūpāsitur upāsyasyārthāntaratvenaivopapādanād yathāvasthitasyaivopāsyatvāc cānyatvenopāsyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— tvaṁ vā aham asmi bhagavo devate ahaṁ vai tvam asi bhagavo devate, iti pūrve upāsitāraḥ upāsyamātmatvenopagacchanti| ata ātmety evopāsyam| tānupāsitṝn pratyarthāntara-bhūtasyāpi brahmaṇaḥ upāsiturātmatvaṁ grāhayanti śāstrāṇi, ya ātmani tiṣṭhann ātmano'ntaro yam ātmā na veda yasyātmā śarīraṁ ya ātmānam antaro yamayati sa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ, ity ārabhyopāsitā paramātmanaḥ śarīram, paramātmā copāsitur ātmeti pratipādanena; tathā— sarvaṁ khalv idaṁ brahma, taj jalān iti, san-mūlāḥ somyemāḥ sarvāḥ prajāḥ sad-āyatanāḥ sat-pratiṣṭhāḥ....aitadātmyam idaṁ sarvam iti ca tad-āyatta-svarūpa-sthiti-pravṛttitā-pratipādanena ca| evam upāsituḥ svātmano'py ātmatvād brahmaṇaḥ yathāvasthitasv ātma-śarīraka-brahmānusandhāne'ham ity eṣānusandheyam| yathā manuṣyo'ham asmīti sva-śarīrasya sva-prakārataka-svabhāvatayā prakāriṇi svātmani paryavasānam; tathā svātmano'haṁ-pratyayo'haṁ-śabdaś ca na kevala-svātma-viṣayau, paramātma-śarīratayā tad-viśeṣaṇatvenaiva svātmano'vasthānāt| sūtram api vyākhyātam||3|| ity ātmatvopāsanādhikaraṇam||2||

473-474 na pratīke na hi saḥ||4|1|4||

brahma-dṛṣṭir utkarṣāt||4|1|5||

mano brahmety upāsīta, ity ādiṣu pratīkopāsaneṣv apy ātmatvenānusandhānaṁ kartavyam uta neti saṁśayaḥ| mano brahmety upāsīteti brahmopāsanatva-viśeṣād ātmety evānusandhānam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— na pratīke ātmatvānusandhānaṁ kāryam| kutaḥ| na hi mana ādir upāsitur ātmā na ca tatra brahmopāsyam, brahma-dṛṣṭyā mana ādir upāsyaḥ| apakṛṣṭe utkṛṣṭa-dṛṣṭir abhyudayāya bhavati; yathā bhṛtyādau rāja-dṛṣṭiḥ| sūtra-dvayaṁ ca vyākhyātam||4-5|| iti pratīkādhikaraṇam||3||

475 ādityādimatayaś cāṅga upapatteḥ||4|1|6||

ya evāsau tapati tam udgītham upāsīta, ity ādiṣu karmāṅgāśrayopāsaneṣu kim udgīthādāv ādityādi-dṛṣṭiḥ kāryā, utādityādāv udgīthādi-dṛṣṭir iti saṁśayaḥ| karmaṇaḥ phala-sādhanatayotkarṣād ādityāder devatātvena tad-guṇatvāc cādityādāv udgīthādi-dṛṣṭiḥ kāryeti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— karmaṇo'pi phala-sādhanatvam ādityādi-devatārādhana-dvāreṇety ādityāder evotkarṣopapatter ādityādimataya eva karmāṅgodgīthādau kāryāḥ| sūtraṁ ca vyākhyātam||6|| ity ādityādimaty-adhikaraṇam||4||

476 āsīnaḥ sambhavāt||4|1|7||

kim idaṁ brahmopāsanam āsīnaḥ kuryāt, utāsīnaḥ śayānas tiṣṭhan gacchan vety aniyamaḥ, iti saṁśayaḥ| viśeṣāśravaṇād aniyama iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— āsīnasyaivaikāgratāsambhavāt, ekāgratā-mūlatvāc copāsanasya, āsīnaḥ kuryāt| sūtram api vyākhyātam||7||

477 dhyānāc ca||4|1|8||

nididhyāsitavyaḥ, ity upāsanasya dhyāna-rūpatvāc caikāgra-cittatāvaśyambhāvinī| dhyānaṁ hi vijātīya-pratyayāntarāvyavahitaṁ tailadhārāvad avicchinna-smṛti-santati-rūpam||8||

478 acalatvaṁ cāpekṣya||4|1|9||

niścalatvaṁ cāpekṣya dhyāna-vāco-yuktiḥ pṛthivy-ādiṣu dṛśyate, dhyāyatīva pṛthivī, dhyāyatīvāntarikṣaṁ, dhyāyatīva dyauḥ, ity ādikā| ato dhyāyataḥ pṛthivyādivad acalatvam āsīnasyaiva sambhavati||9||

479 smaranti ca||4|1|10||

smaranti cāsīnasyaiva dhyānam— upaviśyāsane yujyāyogam ātma-viśuddhaye, iti||10||

480 yatraikāgratā tatrāviśeṣāt||4|1|11||

yasmin deśe yasmiṁś ca kāle manasa ekāgratā, tatra deśe kāle copāsanaṁ kāryam; śarkarādi-rahite mano-'nukūle śucau deśe, ity etad-atirikta-viśeṣāgrahaṇāt| yathā deśa-kālayor ekāgratāyām aviśeṣaḥ, na tathā sthiti-gaty-ādau, āsīnasya tu viśeṣo'stīty abhiprāyaḥ||11||

ity āsīnādhikaraṇam||5||

481 āprayāṇāt tatrāpi hi dṛṣṭam||4|1|12||

tad idam apavarga-sādhanam upāsanam ekasminn ahani kāryam uta pratyaham āprayāṇād anuvartanīyam iti saṁśayaḥ| ekasminn evāhani śāstrārthasya kṛtatvāt tāvataiva parisamāpanīyam| yāvad āyuṣam iti tu vacanaṁ vidhi-śabdasyābhāvād vidyāyāḥ phalenopasaṁhāra-param iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— āprayāṇād anuvartanīyam| kutaḥ| tatrāpi hi dṛṣṭaṁ— sa khalv evaṁ vartayan yāvad āyuṣaṁ brahma-lokam abhisampadyate, iti| aprāptatvenānuvādatvāsambhavād vidhir evāyam iti||12|| ity āprayāṇādhikaraṇam||6||

482 tad-adhigama uttara-pūrvāghayor aśleṣa-vināśau tad-vyapadeśāt||4|1|13||

viduṣa uttara-pūrvāghayor aśleṣa-vināśau kiṁ sambhavataḥ, uta neti saṁśayaḥ| nābhuktaṁ kṣīyate karma kalpa-koṭi-śatair api, iti bhogād eva karma-kṣaya-śravaṇād aśleṣa-vināśa-śrutiḥ kathañcid vidyā-stuty-arthatayā neyeti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— dvayoḥ śāstrayor bhinna-viṣayatvena virodhābhāvāt sambhavata eva; karmaṇāṁ phala-janana-sāmarthyaṁ draḍhayati— nābhuktaṁ kṣīyate, iti| evam evaṁvidi pāpaṁ karma na śliṣyate, evaṁ hāsya sarve pāpmānaḥ pradūyante, iti ca śrutir vidyāyās tat-sāmarthya-nivāraṇa-śakti-viṣayeti yathā ap-tejasoḥ śīta-janana-tan-nivāraṇa-śakti-viṣaye pramāṇe na virudhyete iti| sūtram api vyākhyātam||13|| iti tad-adhigamādhikaraṇam||7||

483 itarasyāpy evam asaṁśleṣaḥ pāte tu||4|1|14||

kim asaṁśleṣa-vināśau puṇya-karmaṇo'pi samānau, uta neti saṁśayaḥ| puṇya-karma-phalasya sukha-rūpatvena viduṣo'niṣṭatvābhāvān na samānāv iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— mumukṣor mokṣa-virodhitvenāniṣṭatva-sāmyād aśleṣa-vināśau samānāv eva| sūtrārthas tu— itarasy— puṇyasyāpy aniṣṭa-phalatva-sāmyād evam— aśleṣa-vināśau; vidyānuguṇasya tu vṛṣṭy-annārogyādi-phalasya śarīra-pātād ūrdhvam aniṣṭatvād aśleṣaḥ||14|| iti itarādhikaraṇam||8||

484 anārabdha-kārye eva tu pūrve tad-avadheḥ||4|1|15||

vidyotpatteḥ pūrva-kṛtayoḥ puṇya-pāpayor aviśeṣeṇa vināśaḥ, utānārabdha-kāryayor eveti saṁśayaḥ| sarve pāpmānaḥ pradūyante, iti viśeṣābhāvād aviśeṣeṇeti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— tasya tāvad eva ciraṁ yāvan na vimokṣye atha sampatsye, ity utpanna-vidyasyāpi śarīra-mokṣāvadhitva-śruteḥ, sarva-vināśe śarīra-sthity-anupapatteś cānārabdha-kāryayor eva vināśaḥ| sūtraṁ ca vyākhyātam||15||

ity anārabdha-kāryādhikaraṇam||9||

485 agnihotrādi tu tat-kāryāyaiva tad-darśanāt||4|1|16||

agnihotrādy-āśrama-dharmaḥ kiṁ viduṣo'nuṣṭheyaḥ, uta neti saṁśayaḥ| sukṛta-duṣkṛtayor aśleṣa-vināśābhidhānād āśrama-dharmasyāpi sukṛtatva-sāmyena kāryāśleṣād ananuṣṭheya iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— āśrama-dharmasya tu vidyotpattir eva kāryam iti tat-kāryāyaivānuṣṭheyaḥ| dṛśyate hi— tam etaṁ vedānuvacanena brāhmaṇā vividiṣantīty ādinā vidyotpatti-kāryatvam| vidyā cāprayāṇād ahar ahar abhyāsādheyātiśayotpādyaiva| sūtraṁ ca vyākhyātam||16||

yady agnihotrādi-sādhu-kṛtyā vidyotpatty-arthā, pūrva-kṛtā ca sādhu-kṛtyā anubhūta-phalā prārabdha-phalā ca, suhṛdaḥ sādhu-kṛtyām ity asya viṣayaḥ ka ity āśaṅkyāha—

486 ato'nyāpi hy ekeṣām ubhayoḥ||4|1|17||

ataḥ— agnihotrādi-sādhu-kṛtyāyāḥ anyāpi vidyādhigamāt pūrvottarayoḥ puṇya-karmaṇor ubhayoś ca kārīry-ādikā vṛṣṭy-annādy-arthatayā viduṣānuṣṭhitā, vidyotpatteḥ pūrvaṁ kṛtānādi-kāla-pravṛttā ca prabala-karmāntara-pratibaddha-phalā, sādhu-kṛtyāsti hi| ata ekeṣāṁ śākhināṁ— suhṛdaḥ sādhu-kṛtyām iti vacanaṁ tad-viṣayam; vidyayāśleṣa-vināśa-śrutiś ca tad-viṣayā||17||

anuṣṭhitasya karmaṇaḥ prabala-karma-pratibandha-sambhavaṁ pūrvoktaṁ smārayati—

487 yad eva vidyayeti hi||4|1|18||

uktaṁ hy udgītha-vidyāyāḥ kratoḥ karmāntara-pratibandhābhāvaḥ phalam iti; ataḥ pratibaddha-phala-sādhu-kṛtyasyaiva suhṛt-saṅkramaṇam||18|| ity agnihotrādy-adhikaraṇam||10||

488 bhogena tv itare kṣapayitvātha sampadyate||4|1|19||

itare— ārabdha-kārye puṇya-pāpe, kiṁ vidyā-yoni-śarīrāvasāna eva vinaśyete, uta tac-charīrāvasāne śarīrāntarāvasāne vetyaniyama iti saṁśayaḥ| yāvan na vimokṣye atha sampatsye, iti sampatteḥ śarīra-vimokṣa-vilamba-mātra-śrutes tac-charīrāvasāna iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— prārabdha-phalayoḥ karmaṇoḥ bhogenaiva kṣapayitavyatvābhiprāyeṇa, yāvan na vimokṣye atha sampatsye, ity ucyate, na śarīra-mātram| karma-viṣayau hi bandha-mokṣau| ataḥ prārabdha-phale puṇya-pāpe yāvatā śarīreṇa samāpanīye, tāvatā kṣapayitvā atha sampadyata ity aniyama eva| sūtraṁ ca vyākhyātam||19|| iti itara-kṣapaṇādhikaraṇam||11||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe caturthasyādhyāyasya prathamaḥ pādaḥ||

||atha caturthādhyāye dvitīyaḥ pādaḥ||

489 vāṅ-manasi darśanāc chabdāc ca||4|2|1||

asya somya puruṣasya prayato vāṅ-manasi sampadyate manaḥ prāṇe, ity ādikotkrānti-viṣayā āmnāyate| tatra kiṁ vāg-indriyaṁ manasi sampadyate, uta vāg-vṛtti-mātram iti saṁśayaḥ| vāco manaḥ-prakṛtitvābhāvāt svarūpa-layas tatra na sambhavatīti vāg-vṛtti-mātrābhiprāyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— akāraṇe sampatty-abhāvasya vāg-vṛttāv api tulyatva-darśanāt, vāṅ-manasīti vāk-svarūpasyaiva sampattiḥ| śabdāc ca svarūpam eva sampadyate, vāṅ-manasi sampadyate iti vāk-svarūpa-sampattāv eva hi śabdaḥ na vṛtti-mātra-sampattau| akāraṇe layābhāvāt sampatti-śabdaḥ saṁyogābhiprāyaḥ| sūtraṁ ca vyākhyātam||1||

490 ata eva sarvāṇy anu||4|2|2||

yato vāco manasi saṁyoga-mātram ucyate na tu layaḥ| ata eva tadānīṁ— sarvāṇīndriyāṇi vācam anu manasi sampadyante, iti vacanaṁ, vāṅ-manasi sampadyata iti vacanavad upapannam, tasmād upaśānta-tejāḥ— punarbhavam indriyair manasi sampadyamānaiḥ, iti||2|| iti vāg-adhikaraṇam||1||

491 tan manaḥ prāṇa uttarāt||4|2|3||

manaḥ prāṇe, ity atra kiṁ prāṇa-śabdenāpa ucyante, uta prāṇa eveti saṁśayaḥ| prāṇasya manaḥ-prakṛtitvābhāvāt, anna-maya hi somya manaḥ, iti manaso'nna-mayatva-śravaṇāt, apāṁ cānna-prakṛtitvena, tat-sampattir upapadyata iti prāṇa-śabdenāpa ucyanta iti pūrvaḥ pakṣaḥ; āpo-mayaḥ prāṇaḥ iti hy am-mayatvāt prāṇasya prāṇa-śabdenāpo vaktuṁ yujyante iti| rāddhāntas tu— anna-mayaṁ hi somya manaḥ āpo-mayaḥ prāṇaḥ, iti manaḥ-prāṇayor na tat-tat-prakṛtitvam ucyate; api tu tad-āpyāyanam, āhaṅkārikatvān manasaḥ, prāṇasya cākāśa-prakṛtitvāt| ataḥ vāṅ-manasītivat tad-uttarāt, manaḥ prāṇe iti śabdāt, tat-sarvendriya-saṁyuktaṁ manaḥ prāṇe saṁyujyate||3|| iti manodhikaraṇam||2||

492 so'dhyakṣe tad-upagamādibhyaḥ||4|2|4||

saḥ prāṇaḥ kiṁ tejasi saṁyujyate, uta jīva iti saṁśayaḥ| prāṇas tejasīti vacanāt tejasy eveti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— utkrāntau prāṇasya jīvopagamādi-śruteḥ prāṇaḥ karaṇādhyakṣe jīve saṁyujyate| etad-avirodhāya jīve saṁyujya paścāt tejaḥ saṁyogaṁ, prāṇas tejasīti vadati| śrūyante hi prāṇasya jīvopagamādayaḥ, evam evemam ātmānam anta-kāle sarve prāṇā abhisamāyanti, tam utkrāmantaṁ prāṇo'nūtkrāmati, kasmin vā pratiṣṭhite pratiṣṭhāsyāmi, ityādiṣu||4|| ity adhyakṣādhikaraṇam||3||

493-494 bhūteṣu tac-chruteḥ||4|2|5||

naikasmin darśayato hi||4|2|6||

prāṇas tejasīti kiṁ tejo-mātre prāṇaḥ saṁyujyate, uta bhūtāntara-saṁsṛṣṭa iti saṁśayaḥ tejasīti vacanāt tejo-mātra iti pūrvaḥ pakṣaḥ| pṛthivī-mayaḥ, ity-ādinā sañcarato jīvasya sarva-bhūta-mayatva-śrute, trivṛt-karaṇa-śruti-smṛtibhyāṁ ca tejasa ekasya kāryākṣamatvād bhūtāntara-saṁsṛṣṭa iti rāddhāntaḥ| sūtra-dvayaṁ vyākhyātam||5-6|| iti bhūtādhikaraṇam||4||

495 samānā cāsṛty-upakramād amṛtatvaṁ cānupoṣya||4|2|7||

iyam utkrāntiḥ kiṁ vidvad-aviduṣoḥ samānā, utāviduṣa eveti saṁśayaḥ| viduṣo'traivāmṛtatvaprāptiśruteraviduṣa eveti pūrvaḥ pakṣaḥ| śrūyate hi viduṣo'traiva brahma-prāptiḥ— yadā sarve pramucyante kāmāye'sya hṛdi sthitāḥ| atha martyo'mṛto bhavati, atra brahma samaśnute, iti| rāddhāntas tu— viduṣo'rcir-ādikayaiva brahma-prāptiḥ, arcir-ādi-gaty-upakramāt prāg iyam utkrāntiḥ samānā| gatiś ca mūrdhanya-nāḍyā, śataṁ caikā ca hṛdayasya nāḍyas tāsāṁ mūrdhānam abhiniḥsṛtaikā, tayordhvam āyann amṛtatvam eti, iti śruteḥ| yadā sarve pramucyante, ity anena gati-śruty-avirodhāyāmṛtatva-sādhana-bhūtopāsana-niṣpattir ucyate, hṛdi sthitāḥ kāmā yadā pramucyante, tadaivopāsanārambhān martyo'mṛto bhavatīti| kāma-vimoka-pūrvakopāsane sthito'rcir-ādikayā gatyā brahma samaśnute ity arthaḥ| sūtrārthas tu— sṛtiḥ gatiḥ, āgaty-upakramād utkrāntir viduṣo'pi samānā, viduṣo'cir-ādi-gati-śruteḥ, atha

martyo'mṛto bhavati, ity ucyamānam amṛtatvam anupoṣya ca— adagdhvaiva śarīrendriyādi-sambandham, upāsanārambha-parikara-rūpam ity arthaḥ||7||

496 tad āpīteḥ saṁsāra-vyapadeśāt||4|2|8||

tat— amṛtatvam, ukta-prakāram eva| kutaḥ| āpīteḥ saṁsāra-vyapadeśāt| apītiḥ— brahma-prāptiḥ, arcir-ādikayā gatyā deśa-viśeṣaṁ gatvā yāvad brahma prāpyate tāvat saṁsāraḥ— śarīra-sambandho hi vyapadiśyate||8||

gati-vyapadeśād eva śarīrād utkrāntasya kathaṁ śarīra-sambandha ity atrāha—

497 sūkṣmaṁ pramāṇataś ca tathopalabdheḥ||4|2|9||

sūkṣma-śarīram anuvartate, gati-vyapadeśāt| na kevalaṁ gati-vyapadeśād eva, pramāṇāntarataś ca tathā— sūkṣma-śarīravattvasyopalabdheś ca| viduṣo'rcir-ādikayā gatyā gacchataś candramasā saṁvādo'yam upadiśyate, taṁ pratibrūyāt, satyaṁ brūyāt, ity ādinā||9||

498 nopamardanātaḥ||4|2|10||

ataḥ— uktād dhetu-kalāpāt, atha martyo'mṛto bhavatīti vacanaṁ na deha-sambandhopamardenāmṛtatvaṁ vadati, api tūktam evopāsanārambha-rūpaṁ vadatīty athaḥ||10||

499 asyaiva copapatter ūṣmā||4|2|11||

asya— sūkṣma-śarīrasya vidyamānatvopapatteś ca na deha-sambandhopamardrena| upalabhyate hy utkramamāṇasya viduṣaḥ kvacid ūṣmā sūkṣma-deha-guṇaḥ; na cāyaṁ sthūla-deha-guṇaḥ, anyatrānupalabdheḥ| ato vidvān sūkṣma-śarīreṇotkrāmati||11||

500 pratiṣedhād iti cen na śārīrāt spaṣṭo hy ekeṣām||4|2|12||

sa etās tejo-mātrāḥ ity ārabhya, iti tu kāmayamānaḥ ity antenāviduṣaḥ utkrānti-prakāraṁ lokāntara-gamanaṁ punar-āvṛttiṁ cābhidhāya, athākāmayamānaḥ ity ādinā, na tasya prāṇā utkrāmanti brahmaiva san brahmāyeti iti viduṣa utkrānti-pratiṣedhād ukta-prakāro nopapadyata iti cet tan na, śārīrāt prāṇānām aviśleṣo'nenocyate| tasya akāmayamānasya viduṣaḥ śārīrasya, prāṇāḥ svasmān notkrāmanti| devayānena gamanāya sahaiva tiṣṭhanti| ayam arthaḥ spaṣṭo hy ekeṣāṁ— mādhyandina-śākhināṁ pāṭhe, yo'kāmo niṣkāma āpta-kāma ātma-kāmo na tasmāt prāṇā utkrāmanti, iti||12||

501 smaryate ca||4|2|13||

smaryate ca viduṣo'pi mūrdhanya-nāḍyotkrāntiḥ— ūrdhvam ekaḥ sthitas teṣāṁ yo bhittvā sūrya-maṇḍalam| brahma-lokam atikramya tena yāti parāṁ gatim iti||13|| ity āmṛtyupakramādhikaraṇam||5||

502 tāni pare tathā hy āha||4|2|14||

prāṇas tejasīti tejaḥ-śabda-nirdiṣṭāni bhūtāni jīva-pariṣvaraktāni parasyāṁ devatāyāṁ sampadyante, uta yathākarma yathāvidyaṁ ca gacchantīti saṁśayaḥ| tadānīṁ sukha-

duḥkhopa-bhogādy-abhāvena para-sampattau prayojanābhāvād yathākarma yathāvidyam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| sarvasya para-devatā-kāryatvena tadātmakatvād gantavya-sthānam idaṁ, parasyāṁ devatāyām ity ucyate| rāddhāntas tu— tāni pare— parasmin brahmaṇi sampadyante; tejaḥ parasyāṁ devatāyām iti hy āha śrutiḥ| yathāśruti viśrama-sthānatvena kāryaṁ parikalpyam ity arthaḥ sūtraṁ ca vyākhyātam||14|| iti para-sampatty-adhikaraṇam||6||

503 avibhāgo vacanāt||4|2|15||

seyaṁ paramātmani sampattiḥ kiṁ prākṛta-pralayavat kāraṇāpatti-rūpā, uta manaḥ-prabhṛti-sampattivad aviśleṣa-mātram iti saṁśayaḥ| paramātmanaḥ kāraṇatvāt, tat-sampatti-vacanāc ca kāraṇāpattir eveti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— vāṅ-manasi sampadyate iti śrutasyaiva sampatti-vacanasya sarvatrānuṣaṅgād atrānuṣaktasya cābhidhāna-vairūpyāsambhavād atrāpy avibhāgaḥ— aviśleṣa evocyate| sūtram api vyākhyātam||15|| ity avibhāgādhikaraṇam||7||

504 tad oko'gra-jvalanaṁ tat-prakāśita-dvāro vidyā-sāmarthyāt tac-cheṣa-gaty-anusmṛti-yogāc ca hārdānugṛhītaḥ śatādhikayā||4|2|16||

śataṁ caikā ca hṛdayasya nāḍyas tāsāṁ mūrdhānam abhiniḥsṛtaikā| tayordhvam āyann amṛtatvam eti viṣvaṅṅ anyā utkramaṇe bhavanti, iti śatādhikayā mūrdhanyayā nāḍyā viduṣo gamanam iti niyamaḥ sambhavati, neti saṁśayaḥ| nāḍīnām atisūkṣmatvena durvivecatvān niyamo na sambhavatīti yādṛcchikīṁ tayā gatim anuvadatīdaṁ vacanam iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— parama-puruṣārādhana-bhūtayā vidyayā tad-aṅga-bhūta-gati-cintanena ca prītena parama-puruṣeṇānugṛhīto jīvas tat-prasāda-prakāśita-dvāras tayaiva mūrdhanyayā nāḍyā gacchatīti||

sūtrārthas tu— hārda-parama-puruṣārādhana-rūpa-vidyā-sāmarthyāt tac-cheṣa-gaty-anusmṛti-yogāc ca prīta-hārdānugṛhīto bhavati jīvaḥ, tataḥ tad-okaḥ— jīvasya sthānaṁ hṛdayam, agra-jvalanam— prakāśitāgraṁ bhavati| evaṁ parama-puruṣa-prakāśita-dvāraḥ śatādhikayā gacchati; tasyāḥ śikhāyā madhye paramātmā vyavasthitaḥ, sarvasya cāhaṁ hṛdi sanniviṣṭaḥ, iti hārdaḥ paramātmā||16|| iti tad-okodhikaraṇam||8||

505 raśmy-anusārī||4|2|17||

atha yatraitad asmāc charīrād utkrāmaty athaitair eva raśmibhir ūrdhvam ākramate iti vidvān raśmy-anusārī gacchatīti niyamaḥ sambhavati neti saṁśayaḥ| niśi mṛtasya viduṣaḥ āditya-raśmy-anusārāsambhavād aniyama iti pūrvaḥ pakṣaḥ| vacanaṁ tu pakṣa-prāptam anuvadati| rāddhāntas tu— vacanasya pakṣa-prāpty-anuvāditve, athaitair evety avadhāraṇa-virodhaḥ| na ca niśi raśmayo na santīti niśy api nidāgha-samaye ūṣmopalabdheḥ sūkṣmāḥ santy eveti raśmy-anusāry eva gacchati| hemante'nupalabdhir durdina iva himābhibhavāt||17|| iti raśmy-anusārādhikaraṇam||9||

506 niśi neti cen na sambandhasya yāvad deha-bhāvitvād darśayati ca||4|2|18||

viduṣo niśi mṛtasya brahma-prāptir asti, neti saṁśayaḥ| divā ca śukla-pakṣaś ca uttarāyaṇam eva ca| mumūrṣatāṁ praśastāni viparītaṁ tu garhitam, iti niśā-maraṇasya garhitatvena adho-gati-hetutvān na brahma-prāptiḥ sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu—vidyā-

māhātmyād uttara-pūrvāghayor aśleṣa-vināśa-śruter aśliṣṭa-vinaṣṭatvāt, prārabdhasyāpi karmaṇaḥ carama-dehāvadhitvāc ca, bandha-hetv-abhāvān niśi mṛtasyāpi brahma-prāptir asty eveti| avidvad-viṣayā niśā-maraṇa-nindā||

sūtrārthas tu— niśā-maraṇa-nindayā niśi mṛtasya na brahma-prāptir iti cet; tan na, sambandhasya yāvad deha-bhāvitvād anārabdha-kārya-karma-sambandhasya vidyayā vinaṣṭatvāt prārabdha-kārya-karma-sambandhasyāpi yāvac carama-deha-bhāvitvād bandha-hetvabhāvena brahma-prāptir asty evety arthaḥ| tad etac chrutiś ca darśayati— tasya tāvad eva ciraṁ yāvan na vimokṣye atha sampatsye iti||18|| iti niśādhikaraṇam||10||

507 ataś cāyane'pi dakṣiṇe||4|2|19||

dakṣiṇāyane mṛtasya viduṣo brahma-prāptir asti neti saṁśayaḥ| atha yo dakṣiṇe pramīyate pitṛṇām eva mahimānaṁ gatvā candramasaḥ sāyujyaṁ gacchati, iti viduṣo dakṣiṇāyane mṛtasya candra-sāyujya-śravaṇāt, candraṁ prāptānām— athaitam evādhvānaṁ punar nivartante iti vacanāc ca, dakṣiṇāyana-mṛtasya brahma-prāpti na sambhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ| rādhāntas tu— pūrvoktād bandha-hetv-abhāvād viduṣaś candraṁ prāptasyāpi punar-āvṛttir na sambhavati| candra-sāyujya-vacanaṁ viduṣo brahma-prepsor viśrama-sthāna-mātra-viyaṣam| āvṛtti-vacanaṁ tv aviduṣām eva| sūtrārthas tu— yato hetor niśi mṛtasyāpi brahma-prāptiḥ, tata eva bandha-hetv-abhāvād dakṣiṇāyane mṛtasyāpi brahma-prāptir asty eva||19||

yatra kāle tv anāvṛttim āvṛttiṁ caiva yoginaḥ, iti maraṇa-kāla-viśeṣaḥ smaryata iti cet tatrāha—

508 yoginaḥ prati smaryete smārte caite||4|2|20||

yoginaḥ— brahma-vidyā-niṣṭhān praty ete— devayāna-pitṛyāṇa-gatī, smārte smaryete, smārte— smṛti-viṣaya-bhūte ahar ahaḥ smartavye smayete ity arthaḥ| yatra kāle tv anāvṛttim āvṛttiṁ caiva yoginaḥ, ityādinā, naite sṛtī pārtha jānan yogī muhyati kaścana| tasmāt sarveṣu kāleṣu yoga-yukto bhavārjuna, ity antena| na mumūrṣun prati kāla-viśeṣopādānaṁ smaryate| ātivāhika-gaṇasya kālābhimāni-devatā-viśeṣa-bhūyastvena, yatra kāle ity ucyate||20|| iti dakṣiṇāyanādhikaraṇam||11||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe caturthasyādhyāyasya dvitīyaḥ pādaḥ||

||atha caturthādhyāye tṛtīyaḥ pādaḥ||

509 arcir-ādinā tat-prathiteḥ||4|3|1||

kiṁ vidvān arcir-ādinaikena mārgeṇa gacchati, uta tena vānyena vety aniyama iti saṁśayaḥ| tad-arthaṁ parīkṣyate— kiṁ sarvāsu śrutiṣv-arcir-ādir eka eva mārga āmnāyate, uta tatra tatrānya iti| yadācir-ādir eka eva sarvatroktas tadā tenaiva gacchati| yadā tatra tatrāmnātā anye, tadānyair vānena vety aniyama iti| chāndogya-vājasaneyakādiṣu nānā-vidhāḥ gati-prakārāḥ śrūyante| chāndogye— yathā puṣkara-palāśa āpo na ślipyante ity upakramya, sarvāṇi ....nayati, sarveṣu lokeṣu bhāti ya evaṁ veda, atha yad u caivāsmiñ chavyaṁ kurvanti yad u ca nārciṣam

evābhisambhavanty arciṣo'har ahna āpūryamāṇa-pakṣam āpūryamāṇa-pakṣādyān ṣaḍ udaṅṅ eti māsāṁs tān māsebhyaḥ saṁvatsaraṁ saṁvatsarād ādityam ādityāc candramasaṁ candramaso vidyutaṁ tat-puruṣo'mānavasya enān brahma gamayaty eṣa deva-patho brahma-patha etena pratipadyamānā imaṁ mānavam āvartaṁ nāvartante iti| bṛhadāraṇyake— ya evam etad vidur ye cāmī araṇye śraddhāṁ satyam ity upāsate te'rciṣam abhisambhavanty arciṣo'har ahna āpūryamāṇa-pakṣam āpūryamāṇa-pakṣādyān ṣaṇ māsān udaṅṅ āditya eti māsebhyo deva-lokaṁ deva-lokād ādityam ādityād vaidyutaṁ vaidyutāt puruṣo'mānavaḥ sa etya brahma-lokān gamayati, iti| tatraivānyathā— yadā vai puruṣo'smāl lokāt preti sa vāyu-lokam āgacchati tasmai sa tatra vijihīte yathā ratha-cakrasya khaṁ tena sa ūrdhvam ākramate sa ādityam āgacchati tasmai sa tatra vijihīte yathāḍambarasya khaṁ tena sa ūrdhvam ākramate sa candramasam āgacchati tasmai sa tatra vijihīte yathā dundubheḥ kham ity ādiṣu| teṣāṁ brahma-prāptau nairapekṣya-śravaṇāt tair vārcir-ādinā veti vikalpa iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— sarvatrārcir-ādy-antarbhūtādityādīnāṁ darśanāt sa eveti pratyabhijñānāt, anyatroktānām anyatropasaṁhārāc ca, sarvatrārcir-ādir eka eva mārga iti tenaiva gacchati vidvān| sūtrārthas tu— arcir-ādinaiva gacchati vidvān| kutaḥ| tat-prathiteḥ| prathitiḥ— prasiddhiḥ; sarvatra tat-pratyabhijñānād ity arthaḥ||1|| ity arcir-ādy-adhikaraṇam||1||

510 vāyum abdād aviśeṣa-viśeṣābhyām||4|3|2||

te'rciṣam abhisambhavanty arciṣo'har ahnaḥ, ity ārabhya, māsebhyaḥ saṁvatsaraṁ saṁvatsarād ādityam iti chāndogye śrutam| tatra saṁvatsarādityayor madhye deva-loko vāyuś ca śrutau śruty-antare| dvayoḥ prakaraṇayoḥ kiṁ deva-loko vāyuś cārthāntara-bhūtau, uta vāyur eka eveti saṁśayaḥ| śabda-bhedādarthāntara-bhūtāv iti pūrvaḥ pakṣaḥ| arthāntaratve sati, deva-lokād ādityam iti deva-lokasya, tena sa ūrdhvam ākramate sa ādityam iti vāyoś cādityāt pūrvatvena śrauta-krama-nirdiṣṭatvād deva-loka-vāyū yatheṣṭa-krameṇa niveśayitanyau|

rāddhāntas tu— vāyur eva deva-loka-śabdena nirdiṣṭa iti tasmād ananyaḥ| devānāṁ loka iti hi deva-lokaḥ, devānāṁ vāsasthānam ity aviśeṣeṇa nirdiṣṭam| yo'yaṁ pavata eṣa eva devānāṁ gṛhāḥ, iti vāyor viśeṣeṇa devānāṁ vāsasthānatvena śrutatvād aviśeṣa-nirdiṣṭo deva-loko vāyur eveti niścīyata iti| saṁvatsarād ūrdhvaṁ vāyur vāyor āditya iti kramaś ca syāt||

sūtrārthas tu— abdāt— saṁvatsarād ūrdhvam ādityāt pūrvaṁ vāyum ekam eva niveśayet, deva-loka-vāyu-śabdābhyām aviśeṣa-viśeṣābhyāṁ vāyor ekasyaiva nirdiṣṭatvāt| devānāṁ vāsasthānam ity aviśeṣeṇa hi deva-loka-śabdo vāyu-devānām āvāsa-sthāna-bhūtam abhidadhāti, vāyu-śabdas tam eva viśeṣeṇeti dvayoḥ prakaraṇa-dvaya-vihitayor ekatvād ity arthaḥ||2|| iti vāyv-adhikaraṇam||2||

511 taṭito'dhi varuṇaḥ sambandhāt||4|3|3||

chāndogya-vājasaneyaka-kauṣītakī-prabhṛtiṣv āmnātasyārcir-ādi-mārgasyārcir ahar āpūryamāṇa-pakṣottarāyaṇa-saṁvatsara-vāyv-āditya-candra-vidyud-varuṇendra-prajāpati-rūpasyopasaṁhāre vāyu-paryantasya śrutyādibhiḥ krama-prakāra uktaḥ| varuṇendra-prajāpatīnāṁ kiṁ vidyuta upari niveśaḥ, uta vāyor uparīti saṁśayaḥ| sa vāyu-lokaṁ sa varuṇa-

lokam iti kauṣītakī-pāṭha-krameṇa vāyor upari varuṇasya niveśaḥ| indrāder api varuṇa-niveśāya vāyv-ādityayoḥ kramasya bādhitatvāt tatraiva varuṇoparīti pūrvaḥ pakṣaḥ|

rāddhāntas tu— vidyuto medhodara-vartitvena vidyud-varuṇayor loke vede ca sambandhāvagamāt pāṭha-kramād artha-kramasya balīyastvena varuṇasya vidyuta upari niveśaḥ kāryaḥ| indrāder api varuṇa-niveśāya vidyuto vyavadhāna-sahatva-darśanād varuṇopari niveśaḥ| sūtraṁ ca vyākhyātam||3|| iti varuṇādhikaraṇam||3||

512 ātivāhikās tal-liṅgāt||4|3|4||

kim arcir-ādayo viduṣo brahma-prepsor mārga-cihna-bhūtāḥ, uta gamayitāra iti saṁśayaḥ| amukaṁ vṛkṣam amukāṁ nadīm amukaṁ parvata-pārśvaṁ gatvāmukaṁ grāmaṁ gaccha, ity ādi deśikopadeśa-prakāra-darśanān mārga-cihna-bhūtāḥ, iti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— sa enān brahma gamayati, iti vaidyuta-puruṣasya gamayitṛtva-darśanād itareṣāṁ cāviśeṣa-nirdiṣṭānāṁ sa eva sambandha iti niścīyate| agni-lokam ity ādi loka-śabdo'pi madhye bhogābhāvād gamayitṛtva evopapadyate| sūtrārthas tu— ātivāhikāḥ— viduṣām ativāhe parama-puruṣeṇa niyuktāḥ, arcir-ādy-abhimāni-devatā-viśeṣāḥ gamayitāra ity arthaḥ| sa enān brahma gamayatīti liṅgāt||4||

513 vaidyutenaiva tatas tac-chruteḥ||4|3|5||

tataḥ— vidyuta upari, vaidyutena viduṣo gamanam, tac-chruteḥ— sa enān brahma gamayatīti tasyaiva śruteḥ| varuṇādīnāṁ tad-anugrāhakatvena gamayitṛtvam iti niścīyata ity arthaḥ||5||

ity ātivāhikādhikaraṇam||4||

514 kāryaṁ bādarir asya gaty-upapatteḥ||4|3|6||

kim arcir-ādiko gaṇaḥ kāryaṁ hiraṇyagarbham upāsīnān nayati, uta paraṁ brahmopāsīnān, atha paraṁ brahmopāsīnān pratyagātmānaṁ brahmātmakatayopāsīnāṁś ceti saṁśayaḥ| kāryaṁ— hiraṇyagarbham upāsīnān iti pūrvaḥ pakṣaḥ, teṣām eva gaty-upapatteḥ| na hi paripūrṇaṁ sarva-gataṁ paraṁ brahmopāsīnānāṁ tat-prāptaye gatir upapadyate, nitya-prāptatvāt| avidyā-nivṛttir eva hi kāryā| param evopāsīnān ity aparaḥ pakṣaḥ, sa enān brahma gamayatīti brahma-śabdasya tatraiva mukhyatvāt| avidyā-nivṛtteḥ phalābhisandhi-rahita-yajñādy-apekṣāvat śravaṇādy-apekṣāvac ca gati-śrutyā deśa-viśeṣāpekṣā ca vidyata iti niścīyate| rāddhāntas tu— param upāsīnān anyān api nayati, tad ya itthaṁ vidur ye ceme'raṇye śraddhā tapa ity upāsate te'rciṣam abhisambhavanti, iti pañcāgni-vidāṁ paraṁ brahmopāsīnānāṁ cārcir-ādi-gati-śruteḥ| pañcāgni-vido hi prakṛti-vimukta-brahmātmakātma-svarūpa-vidaḥ| te ca tat prāpya punar na nivartante| paraṁ brahmopāsīnās tu yathāvasthitaṁ paripūrṇaṁ paraṁ brahmaiva prāpya punar na nivartante| tad ya itthaṁ vidur ye ceme'raṇye śraddhā tapa ity upāsate te'rciṣam abhisambhavanti * ity ubhaya-vidhān bhedenopādāyārcir-ādi-gati-śruter apunar-āvṛtti-śruteś caivam iti niścīyate||

sūtrārthas tu— kāryaṁ— hiraṇyagarbham upāsīnam ātivāhiko gaṇo nayatīti bādarir ācāryo manyate, asyaiva gaty-upapatteḥ| param upāsīnasya hi na tat-prāptaye gatir upapadyate, sarva-gatatvāt parasya brahmaṇaḥ||6||

515 viśeṣitatvāc ca||4|3|7||

puruṣo'mānava etya brahma-lokān gamayati, iti, prajāpateḥ sabhāṁ veśma prapadye iti ca prāpya-sthānasya viśeṣitatvāc ca hiraṇyagarbham upāsīnam eva nayati||7||

516 sāmīpyāt tu tad-vyapadeśaḥ||4|3|8||

evaṁ niścite sati, sa enān brahma gamayatīti hiraṇyagarbhasya brahma-śabda-vyapadeśo brahma-sāmīpyāt| yo brahmāṇaṁ vidadhāti pūrvam iti prathamajatvena brahma-sāmīpyaṁ hi vidyate||8||

517 kāryātyaye tad-adhyakṣeṇa sahātaḥ param abhidhānāt||4|3|9||

hiraṇyagarbha-prāptāv apy apunar-āvṛttir upapadyate| kāryasya— hiraṇyagarbha-lokasyātyaye, tad-adhyakṣeṇa— hiraṇyagarbheṇādhikārika-puruṣeṇa viduṣā saha para-prāpty-abhidhānāt, te brahma-loke tu parānta-kāle parāmṛtāt parimucyanti sarve iti||9||

518 smṛteś ca||4|3|10||

brahmaṇā saha te sarve samprāpte pratisañcare| parasyānte kṛtātmānaḥ praviśanti paraṁ padam|| iti smṛteś cāvagamyate||10||

519 paraṁ jaimini-mukhyatvāt||4|3|11||

paraṁ brahmopāsīnam eva nayaty ātivāhiko gaṇa iti jaiminir ācāryo manyate, brahma gamayatīti brahma-śabdasya tatraiva mukhyatvāt| brahma-lokān iti śabdaś ca brahmaiva loko brahma-loka iti karmadhāraya-parigrahasyaiva nyāyyatvād upapadyate| evaṁ niścite sati bahuvacanaṁ ca, aditiḥ pāśān itivad upapannam||11||

520 darśanāc ca||4|3|12||

asmāc charīrāt samutthāya paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate, ity arcir-ādinā gatasya parabrahma-prāptiṁ darśayati ca||12||

521 na ca kārye pratyabhisandhiḥ||4|3|13||

prajāpateḥ sabhāṁ veśma prapadye iti pratyabhisandhiś ca na kārye, dhūtvā śarīram akṛtaṁ kṛtātmā brahma-lokam abhisambhavāmi, ity akṛtaṁ brahma-lokam iti tatraiva viśeṣitatvāt, yaśo'haṁ bhavāmi brāhmaṇānām iti sarvātma-bhāvābhisandhānāc ca||13||

522 apratīkālambanān nayatīti bādarāyaṇa ubhayadhā ca doṣāt tat-kratuś ca||4|3|14||

kāryam upāsīnāneveti nāyaṁ niyamaḥ, param evopāsīnān ity ayam api niyamo na sambhavati| kutaḥ| ubhayathā ca doṣāt— kāryam upāsīnān eveti niyame, asmāc charīrāt samutthāya paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate ity ādikāḥ śrutayaḥ, ye ceme'raṇye śraddhā tapaḥ, iti ca prakupyeyuḥ; param eti niyame, tad ya itthaṁ viduḥ, iti prakupyet| tasmād apratīkālambanān nayatīti bhagavān bādarāyaṇo manyate| pratīkālambanās tu— acin-miśram, kevalam acid-vastu ca "siṁho devadattaḥ" itivat brahma-dṛṣṭyā svarūpeṇa vā tad vastu ya upāsate, te; apratīkālambanāḥ— tad-vyatiriktāḥ| sarva-jñaṁ sarva-kāraṇaṁ satya-saṅkalpaṁ

nikhila-heya-pratyanīkānavadhikātiśayānanda-svarūpaṁ brahmopāsate ye ye ca pratyagātmanaṁ bhūta-sūkṣmaiḥ sampariṣvaktaṁ sarvatra vartamānaṁ bhūta-sūkṣma-vyatiriktaṁ jñānaka-svarūpaṁ nityaṁ nirvikāraṁ, ya ātmani tiṣṭhann ity ādināvagata-brahmātma-bhāvaṁ pañcāgni-vidyoditam upāsate, tān ubhaya-vidhān nayati, tad ya itthaṁ vidur ye ceme'raṇye ity ubhaya-viṣaya-śruteḥ| tat-kratuś ca— yathākratur asmiṁl loke puruṣo bhavati tathetaḥ pretya bhavati, ity ubhayeṣām evāpunar-āvṛttiḥ sambhavati| acin-miśraṁ kevalam acid-vastu copāsīnānāṁ tat-kratu-nyāyād eva punar-āvṛttir avarjanīyā||14||

523 viśeṣaṁ ca darśayati||4|3|15||

pratīkādy-ukta-lakṣaṇam acin-miśraṁ kevalam acid-vastu copāsīnānāṁ sarveṣāṁ gaty-anapekṣaṁ parimita-phala-viśeṣaṁ ca darśayati śrutiḥ— yāvann āmno gataṁ tatrāsya yathākāma-cāro bhavati, ity ādikā| ataḥ— brahmaṇā saha te sarve iti vacanaṁ nārcir-ādinā gatānāṁ gati-prakāra-viṣayam; arcirādinā gatānāṁ dehāvasāna-samaya eva sukṛta-duṣkṛtayor hānād dhiraṇyagarbha-lokāvāpti-tad-vāsa-tatra-stha-bhogānubhava-hetv-abhāvāt, tat-kratu-nyāya-virodhāt, tadānīm eva brahma-prāpti-śruti-virodhāc ca| brahmaṇā saha te sarve iti vacanaṁ tu puṇya-karma-viśeṣeṇa hiraṇyagarbha-lokaṁ prāptānāṁ, tad-upary api bādarāyaṇaḥ, iti nyāyena tatraiva niṣpanna-vidyānāṁ gati-prakāra-viṣayam| te brahma-loke, iti tu brahma-loka-śabdasya karmadhāraya-vṛttyā brahma-viṣayatvād brahmaṇy upāsye vartamānāḥ parānta-kāle carama-dehāvasāna-samaye parāmṛtāt— parasmād brahmaṇa upāsana-prītād dhetoḥ, parimucyanti sarve sarvasmād bandhād vimucyanta iti, vedānta-vijñāna-suniścitārthāḥ, iti prakaraṇād avagamyate| tad ya itthaṁ vidur iti pañcāgni-vidāṁ brahma-prāpty-apunar-āvṛtti-śravaṇāt tat-kratu-nyāyenācid-viyukta-brahmātmakātmaka-svarūpopāsanaṁ vivakṣitam iti niścīyate tathaiva tatra śrutir api, iti tu pañcamyām āhutāvāpaḥ puruṣa-vacaso bhavanti, iti, ramaṇīya-caraṇāḥ iti ca karma-hetuka-manuṣyādi-bhāvo'pām eva bhūtāntara-saṁsṛṣṭānām iti cid-acid-vivekaṁ pratipādya, tad ya itthaṁ viduḥ, iti bhūta-sūkṣma-vyatiriktātma-svarūpopāsanam eva vidadhāti||15|| iti kāryādhikaraṇam||5||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe caturthasyādhyāyasya tṛtīyaḥ pādaḥ||

||atha caturthādhyāye caturthaḥ pādaḥ||

524 sampadyāvirbhāvaḥ svena śabdāt||4|4|1||

evam evaiṣa samprasādo'smāc charīrāt samutthāya paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate iti kiṁ paraṁ jyotir-upasampannasya pratyagātmanaḥ svarūpāvirbhāvaḥ pratipādyate, utānyena sādhyena rūpeṇa sambandha iti saṁśayaḥ| sva-svarūpasya suṣupty-ādau nirānandatva-darśanāt, svarūpa-mātrasya nityāvirbhūtatvāc ca, sādhyena sukhaikāntena rūpeṇa sambadhyate| evaṁ ca— abhiniṣpadyate iti vacanaṁ saṅgacchate| paraṁ jyotir-upasampannasya hy ānanditvaṁ śrūyate— rasaṁ hy evāyaṁ labdhvānandī bhavati, sa eko brahmaṇa ānandaḥ, śrotriyasya cākāmahatasya, ity ādiṣu| ataḥ sādhyena rūpeṇeti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— svena rūpeṇābhiniṣpadyate iti viśeṣaṇāt svarūpāvirbhāva eva|

svarūpasya cāpahata-pāpmatvādi-guṇakatayā prajāpati-vākyoditasya karma-kṛta-deha-sambandha-tat-kṛta-tirodhānasya para-jyotir-upasampattyā sūkṣma-deha-vinirmuktasyāsaṅkucita-jñānādi-guṇaka-svarūpāvirbhāvāt sva-yāthātmyānubhava-pūrvakānavadhikātiśayānanda-brahmānubhavaḥ sampatsyata iti, abhiniṣpadyate, iti copapannataram| sūtrārthas tu— paraṁ jyotir upasampadya sva-svarūpāvirbhāvaḥ pratipādyate| kutaḥ| svena-śabdāt— sādhyasyāpi rūpasya svāsādhāraṇatvena sveneti viśeṣaṇaṁ hy anarthakam||1||

sva-svarūpa-mātrasya ahaṁ jānāmīti nityāvirbhūtatvena, paraṁ jyotir upasampadyety anarthakam ity āśaṅkyāha—

525 muktaḥ pratijñānāt||4|4|2||

karma-sambandha-tat-kṛta-dehāder mukta-svarūpam atra, svena rūpeṇābhiniṣpadyate ity ucyate| katham idam avagamyate| etaṁ tv eva te bhūyo'nuvyākhyāsyāmi, iti karma-hetuka-deha-sambandha-tat-kṛta-jāgaritādy-avasthāvinirmukta-svarūpasyātra vaktavyatayā pratijñānāt||2||

evam api svarūpa-mātrāvirbhāvasya puruṣārthatvaṁ na siddhyatīty āśaṅky āha—

526 ātmā prakaraṇāt||4|4|3||

dehādi-vinirmuktaḥ svarūpeṇāvasthita ātmā apahata-pāpmatvādi-satya-saṅkalpatva-paryanta-guṇakaḥ| tasya hy āvirbhāva ucyate| kutaḥ| prakaraṇāt| ya ātmā apahata-pāpmā, iti prakṛtya hi, etaṁ tv eva te bhūyo'nuvyākhyāsyāmīty ādinocyate| ato'pahata-pāpmatvādi-guṇaka-svarūpasya karmākhyāvidyā-tirohitasya paraṁ jyotir upasampadya nivṛtta-tirodhānasyāvirbhāvaḥ pratipādyate||3|| iti sampadyāvirbhāvādhikaraṇam||1||

527 avibhāgena dṛṣṭatvāt||4|4|4||

kim ayaṁ muktaḥ āvirbhūta-svarūpaḥ pratyagātmā paraṁ brahma svātmano vibhaktam anubhavati, uta svātmano'py ātmatayāvibhāgena, ahaṁ brahmāsmītīti saṁśayaḥ| nirañjanaḥ paramaṁ sāmyam upaiti, so'śnute sarvān kāmān saha, brahmaṇā vipaściteti, idaṁ jñānam upāśritya mama sādharmyam āgatāḥ, iti śruti-smṛtibhyo vibhaktam anubhavatīti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— sarvaṁ khalv idaṁ brahma, aitadātmyam idaṁ sarvam.... tattvam asi, ity ādinā sāmānādhikaraṇyena, yaḥ pṛthivyāṁ tiṣṭhan....yasya pṛthivī śarīraṁ, ya ātmani tiṣṭhan....yasyātmā śarīram ity ādiṣu sarvasya cid-acid-vastuno brahma-śarīratayā brahma-prakāratvāt tat-tad-vastu-buddhi-śabdās tat-paryanta-viṣayā ity avagamya, ātmeti tūpagacchantīti nyāyena svātmano'py ātmatayā ahaṁ brahmāsmīty upāsanena yathāvasthita-paramātmātmaka-svātmano dṛṣṭatvān muktaḥ svātmano'py ātma-bhūtaṁ brahma ahaṁ brahmāsmīty avibhāgenaivānubhavati||

sūtrārthas tu— ahaṁ brahmāsmīty avibhāgenaiva brahmānubhavati muktaḥ, svātmano'py ātmatayopāsanena yathāvasthita-paramātmātmaka-svarūpasya dṛṣṭatvāt| sādharmya-śrutis tu paramātma-śarīra-bhūtasya sādharmya-śrutis tu paramātma-śarīra-bhūtasya pratyagātmano'pahata-pāpmatvādi-guṇais tat-sādharmyaṁ pratipādayati| so'śnute sarvān

kāmān saha, brahmaṇā vipaścitā iti brahma-śarīratayā brahma-prakāra-bhūtatvāt svātma-bhūtena brahmaṇā saha tad-guṇān anubhavatīti vadati| kāmyante iti kāmāḥ— kalyāṇa-guṇāḥ, kalyāṇa-guṇa-viśiṣṭaṁ brahmānubhavatīty arthaḥ||4|| ity avibhāgena dṛṣṭatvādhikaraṇam||2||

528 brāhmeṇa jaiminir upanyāsādibhyaḥ||4|4|5||

kiṁ jīvasya svābhāvika rūpam apahata-pāpmatvādi-guṇakam uta caitanya-mātram utobhayam iti saṁśayaḥ| apahata-pāpmatvādi-guṇakam iti prathamaḥ pakṣaḥ, ya ātmāpahata-pāpmā, iti pratipādanāt| caitanya-mātram iti dvitīyaḥ pakṣaḥ, evaṁ vā are'yam ātmānantaro'bāhyaḥ kṛtsnaḥ prajñāna-ghana eva, vijñāna-ghana eva, ity avadhāraṇāt| rāddhāntas tu— jñāna-svarūpasyaivāpahata-pāpmatvādi-guṇakatva-pratipādanād avirodhāc cobhayaṁ svarūpam| na ca, vijñāna-ghana evety avadhāraṇaṁ guṇāntarāsahaṁ yathā saindhava-ghanasya, rasa-ghana evety avadhāraṇe'pi rasāśraya-dravyaṁ rūpa-sparśādi-guṇāntaraṁ ca sahate; rasa-ghana evety avadhāraṇaṁ tu rasavad dravavyāntara-svabhāva-vyāvṛtti-param; dravyāntarāṇāṁ hi svaikadeśe rasavattvam| saindhava-ghanasya tu sarvatra| evam atrāpi jaḍa-vastu-vyāvṛtta-sva-svabhāvasya saguṇasyātmanaḥ sva-prakāśatāvadhāraṇaṁ, vijñāna-ghana eveti kriyate||

sūtrārthas tu— brāhmeṇa apahata-pāpmatvādinā svarūpāvirbhāvaḥ| apahata-pāpmatvādayo dahara-vākye brahma-guṇāḥ śrutāḥ| upanyāsādibhyaḥ— teṣāṁ brahma-guṇānāṁ pratyagātmany api, ya ātmāpahata-pāpmā, ity ādinopanyāsāt| ādi-śabdāt, jakṣat krīḍan ramamāṇaḥ, ity ādibhyo'pi satya-saṅkalpatvādayo'vagamyanta iti jaiminir ācāryo manyate||5||

529 citi tan-mātreṇa tadātmakatvād ity auḍalomiḥ||4|4|6||

caitanya-mātreṇa svarūpāvirbhāvaḥ, vijñāna-ghana eveti tadātmakatvāvadhāraṇād ity auḍulomir ācāryo manyate||6||

530 evam apy upanyāsāt pūrva-bhāvād avirodhaṁ bādarāyaṇaḥ||4|4|7||

evaṁ- vijñāna-svarūpasyaiva, sva-prakāśa-svarūpasyaiva pūrveṣām— apahata-pāpmatvādi-satya-saṅkalpatva-paryantānām api, ya ātmāpahata-pāpmā, ity upanyāsāt sad-bhāvāvagamād ubhayoḥ svarūpayor avirodhaṁ bhagavān bādarāyaṇo manyate| ubhaya-śruty-avagatasyetaretara-virodhābhāvān nānyatara-bādhe pramāṇam astīty abhiprāyaḥ||7|| iti brāhmādhikaraṇam||3||

531 saṅkalpād eva tac-chruteḥ||4|4|8||

paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate sa uttamaḥ puruṣaḥ sa tatra paryeti jakṣat krīḍan ramamāṇaḥ strībhir vā yānair vā jñātibhir vā, ity ādir āmnāyate| kim ete jñāty-ādayo muktasya saṅkalpād eva bhavanti, uta prayatnāntara-savyapekṣāt saṅkalpād iti saṁśayaḥ| loke rājādīnāṁ satya-saṅkalpatvena vyavahriyamāṇānām api kārye prayatnāntara-sāpekṣatva-darśanān muktasyāpi tathaiva sāpekṣatvād iti pūrvaḥ pakṣaḥ, saṅkalpād evety avadhāraṇaṁ, vijñāna-ghana evetivad bhaviṣyati| rāddhāntas tu— saṅkalpād evāsya pitaraḥ samuttiṣṭhantīty avadhāraṇān nānyāpekṣatvam| na ceha satya-kāmatvādy-upanyāsavan muktasyānyāpekṣatve pramāṇam asti| loke satya-saṅkalpatvābhāvād eva

prayatnāntarāpekṣatvam; na hi parama-puruṣa-vyatiriktaḥ kaścit satya-saṅkalpo'sti| muktaś ca tat-prasādāt tat-sāmyam upagatas tathaiva| sūtram api vyākhyātam||8||

532 ata eva cānanyādhipatiḥ||4|4|9||

ataḥ— śruter eva mukto'nanyādhipatiś ca| anyādhipatitvaṁ— karmādhīnatvam| apahata-pāpmā....satya-saṅkalpaḥ, iti śrūyate| ato'nanyādhipatiḥ||9|| iti saṅkalpādhikaraṇam||4||

533 abhāvaṁ bādarir āha hy evam||4|4|10||

kiṁ muktasya śarīrendriyādy asti, uta na, atha yathāsaṅkalpam asti ca neti saṁśayaḥ| na ha vai saśarīrasya sataḥ priyāpriyayor apahatir asty aśarīraṁ vāva santaṁ na priyāpriye spṛśataḥ, iti muktasyāśarīratva-śravaṇān nāsty evety ekaḥ pakṣaḥ| sa ekadhā bhavati tridhā bhavati, iti saśarīratva-śruter aśarīratva-śrutiḥ karma-gṛhīta-śarīra-viṣayeti śarīrendriyādy asty eveti dvitīyaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— manasaitān kāmān paśyan ramate ya ete brahma-loke, ity aśarīrasyaiva bhoga-śruteḥ, sa ekadhā bhavati tridhā bhavati, iti śruteś ca yathāsaṅkalpam asti ca na ceti| sūtrārthas tu— śarīrābhāvaṁ bādarir mene; evam āha hi śrutiḥ— aśarīraṁ vāva santam iti||10||

534 bhāvaṁ jaiminir vikalpāmananāt||4|4|11||

śarīrādi-bhāvaṁ jaiminir mene| kutaḥ| vikalpāmananāt— vividhaḥ kalpaḥ— vikalpaḥ, sa ekadhā bhavati tridhā bhavatīty ādinā muktasya hi vividha-kalpanam āmnāyate ātmana eka-rūpasyācchedyasya vaividhyāsambhavāc charīra-dvāreṇaiva hi vijñāyate vaividhyam||11||

535 dvādaśāhavad ubhaya-vidhaṁ bādarāyaṇo'taḥ||4|4|12||

ataḥ— ubhaya-śruter icchātaḥ, ubhaya-vidham, śarīravattvam aśarīratvaṁ ca bhagavān bādarāyaṇo mene; dvādaśāhavat— yathā dvādaśāha ubhaya-śruteḥ satram ahīnaṁ ca, dvādaśāham ṛddhi-kāmā upeyuḥ, iti satraṁ bhavati, dvādaśāhena prajā-kāmaṁ yājayet, ity ahīnam||12||

536 tanv-abhāve sandhyavad upapatteḥ||4|4|13||

svenaiva sṛṣṭa-tanu-prabhṛty-upakaraṇābhāve parama-puruṣa-sṛṣṭair upakaraṇair bhogopapatteḥ satya-saṅkalpo'pi svayaṁ na sṛjati, sandhyavat— yathā svapne, atha rathān, ity ārabhya, sa hi kartā, iti, ya eṣa supteṣu, ity ārabhya, tad u nātyeti kaścana, iti ceśvara-sṛṣṭair upakaraṇair jīvo bhuṅkte; tathā mukto'pi līlā-pravṛtteśvara-sṛṣṭaiḥ pitṛ-lokādibhir līlā-rasaṁ bhuṅkte||13||

537 bhāve jāgradvat||4|4|14||

sva-saṅkalpa-sṛṣṭa-tanu-prabhṛty-upakaraṇa-sad-bhāve jāgrat-puruṣa-bhogavan mukto līlā-rasaṁ bhuṅkte, parama-puruṣo'pi daśaratha-vasudevādi-pitṛ-lokādikam ātmanaḥ sṛṣṭvā tair manuṣya-dharma-līlā-rasaṁ bhuṅkte; tathā muktaś ca satya-saṅkalpatvāt parama-puruṣa-līlāntargata-sva-pitṛ-lokādikaṁ svayam eva sṛṣṭvā tair līlā-rasam anubhavati||14||

nanv ātmāṇu-parimāṇa ity uktam, katham aneka-śarīreṣvekasyāṇor ātmābhimāna-sambhava ity atrāha—

538 pradīpavad āveśas tathā hi darśayati||4|4|15||

yathā pradīpasyaikasyaikadeśa-vartinaḥ svayā prabhayāneka-deśa-praveśaḥ, tadvad ātmano'py eka-deśa-sthasya sva-prabhā-rūpeṇa jñānena sarva-deheṣu yathāsaṅkalpam ātmābhimānānuguṇā vyāptiḥ sambhavati| yathaikasmin dehe hṛdayādi-deśe vartamānasyāṇor api sarvasmin dehe aham ity abhimānānuguṇa-vyāptiḥ sva-prabhā-rūpa-caitanyena tadvat| tathā darśayati hi śrutiḥ— bālāgra-śata-bhāgasya śatadhā kalpitasya ca| bhāgo jīvaḥ sa vijñeyaḥ sa cānantyāya kalpate, iti| pratyagātmano'ṇutvam eva svarūpam iti sūtra-kāra-matam, nāṇur atac-chruter iti cen netarādhikārāt, iti parasyaiva mahattva-vacanāt||15||

nanu paraṁ brahma prāptasyāntara-bāhya-jñāna-lopaṁ darśayati śrutiḥ— prājñenātmanā sampariṣvakto na bāhyaṁ kiñcana veda nāntaram iti; tat kathaṁ muktasya jñānānantyam ucyata ity atrāha—

539 svāpyaya-sampattyor anyatarāpekṣam āviṣkṛtaṁ hi||4|4|16||

nedaṁ mukta-viṣayam; suṣupti-maraṇayor anyatarāpekṣam| āviṣkṛtaṁ hi śrutyā suṣupti-maraṇayor niḥsambodhatvam, mokṣa-daśāyāṁ sarvajñatvaṁ ca| suṣuptau tāvat, nā ha khalv ayam evaṁ sampratyātmānaṁ jānāty ayam aham asmīti no evemāni bhūtāni vināśam evāpīto bhavati, vināśam— adarśanam ity arthaḥ| maraṇe ca— etebhyo bhūtebhyaḥ samutthāya tāny evānu vinaśyati, iti| vinaśyati— na paśyatīty arthaḥ| mokṣe tu— sa vā eṣa divyena cakṣuṣā manasaitān kāmān paśyan ramate ya ete brahma-loke, iti; sarvaṁ ha paśyaḥ paśyati sarvam āpnoti sarvaśaḥ, iti ca||16|| ity abhāvādhikaraṇam||5||

540 jagad-vyāpāra-varjaṁ prakaraṇād asannihitatvāc ca||4|4|17||

kiṁ muktasya bhogaḥ nikhila-heya-pratyanīka-kalyāṇaikatāna-sakaletara-vilakṣaṇānavadhikātiśayānanda-mahā-vibhūti-rūpa-parabrahmānubhava eva| uta jagat-sṛṣṭy-ādi-jagan-niyamana-rūpa-līlāpīti saṁśayaḥ| nirañjanaḥ paramaṁ sāmyam upaiti, ity ādi śruter jagan-niyamana-rūpa-līlāpīti pūrvaḥ pakṣaḥ| rāddhāntas tu— yato vā imāni bhūtāni jāyante, sad eva somyedam agra āsīd idam eka evāgra āsīt, ātmā vā idam eka evāgra āsīt, eko ha vai nārāyaṇa āsīt, ity ādiṣu paraṁ brahma prakṛtyaiva jagad-vyāpāraḥ śrūyate| tatra tatra prakaraṇe na muktasya sannidhir apy asti| ato jagan-niyamana-rūpa-dhurāvarjaṁ, so'śnute sarvān kāmān saha brahmaṇā vipaścitā, sa eko brahmaṇa ānandaḥ, śrotriyasya cākāmahatasya, ity anavadhikātiśayānanda-brahmānubhave muktasya sāmyam| brahma hi svasya parasya cānubhūyamānam aviśeṣeṇānavadhikātiśayānandaṁ bhavati, ānanda-svarūpatvāviśeṣāt| sūtram api vyākhyātam||17||

541 pratyakṣopadeśād iti cen nādhikārika-maṇḍala-sthokteḥ||4|4|18||

pratyakṣaṁ— śrutiḥ; tasya sarveṣu lokeṣu kāma-cāro bhavati, imāṁl lokān kāmānnī kāma-rūpy anusañcaran, ity ādi śrutyā muktasya jagad-vyāpāropadeśāt so'pīti cet tan na, ādhikārika-maṇḍala-sthokteḥ, ādhikārikāḥ— parama-puruṣeṇa loka-niyamanādhikāre niyuktā

hiraṇyagarbhādayaḥ; maṇḍalāni— teṣāṁ lokāḥ; tat-stha-bhogeṣu muktasya yad īcchā vartate, tatra tatra yathākāmaṁ parama-puruṣānugraheṇa vartamānas tatra-sthān bhogān bhuṅkte, iti tayā śrutyokteḥ| kāmānnī, kāma-cāro bhavati, iti hi śrūyate; na niyuṅkta iti||18||

utpatty-ādi-vikāravartī heya-miśro'tyalpaś ca kathaṁ muktasya bhogo bhavati, yad-icchātaḥ sarveṣu lokeṣu kāma-cāra ucyata ity atrāha—

542 vikārāvarti ca tathā hi sthitim āha||4|4|19||

ca-śabdo'vadhāraṇe; utpatty-ādi-vikāreṣu na vartata iti vikārāvarti paraṁ brahmaiva| nirdhūta-nikhila-vikāraṁ nikhila-heya-pratyanīka-kalyāṇaikatānaṁ niratiśayānandaṁ parabrahma savibhūti sakala-kalyāṇa-guṇaṁ muktasya bhogyam; tad-vibhūty-antargatatvena vikāra-vartināṁ lokānām api mukta-bhogyatvam| tathā hi parasmin brahmaṇi muktasyānubhavitṛtvena sthitim āha śrutiḥ— yadā hy evaiṣa etasminn adṛśye'nātmye'nirukte'nilayane'bhayaṁ pratiṣṭhāṁ vindate, atha so'bhayaṁ gato bhavati, raso vai saḥ, rasaṁ hy evāyaṁ labdhvānandī bhavati, brahma-niṣṭho brahmaiva labdhvānandī bhavatīty arthaḥ| brahma hi niratiśaya-kalyāṇānanta-guṇakam ananta-mahā-vibhūti ca| tatra savibhūtika-brahmānubhavāya vibhūty-ekadeśa-bhūta-lokeṣu sañcaratas tatra tatra kāma-cāro bhavatīty ucyate||19||

543 darśayataś caivaṁ pratyakṣānumāne||4|4|20||

utpatty-ādi-jagan-niyamanaṁ parasyaiva; muktasya tu parabrahmānubhava eva bhoga ity uktam evārthaṁ pratyakṣānumāne— śruti-smṛtī darśayataḥ, tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ, bhīṣāsmād vātaḥ pavate, etasya vā akṣarasya praśāsane gārgi sūryācandramasau vidhṛtau tiṣṭhataḥ, ity ādikā śrutiḥ; smṛtir api— ahaṁ sarvasya prabhavaḥ, ahaṁ kṛtsnasya jagataḥ prabhavaḥ pralayas tathā, viṣṭabhyāham idaṁ kṛtsnam ekāṁśena sthito jagat, mattaḥ sarvaṁ pravartate, so'bhidhyāya śarīrāt svāt sisṛkṣur vividhāḥ prajāḥ praśāsitāraṁ sarveṣām, ity ādikā para-viṣayā| athākāmayamāno yo'kāmo niṣkāma āpta-kāma ātma-kāmaḥ, ity ādikā śrutiḥ| smṛtir api— priyo hi jñānino'tyartham aham, āsthitaḥ sa hi yuktātmā mām evānuttamāṁ gatim, vāsudevaḥ sarvam iti sa mahātmā sudurlabhaḥ, māṁ ca yo'vyabhicāreṇa bhakti-yogena sevate| sa guṇān samatītyaitān brahma-bhūyāya kalpate|| brahmaṇo hi pratiṣṭhāham amṛtasyāvyayasya ca| śāśvatasya ca dharmasya sukhasyaikāntikasya ca, ity ādikā mukta-viṣayā||20||

544 bhoga-mātra-sāmya-liṅgāc ca||4|4|21||

so'śnute sarvān kāmān saha brahmaṇā vipaścitā, iti muktasya brahmānubhava-bhoga-mātra-brahma-sāmya-vacanāl liṅgāc ca jagad-vyāpāra-varjam iti niścīyate||21||

yadi niyantṛtvaṁ parasyaiva, evaṁ tarhi svatantratvena muktaṁ paraḥ kadācit punar āvartayiṣyatīty āśaṅkyāha—

545 anāvṛttiḥ śabdād anāvṛttiḥ śabdāt||4|4|22||

asya muktasyānāvṛttiḥ śabdād avagamyate— yato vā imāni bhūtāni jāyante, so'kāmayata bahu syāṁ prajāyeyeti, yaḥ pṛthivīm antaro yamayati, ya ātmānam antaro yamayati, iti śabdāt

parama-puruṣasya sraṣṭutvaṁ niyantṛtvaṁ cāvagamyate| tathā— etena pratipadyamānā imaṁ mānavam āvartaṁ nāvartante, sa khalv evaṁ vartayan yāvad āyuṣaṁ brahma-lokam abhisampadyate na ca punar āvartate, mām upetya punar janma duḥkhālayam aśāśvatam| nāpnuvanti mahātmānaḥ saṁsiddhiṁ paramāṁ gatāḥ|| ābrahma-bhuvanāl lokāḥ punar āvartino'rjuna| mām upetya tu kaunteya punar janma na vidyate, idaṁ jñānam upāśritya mama sādharmyam āgatāḥ| sarge'pi nopajāyante pralaye na vyathanti ca, iti śabdād evainaṁ kadācid api nāvartayatīty avagamyate| sūtrāvṛttis tu śāstra-parisamāptiṁ dyotayatīti sarvaṁ samañjasam||22|| iti jagad-vyāpāra-varjādhikaraṇam||8||

iti śrī-rāmānujācārya-viracite śrī-vedāntadīpe caturthasyādhyāyasya caturthaḥ pādaḥ||

||samāptaś cādhyāyaḥ||

śāstraṁ ca parisamāptam||